

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

PÓCZOS RITA

**NYELVI ÉRINTKEZÉS
ÉS A HELYNÉVRENDSZEREK KÖLCSÖNHATÁSA**

Debreceni Egyetem
BTK
2009

Tartalom

I. Bevezetés.....	5
II. Tudománytörténeti előzmények	8
III. A többnyelvű területek névrendszereinek elemzési lehetőségei	31
1. A korpusz kijelölése	31
2. A vizsgálati modell kiválasztása	34
3. Statisztikai mutatók	46
IV. A Sásdi járás névkincsének névrendszertani elemzése	48
A) A Sásdi járásról	48
1. Baranya megye népességtörténete	48
2. A vizsgált névállomány statisztikai mutatói	49
3. Az alkalmazott számítógépes adatbázisról	50
B) Funkcionális-szemantikai elemzés	51
1. Fajtajelölő névrészek	52
2. Megnevező szerepű névrészek	57
3. Sajátosságot kifejező névrészek	64
4. Nincs funkcionális kapcsolat a névrész és a denotátum között	74
5. Bizonytalanul vagy többféleképpen elemezhető nevek	75
C) A magyar és a német funkcionális-szemantikai modellek összehasonlítása.....	77
1. Településnevek	77
2. Víznevek	81
3. Határnevek	84
4. Közterületek nevei	90
5. Építménynevek	92
6. A funkcionális-szemantikai elemzés eredményeinek összegzése	94
D) Keletkezéstörténeti vizsgálat	99
1. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek	101
2. Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek	114
3. Jelentésbeli névadással alkotott nevek	120
3.1. Jelentéshasadás	121
3.2. Névátvitel	122
4. Szerkezeti változással alkotott nevek	127
4.1. Ellipszis	130
4.2. Redukció	131

4.3. Kiegészülés	132
4.4. Bővülés	135
4.5. Népetimológia	136
4.6. Deetimologizáció	136
5. Átvett nevek	137
E) A magyar és a német keletkezéstörténeti modellek összehasonlítása	147
1. Településnevek	147
2. Víznevek	150
3. Határnevek	154
4. Közterületek nevei	158
5. Építménynevek	160
6. A keletkezéstörténeti elemzés eredményeinek összegzése	162
F) A többnevűség vizsgálati lehetőségei	166
1. A többnevűség meghatározása	166
2. Az egy- és többnevűség statisztikai mutatói	168
3. A többnevűség egy lehetséges elemzési modellje	173
4. A névpárok vizsgálata	178
4.1. Teljes hangalaki megfelelések	179
4.2. Részleges hangalaki megfelelések	180
4.3. Hangalaki és szemantikai megfelelések	181
4.4. Teljes szemantikai megfelelések	181
4.5. Kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése	191
4.6. Egyrészes és kétrészes nevek részleges megfelelése	192
4.7. Sem hangalaki, sem szemantikai megfelelés nincs a névpár tagjai között ...	193
4.8. Egynyelvű névpárok	194
5. A kettőnél több helynévből álló névcsoportok modelljei	194
6. A többnevűségi viszonyok vizsgálatának eredményei	197
V. Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez	200
1. Korábbi vélemények Borsod vármegye korai etnikai összetételéről	200
2. A vizsgált helynévállomány jellemzői	201
3. Borsod vármegye helynévrendszere és nyelvi-etnikai viszonyai	203
4. A vizsgálat eredményei	212
VI. Összegzés	215
Irodalom	217

I. Bevezetés

A forráshiányos, illetve forrásszegény időszakok etnikai viszonyainak vizsgálatában mai ismereteink szerint közvetlen bizonyítékokra általában nem támaszkodhatunk, mert direkt módon semmilyen írott (vagy nem írott) anyag nem tudósít a Kárpát-medence népességi helyzetéről. Ez a körülmény nemcsak a magyar írásbeliség kialakulását megelőző korszakra, tehát a honfoglalás korára és az azt közvetlenül követő időkre igaz, hanem az oklevelek ezreit létrehozó következő évszázadokra is: mivel ezeknek a dokumentumoknak a megrendelői, illetve megfogalmazói számára általában nem volt fontos körülmény a települések lakóinak, a peres ügyek résztvevőinek az etnikai hovatartozása, a származásukra vonatkozó információkat nem is rögzítették az oklevelekben. Néhány ritka esetben azonban kivételes adatokra is támaszkodhatunk, KRISTÓ GYULA *Nem magyar népek a középkori Magyarországon* (2003) című munkájában többször ilyen, nem nyelvi jellegű tényeket hív segítségül.

Az Árpád-korban a Kárpát-medencében élő lakosság etnikai összetételére tehát főként indirekt módon, vagyis a régészet, a történeti földrajz, az antropológia, illetve későbbi írásos anyag (pl. krónikák) bevonásával és a nyelvtörténet eredményeinek elemzésével következtetnek a népességkutatók. A nyelvtörténet a maga részéről a(z általában későbbi, sőt: jóval későbbi adatolású) helyneveket, személyneveket, közszavakat használja fel bizonyítékként, ezek alapján fogalmazza meg feltételezéseit a magyarral érintkező nyelveket illetően, melyekből pedig a nyelvet beszélő népcsoportokra, azok etnikai hovatartozására következtet. E nyelvi források közül helyhez és időhöz kötöttségük miatt legjelentősebb bizonyító ereje a korai helyneveknek van: ha feltárjuk, hogy egy adott területen egy adott korszakban milyen nyelvű népcsoportok használták a helynévállományt, meglehetősen pontosan megrajzolhatjuk az adott régió etnikai térképét. Az eljárás nehézségét az okozza, hogy a helynevek pusztán etimológiai vizsgálatával csupán az illető helyek névadóit ismerhetjük meg, a névalkotás időszakától a helynév első adatának megjelenéséig viszont akár több száz év is eltelhetett, így — szélsőséges esetben — akár az adatok korára, akár a neveket korábbi korszakra visszavezetve olyan etnikai csoportok együttlélését feltételezhetjük, amelyek ténylegesen soha nem éltek egy korban. Ha egy meghatározott időszak népességi összetételére vagyunk kíváncsiak, a névadók helyett a korabeli névhasználókat kell felderítenünk.

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy helynévi adatok felhasználásával olyan módszertani lehetőségeket vizsgáljak meg, amelyek a névhasználók meghatározását segítik. A vizsgálatok során egy mai helynévrendszert, a *Baranya megye földrajzi nevei* című névtár Sásdi járásának kétnyelvű helynévállományát elemzem, ennek eredményei feltételezéseim szerint régebbi, kevésbé ismert névrendszereken is alkalmazhatók lesznek. A dolgozat elsőd-

leges célja tehát a magyar–német kétnyelvű vidékek névrendszerét jellemző szabályszerűségek, rendszerszerű összefüggések felfedése. (Nem célom viszont a Baranya megyei magyar, német, ill. szláv lakosság nyelvi viszonyainak, népességtörténetének, nyelv(járás)történetének tanulmányozása, amennyiben ezekre a tényezőkre a névtani vizsgálatok során szükség van, megelégszem a korábbi kutatások eredményeivel.) Az általánosabb érvényű megállapítások, tendenciák feltárásának alapvető feltétele a kellően nagy elemszámú korpuszon végzett, differenciált — vagyis a részrendszerekre is kiterjedő, összevető — vizsgálat.

Elsőként (a II. fejezetben) a fenti témakörre vonatkozó szakirodalmat tekintem át, különös tekintettel Melich János, Kniezsa István, Moór Elemér, Benkő Loránd, Kristó Gyula, Kiss Lajos és Hoffmann István e témában publikált írásaira.

A III. fejezetben a vizsgálatok elméleti, módszertani háttérét mutatom be. Először azokat a kritériumokat vázolom, amelyek alapján az elemzendő korpuszt kiválasztottam, főként azt részletezve, hogy miért éppen a helyneveket célszerű felhasználni az etnikai következtetésekben, és hogyan segítheti a régiség helynévállományának (elsősorban annak belső viszonyrendszerének) megismerését a mai névrendszerek vizsgálata. Ezt követően a dolgozatban alkalmazott tipológiai keret kiválasztási szempontjait jellemzem: bemutatom a német és cseh kutatók közös munkájával kidolgozott elméleti alap, az ún. modellelmélet főbb téziseit, melyek a helynévrendszerek kontaktusainak vizsgálata során végig vezérfonalként szolgálnak dolgozatomban, majd pedig kijelölöm azt a helynévrendszerek leírására leginkább alkalmas modellt, amely feltételezéseim szerint a vizsgált névállománynak mind a magyar, mind a német névegyedeit képes (lehetőség szerint ugyanazokkal az elemzési kategóriákkal) rendszerezni. Végül a vizsgálatok során használt statisztikai módszerek jelentőségét ismertetem: amellet, hogy ezek a mutatók az összevethetőséget biztosítják, számos olyan rendszerösszefüggést is megvilágítanak, amelyek pusztán az egyes nevek kategorizálásával rejtve maradnának.

A IV. fejezetben a vizsgált terület népességtörténetének vázlatos bemutatása után kerül sor a korpusz többszintű elemzésére. Az első szinten a névadási indítékokat tanulmányozom: azokat a szemantikai mintákat, amelyeket névadók a helynevek alapjául választanak. A második szinten azokat a névalkotási modelleket veszem számba, amelyek alapján a helynevek nyelvi felépítettsége kialakul. Mindkét szinten számos összevető vizsgálatot is elvégzek, így rajzolódnak ki a nyelvspecifikus névadási minták, illetve az egyes denotátumfajták neveire jellemző modelltípusok. A két nyelv névállományának elkülönített vizsgálata mellett azonban azt is szükséges feltárni, hogy az egyes különböző nyelvű névhasználókhoz tartozó, de azonos denotátumot jelölő helynevek milyen viszonyban vannak egymással. A többnevűség jelenségei feltételezésem szerint szintén nem véletlenszerűek, hanem meghatározott mintákat követ-

ve alkotnak maguk is rendszert. Az elemzésnek ez a síkja azonban az egyes névegyedeket kategorizáló vizsgálati szintek közé nem építhető be, hanem inkább úgy kell elképzelnünk, mint az előző szintek által meghatározott dimenzióra merőleges második dimenziót, ahol a névpárok, azonos jelentésű névcsoportok belső viszonyai tanulmányozhatók.

Az V. fejezetben a mai névrendszer vizsgálata során feltárt összefüggések segítségével egy korai helynévrendszert, az Árpád-kori Borsod vármegye névállományát elemzem. Ebben a részben arra keresem a választ, hogy a névadatok alapján milyen népesség mutatható ki ezen a területen, illetve milyen változások tapasztalhatók a vizsgált korai ómagyar kori névállományban, ha azt bizonyos kronológiai határok mentén tovább tagoljuk.

II. Tudománytörténeti előzmények

Az alábbiakban azokat a dolgozatomból szempontjából jelentős névtani tanulmányokat veszem számba, amelyek közvetve vagy közvetlenül etnikai következtetések levonását szolgálják.

Az áttekintést a XX. század elejének legfontosabb tanulmányaival, MELICH dolgozataival kezdem, majd kronologikus rendben folytatom az összegzést. Az időbeli elrendezést egyetlen esetben szakítom meg: MOÓR ELEMÉR kutatási módszerei és eredményei lényegesen eltérnek korának gyakorlatától, ezért az ő tanulmányait célszerű külön elemezni. A kronologikus áttekintéssel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ötvenes évektől egész a kilencvenes évekig tartó cezúra figyelhető meg, mikor is a korábban nagy számú publikációban vizsgált, ebből következően bizonyára nagy érdeklődésre számot tartó, közkeletű téma a nyelvészeti-névtani tematikából gyakorlatilag eltűnik. A XX. század végén a kutatók figyelme újra a régi helynevek és a népességtörténet összefüggései felé irányul. A tudományterület kialakulása óta eltelt mintegy száz év alatt felhalmozódó ismertanyagnak (elsősorban a forrásoknak, kevésbé a módszertani újításoknak) köszönhetően az ezredforduló környékén megjelenő publikációk egy része az elődök módszereit és eredményeit vonja kritikai elemzés alá, utat nyitva ezzel a régi korok etnikai viszonyainak felderítésében is a korszerű nyelvészeti és történettudományi eszközöknek. Az egyes tanulmányok áttekintése talán egyenetlennek tűnhet: MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN, MOÓR ELEMÉR és KRISTÓ GYULA egyes írásait jóval alaposabban, hosszabban elemzem más kutatók írásainál. Ennek az az oka, hogy az itt részletesen bemutatott tanulmányokat tartom a magyar népességtörténeti vizsgálatok legjelentősebb, legnagyobb hatású munkáinak, dolgozatomból szempontjából is ezek alkotják a legmeghatározóbb előzményirodalmat.

A fejezet végén röviden áttekintem, hogy milyen tematikus súlypontok köré rendeződtek az elmúlt száz év helyneveken alapuló népességtörténeti kutatásai.

1. A metodológiaiilag meghatározó tudományos életművek közül elsőként **MELICH JÁNOS** munkássága tárgyalandó: nemcsak kronológiai szempontból illeti meg az elsőség, hanem azért is, mert dolgozataival egy a magyar tudományban korábban nem létező (vagy legalábbis tudományos igényességgel nem művelt) terület alapjait fektette le. A melichi módszertanhoz ugyan az utókor az elmúlt csaknem száz év alatt sokat hozzátett, ezek azonban főként kiegészítések, pontosítások voltak, az alapvető elvek jórészt máig érvényben vannak.

A nyelvészeti alapú etnikai kutatások első nagy szintézise MELICH *A honfoglaláskori Magyarország* című munkája (1925–29). A tanulmány elsődleges célja annak felderítése, hogy a

honfoglaló magyarság milyen nyelvű népeket talált a IX. század végén és a X. század első felében a Kárpát-medencében (MELICH 1925–9: 1). Munkájában nyelvészeti eszközökre támaszkodik, forrásul tulajdonneveket használ: részben azokat a szórványokat, melyek honfoglalás előtti kútfőkből is kimutathatók, részben pedig olyanokat, melyek későbbi írásos emlékekben szerepelnek, de MELICH szerint „nem lehet vitás”, hogy azok már a IX–X. század táján is megvoltak (MELICH 1925–9: 3). A bevezetőben megfogalmazottakon MELICH nemegyszer túl is lép, és még korábbi időkre vezet vissza egy-egy nevet.¹

A vizsgálatok során alkalmazott módszerek közül MELICH bevezetőjében csupán egyet, a hangtörténeti változások nyomon követését hangsúlyozza, ám az általa létrehozott és egész munkássága során következetesen alkalmazott módszertani keret ennél sokkal összetettebb. A következtetések általában két pilléren nyugszanak: egyrészt nyelvi-nyelvtörténeti érveket, másrészt nyelven kívülieket, különböző írásos forrásokban szereplő feljegyzéseket, elbeszéléseket hoz fel egy-egy név (általában helynév, ritkábban személynév, közszó) etimológiai elemzése és nyelvhez kötése során. A névfejtést szigorú metodológiai rendben végzi el: elsőként a kiválasztott névhez hasonló, vélhetően azonos töből létrejött neveket gyűjti össze, és az így összeállított névcsaládot együttesen vizsgálja tovább. Fő eszköze a hangtörténeti elemzés (a változásokat — kora szemléletének megfelelően — szigorú törvényként és nem rugalmas tendenciaként értelmezi, ld. pl. *Zemplén* hangalakjának levezetését, i. m. 86–91), de szükség esetén a forrásnyelv és az átvevő nyelv alaktanának, jelentésének kérdéseit is érinti (pl. *Csongrád* és *Nógrád* morfológiai szerkezetének, illetve *Százhalom* és *Fehérvár* eredetének bemutatásakor, i. m. 86–91, 9–10). Bár részleteiben egyes elvei, elméletei vitathatónak tűnnek,² módszertanának főbb vonalait, rendszerét ma is alkalmazza a névfejtés. Ennek bizonyí-

¹ SOLYMOSI LÁSZLÓ az *Árpád-kori helyneveink felhasználásáról* címmel írott cikkében arra figyelmeztet, hogy nem problémamentes, ha a X–XIII. századi, sőt későbbi helynevek alapján következtetünk a X. századi viszonyokra: egy-egy helynév „írásba foglalásának és fennmaradásának esetlegessége természetesen nem lehet döntő a helynevek és a települések korának meghatározásában”, ugyanis az első említés időpontja nem azonos a település létrejöttének időpontjával (1972: 179). SOLYMOSI szerint a helynevek értelmezési lehetőségei, azaz az eredetük megfejtése, illetve a névadás mögött álló motiváció felfedése is bizonytalanná teszi az ilyen jellegű vizsgálatok megalapozottságát. (SOLYMOSI ezt a végső fokon magyar közszóra visszavezethető helynevekkel kapcsolatban jegyzi meg: pl. pusztán a *Szántó* településnév alapján még nem dönthető el, hogy az szántó foglalkozásúakról vagy Szántó nevű tulajdonosáról kapta-e nevét. Megállapítását azonban tekinthetjük általános érvényűnek is, amely megfontolandó a vegyes lakosságú vidékek helyneveinek vizsgálatában is.) SOLYMOSI tanulmányának végkövetkeztetése az, hogy a X. századra vonatkozó hipotézisekben a helynevek felhasználása bizonytalan (i. m. 189–90).

² Ilyennek tartom pl. a személynévek körében a *Saroltu*, *Karoldu* eredetének levezetésekor kifejtett elképzelést, miszerint „ha egy magyar nyelvi török eredetű személynévet nem tudunk idézni, arra kell törekedjünk, hogy teljesen ugyanazt jelentő magyar köznévből eredt magyar személynévet mutassunk ki” (ld. még 1907: 165–76). A *Karoldu* személynév tör. **Kara-aldy* ’fekete vad’ személynévre történő visszavezetése során eszerint nem okoz problémát, hogy ilyen török személynévet nem találunk, mert ezzel azonos jelentésű magyar köznévből alakultak magyar személynévek, pl. *Vad*, *Nyest* stb. léteznek. Túl azon, hogy az elképzelés alapjaiban téves (semmi nem bizonyítja, hogy a magyar személynévadási minták ilyen mértékben megegyeztek volna a török névalkotási modellekkel), nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy a magyar személynévkincsből sem tud MELICH az általa kikövetkeztetett török etimonnal szerkezetileg megegyező összetett nevet kimutatni, példái között ugyanis csak az utótaggal azonos jelentésű egytagú nevek szerepelnek.

tásához elég szemügyre vennünk a magyar helynevek jelentős részének eredetét feltáró munkának, a KISS LAJOS által összeállított FNESz.-nek a szócikkeit, amelyekben analógiák sorából indul ki a névmagyarázat során, s bár a hangtörténeti változásokra ritkán tér ki a szótárjellegből adódóan, a kikövetkeztetett átdő nyelvi forma morfológiai szerkezetét, etimológiai jelentését is megadja. (KISS LAJOS a helynevek hangalakjának általános fejlődési tendenciáit külön kötetben foglalta össze *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése* címmel, 1995.) Hasonló módszer alapján dolgoznak (helyenként a FNESz.-nél részletesebb hangtörténeti és etimológiai megjegyzéseket téve) a legújabb helynévszótárak is, pl. BÉNYEI–PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001a, PÓCZOS 2001, RÁCZ A. 2007.

A névadatok felhasználása a számos lehetőség mellett számos veszélyt is rejt, ezek megnyilvánulását néha MELICH munkájában is tapasztaljuk. Ilyennek tűnik például a nevek keletkezési, illetve átvételi idejének megállapítása. A névadat hangalakja ugyanis közvetlenül annak a korszaknak a nyelvéllapotáról tanúskodik, amelyben feljegyezték, az eredete pedig arról, amelyikben létrejött. A név keletkezési idejének megállapítása azonban nem problémamentes: MELICH hol hangtörténeti törvények segítségével (ld. *Long* átvételének vizsgálata, i. m. 122–4), hol egyéb nyelvi tényezők bevonásával (pl. a *Fehérvár* típusú nevek honfoglalás előtti meglétének levezetése, i. m. 8–9), hol pedig nyelven kívüli körülmények segítségével (pl. *Haram*, i. m. 19–20) igyekszik az egyes nevek létrejöttének idejét meghatározni. Bár az elképzelések egy jelentős részének logikájával vitatkozni nem lehet, MELICH jó néhány eredetmagyarázata utólag tévesnek bizonyult.

Az imént bemutatottakhoz hasonló veszélyeket hordoz az is, hogy MELICH olyan korszak nyelvi és nem nyelvi viszonyait igyekszik feltárni, melynek írásos forrásai nincsenek, így kénytelen későbbi adatokkal dolgozni. Ezek között az adatok között a vizsgált kornál akár több száz évvel későbbiek is előfordulnak, ráadásul nem vizsgálhatók teljes rendszerként, hiszen egy-egy területről (még az Árpád-kor egészét tekintve is mondhatjuk) alig vagy legalábbis rendszertelenül maradtak fenn nevek, MELICH és kortársai pedig ezek közül még kevesebbet ismertek, mint a mai kutatók. Ennek megfelelően MELICH az általa vizsgált területek nyelvi-etnikai viszonyait lényegében véve néhány helynév alapján jellemzi, így pl. a Szerémség, a Tiszántúl, Erdély, illetve a Duna-Tisza közének területére a IX–X. század határán török nyelvű, főleg bolgár török lakosságot feltételez, mindössze 14 név alapján (i. m. 18–70).

A nyelvi bizonyítékok mellett a másik pillért MELICH tanulmányában a nyelven kívüli, történelmi bizonyítékok, azaz az okleveleken kívüli egyéb kútfők korrajzai alkotják, közülük leggyakrabban Anonymus gesztájára hivatkozik. Anonymus írásának megítélése MELICH korában és azt megelőzően korántsem volt egységes: főként történészek véleménye volt, hogy

Anonymus saját korának viszonyait vetíti vissza a honfoglalás idejére. MELICH ez ellen a felfogás ellen érzelmeiktől sem mentes hangon kel ki: „Engem az ilyen s ehhez hasonló kijelentések mindig fájdalmasan érintettek. Fájdalmasan nem csak azért, mert Anonymus művét, mint irodalmi alkotást korának legjobb e nemű alkotásai közé sorolom, hanem azért is, mert e mű a magyar nyelvtörténet egyik első rangú, hogy ne mondjam, a korabeli legbecsesebb emléke” (MELICH 1921: 77). MELICH nagyhatású munkásságának következtében BENKŐ Anonymus-tanulmányainak megjelenéséig (vö. BENKŐ 1966; majd 1998: 11–108) alig akadt kutató, aki Anonymus történeteinek igazságtartalmában, s ebből adódóan nyelvi hitelességében kételkedett volna. (Ez utóbbiak közé tartozik például GYÖRFFY GYÖRGY, ld. 1948: 21–7, 39–47.) MELICH szándéka az volt, hogy nyelvi tényekkel igazolja P. Magister gesztájának hitelességét. Míg pontos, fokról fokra felépített logikájú nyelvi-nyelvtörténeti fejtegetéseinek nagy részét ma, mintegy nyolcvan évvel később is fenntartások nélkül elfogadjuk, a nyelvi és történeti bizonyítékok egymáshoz rendelésében számos módszertani, logikai pontatlanságot fedezhetünk fel. Több helyütt tapasztaljuk például a „körkörös érvelés”-t *A honfoglaláskori Magyarország*-ban olyan részekben, amelyekben MELICH etnikai (általában Anonymus elbeszéléseire alapozott) megjegyzést igyekszik nyelvészeti eszközökkel igazolni, a nyelvi-nyelvtörténeti bizonyítékok elégtelen volta esetén viszont visszautal Anonymusra, és az ő érvelését tartja perdöntőnek az adott kérdésben. Talán az egyik legjellegzetesebb példa erre az eljárásra a *Tapolca* víznév tárgyalása: e víznévvel próbálta MELICH bizonyítani, hogy a víz környékén délszláv lakosság élt, de a szláv analóg névformákat és a név adatait felhasználva nyugati szláv és délszláv előzményre is visszavezethetőnek látja a nevet, s ezért a dilemmát Anonymus elbeszélése alapján dönti el (1925–9: 115–21).

MELICH *A honfoglaláskori Magyarország* című munkáján kívül számos más tanulmányban foglalkozott a helynevek szerepével az etnikai kutatásokban. Már 1906-ban módszertani alapelveket fogalmazott meg *Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XI. századi helyneveinek elemzéséhez* című írásában: ebben a tulajdonnevek (és a bennük fellelhető közszavak) vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza, és megállapítja, hogy a helynevek helyhez kötöttségük miatt a történelem számára szolgálhatnak fontos adalékokkal, míg a személynévek kulturális hatásokat tükröznek (MELICH 1906: 49). MELICH véleménye szerint a tulajdonnevek arra is alkalmasak, hogy segítségükkel rég kihalt nyelveket nyelvcsaládhoz köthessünk. A tulajdonnevek eredetének felfedésénél azonban jóval fontosabbnak látta MELICH a hangalakjuk változásainak végigkövetését, illetve kikövetkeztetését: a kiinduló nyelv meghatározása ugyanis szerinte inkább a történelem számára lehet érdekes, ennél azonban lényegesebbnek tartotta, hogy milyen közvetítéssel és milyen fokokon át váltak olyanná, mint a mai formájuk (i. m. 54). Mint a dolgozat összegzésében megfogalmazza: „...hogya mi a honfoglaláskori tulaj-

donneveket, elsősorban a földrajzi elnevezéseket, ilyen hangtani alapon tárgyaljuk, az elnevezések kétségbevonhatatlan vallomást tesznek arról, minő nyelven beszélő lakosokat találtak itt a honfoglalók” (i. m. 106).

Az 1920-as években több, román kutatókkal vitatkozó írás jelent meg MELICH tollából (vö. MELICH 1923a: 97–8, 1928: 161–4). E tanulmányok motivációi között nyilván az a tényező is szerepet játszott, amire PAIS DEZSŐ *A honfoglaláskori Magyarország*-ról írva hívja fel a figyelmet. Annak érdemei mellett ugyanis megjegyzi azt is, hogy MELICH egyik-másik megállapítása azóta helytelennek és túlzásnak bizonyult, de ennek oka a 20-as évek tudományos életét is átható politikai közhangulatában keresendő: az utódállamok „ún. tudósainak szubjektív és objektív tudománytalansága” idézhette elő MELICH olykor érzelmektől sem mentes romantikus túlzásait (vö. PAIS 1957: 13–7).

2. MELICH *Honfoglaláskori Magyarország*-ának a megjelenését követő időszakban az etnikai kutatások továbbra is töretlen lendülettel folytak. A 30-as–40-es évek e tárgykörben talán legtöbbet publikáló, de mindenképp legnagyobb hatású nyelvésze **KNIEZSA ISTVÁN** volt.

KNIEZSA *Magyarország népei a XI. században* című 1938-ban megjelent tanulmányának előzménye MELICH *A honfoglaláskori Magyarország* című munkája. Amiben ehhez képest KNIEZSA újat szándékozik adni, az egyrészt a magyarok szállásterületeinek felfedése, (amely MELICHnél csak másodlagos szempontként jelentkezett), illetve a honfoglalás óta bekövetkezett változások bemutatása (i. m. 367). A tanulmányt bevezető fejezet módszertani alapelveket fektet le: kijelöli a felhasználható forrásokat, csoportosítja a tekintetbe vett bizonyítékokat, amelyeknek három nagy csoportját nevezi meg: 1. történeti, 2. nyelvészeti, 3. régészeti természetűeket. A történeti bizonyítékok közé sorolja a HÓMAN BÁLINT (1912: 89–144, 1923) munkája alapján megismert törzsi szállásterületekre vonatkozó adatokat és az Árpád-kori határvédelemmel kapcsolatos ismereteket.

A második csoportban, a nyelvészeti bizonyítékok között a XI. századi, de legfeljebb a XII. század eleji források helyneveinek, személyneveinek elemzéséből leszűrhető következtetések szerepelnek. Az írott forrásokban szereplő névadatok mellett KNIEZSA olyan neveket is felhasznál következtetéseihez, melyek a vizsgált korban nem adatolhatók, de véleménye szerint arra visszavezethetők: ilyenek a későbbi elbeszélő kútfők víznevei, a legrégebbi magyar vármegyék magyar nevű központjai, illetve a törzsnevekből származó helynevek (ez utóbbiakat akkor is bizonyító érvényűnek tekinti, ha csak újabb kori adat van rá). Bizonyos hangtani kritériumok alapján egyéb későbbi adatolású helyneveket is bevon az elemzésbe, például azokat a szláv eredetűnek gondolt helyneveket, amelyekben a szláv nazális magánhangzóból kialakult *n* + magánhangzó kapcsolat megfigyelhető. Ezek közé felveszi azokat a pusztá sze-

mélynévből — tehát magyar névadással — keletkezett helyneveket is, amelyek személynévi alapján lehetett egykor nazális magánhangzó. (Túl azokon a hangváltozás időpontjával kapcsolatos felvetéseken, amelyeket H. TÓTH IMRE tanulmányai alapján KRISTÓ GYULA ismertet, megjegyzendő még, hogy ha ezekről a személynevekről be is bizonyosodik, hogy honfoglalás koriak, belőlük magyar helynév jóval később is alakulhatott.)

A régészeti bizonyítékokat régészeti összefoglaló munkák alapján dolgozza fel KNIEZSA, de megjegyzi, hogy mindezen adatok csak akkor használhatók bizonyítékként, ha lelőhelyük környékén a múltban vagy ma nagy számú magyar eredetű helynév kimutatható (i. m. 375). (Mai ismereteink alapján ez utóbbi kitételt könnyen cáfolhatjuk: mint ahogy az egykori nemzetiségi területek között mára sok teljesen elmagyarosodott, ilyen elmagyarosodási folyamatok bizonyára a múltban is minden további nélkül lejátszódhattak; korábbi állapotok rekonstruálására tehát a mai névkincs, főként a KNIEZSA által hangsúlyozott dülőnevek rétege csak korlátozottan használható fel.)

Szintén nehezen értelmezhető a vizsgált korszakra KNIEZSÁnak az a tétele, miszerint „magyar eredetű helynevek tömeges előfordulása a mai német, rutén, szerb-horvát vagy oláh területeken ugyanis önmagában is kétségbevonhatatlanul igazolja, hogy e területeken a magyarságnak valamikor jelentős számban kellett laknia” (i. m. 345). A mai (vagy KNIEZSA-korabeli) névkincsből korábbi etnikai állapotra természetesen lehet következtetni, de hogy ez a korábbi állapot mikori, illetve honfoglalás kori-e, pusztán az adott helynév alapján aligha lehet megállapítani.

Mindezen elvek alapján KNIEZSA a magyarok (i. m. 375–99) és a szlávok (i. m. 399–433) szállásterületeit a nagyobb folyók völgyein végighaladva vázolja. A törökségi népek által lakott területek felkutatásához más módszert használ, ezek az etnikai csoportok ugyanis szerinte bizonyára nem alkottak összefüggő telepeket. Abból a téziséből kiindulva, hogy a helynevek nem a nevet viselő település lakosságára, hanem annak környékére jellemzők etnikai szempontból, KNIEZSA arra a megállapításra jut, hogy a helyneveknek csak akkor van komoly népességtörténeti értékük, ha az azonos eredetű nevek csoportosan fordulnak elő. Mivel illet a törökből származtatható helynevek közül kimutatni nem tudunk, Magyarországon a helynevek alapján jelentős török réteget nem tételezhetünk fel, a török szórványokra pedig a helynevekből nem, csak egyéb történeti bizonyítékokból következtethetünk (i. m. 433–4).

A törökből eredeztethető nevek vizsgálata kapcsán KNIEZSA állást foglal a személynévi eredetű településnevek forrásértékével kapcsolatban is: e neveket csak akkor tartja felhasználhatónak a népességtörténeti kutatásokban, ha a névadás módjából egyértelműen meghatározható a névadó. Ilyen jellegűnek tekinthetők a pusztá személynéves névadással létrejött helynevek, mert ez a névalkotási típus csak a magyar és a török névrendszerre jellemző (i. m.

434). A helynév alapjául szolgáló személynév azonban nem alkalmas arra, hogy eredetéből a település lakóinak nemzetiségére lehessen következtetni (i. h.).

A magyar etnikai kutatások egyik gyakran visszatérő, nem egyszer nagyobb vitákat kiváltó területe a kontinuitás problematikája. Dolgozatában KNIEZSA is több helyütt kitér e kérdésre. A szlávsnak a magyar honfoglalás előtti és utáni folyamatos jelenlétét KNIEZSA nem vonja kétségbe, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem mindig lehet különbséget tenni a honfoglalás előtti őslakos szlávsnak és a későbbi betelepülők helynevei között. Szemben például MELICHHEL, aki az általa ismertetett szláv eredetű neveket mindig egyértelműen köti a honfoglalás előtti vagy utáni szlávsnak névadói tevékenységéhez, KNIEZSA véleménye szerint ősi szlávsnak kell feltételeznünk, ha nincs tudomásunk nagyobb tömegű szláv betelepülésről (i. m. 402). Ugyanúgy nem gondolja lehetségesnek (szintén MELICHHEL ellentétben) az egyes szláv népek elkülönítését, meghatározását, csupán azt tartja valószínűnek, hogy a honfoglalás korában ezek nem oroszok³ és nem lengyelek voltak, valószínűsíti viszont a déli szláv, a cseh és a „tót” lakosság jelenlétét (i. m. 402). (Határaikat azonban KNIEZSA megítélése szerint nem húzhatjuk meg.) KNIEZSA dolgozatában a kontinuitás kérdése egyéb népcsoportokkal kapcsolatban is felmerül: a helynévkincs vizsgálata alapján sem a germánok, sem a románok esetében nem tartja elképzelhetőnek a folyamatos nagyobb létszámú jelenlétet (i. m. 441–9). A tanulmányt mintegy hatvan évvel később KRISTÓ vonta kritikai elemzés alá: KNIEZSA forrásait a dolgozat megjelenése óta rendelkezésünkre álló új ismeretekkel (a történelem, régészet és a nyelvészet új eredményeivel, módszereivel) veti össze, így alakítva ki a Szent István korára jellemző etnikai viszonyok felderítésében használható, szerinte elfogadhatónak tartott források körét.

Az 1943-ban megjelent *Keletmagyarország helynevei* című tanulmányában KNIEZSA újabb, nagy hatású téziseket fogalmaz meg. Ebben az írásában kronológiai kérdésekre helyezi a hangsúlyt: azt vizsgálja a helynevek segítségével, hogy Kelet-Magyarországra mikor, milyen sorrendben települtek be az itt élő népcsoportok. A nevek közül kiemelkedő szerepet kapnak a KNIEZSA által kormeghatározó helyneveknek nevezettek, amelyek önmagukban, pusztán a szerkezetük alapján is korhoz köthetők (KNIEZSA 1943: 4–5). Szintén kiemeli KNIEZSA a nagyobb folyók neveit, amelyekből a régi korok etnikai viszonyaira következtet.

A helyneveket négy fő csoportban vizsgálja: a mai (azaz KNIEZSA-korabeli) magyar, szász és román neveket veszi sorra, majd külön elemzi a dúlőneveket. Az első három csoportban külön tárgyalja a vízneveket és a településneveket, amelyeket aztán nyelvi eredetük szerint osztályoz tovább. Mindezen vizsgálatok alapján KNIEZSA úgy látja, hogy Kelet-Magyarország

³ MELICH egyes neveket orosz névadói tevékenység eredményének tekint, pl. *Kraszna, Sztrigy* (1925–9: 157–65).

első lakói szlávok voltak, akik azonban nem alkottak összefüggő telepeket. Őket a későbbiek folyamán további szláv betelepülők követték. A magyarság a honfoglalás első évtizedeitől jelentkezik ezen a vidéken, a névtípusok alapján KNIEZSA a terjeszkedés korát, irányát is ki-mutathatónak tartja. A magyarokat időben a némettség követhette, a legkésőbbi betelepülők pedig a helynevek tanúsága szerint a románok.

KNIEZSA talán legtöbbet hivatkozott elmélete, a párhuzamos helynévadás és az etnikai vi-szonyok közötti kapcsolatáról alkotott tézisei már ebben a tanulmányában megjelennek: a ro-mán és a magyar helynevek viszonyát, illetve a dülőneveket tárgyalva fogalmazza meg elkép-zeléseit. A párhuzamos helynévpár itt a magyarból származó román helységnevek egyik altí-pusaként szerepel, ezzel kapcsolatban fejti ki elméletének egyik (talán legfontosabb) követ-keztetését: bizonyos területeken akkor is párhuzamos helynévadásról van szó, ha egy sze-mélynévből létrejött helynév a forrásokban csak magyar formában adatolható. Ugyanakkor a régi magyar névtípusok mindig átvételként jelentkeznek a románban, ezek szerinte sem fordí-tásként, sem párhuzamos névként nem értelmezhetők (i. m. 38). A magyar és szász helynevek román szemantikai megfelelőit KNIEZSA abban az esetben is párhuzamos, azaz egyidejű név-adás eredményének tekinti, ha azok a történeti forrásokban egyáltalán nem fordulnak elő.

A *Keletmagyarország helynevei*-ben főbb vonalakban ismertetett elméletet KNIEZSA külön tanulmányban, *A párhuzamos helynévadás* címmel mutatta be 1944-ben. Definíció szerint olyan helynevek tartoznak ide, amelyek ugyanarra a denotátumra (KNIEZSA: falvakra) vonat-koznak, és egymásnak „értelmileg megfelelnek” (1944: 3). A magyar–szlovák, magyar–román és német–cseh névpárokat vizsgálata alapján KNIEZSA úgy látja, hogy csak bizonyos időben és bizonyos helyen alakulnak ki a párhuzamos helynévpárok, a magyar–szlovák névpárok kialakulását például még az okleveles kort megelőző időkre teszi (i. m. 13). KNIEZSA szerint ezek a nevek nem lehetnek egymás fordításai. A párhuzamos helynévadás elméletét KNIEZSA egy 1960-as tanulmányában (*A szlovák helységnevek kronológiája*) arra használja, hogy a magyar helynevek korából a párhuzamos helynevek korára, abból pedig bizonyos szlovák helységnévtípusok keletkezésének kronológiai határaitra következtessen.

KNIEZSA párhuzamos névadási elméletét, illetve a fentebb hivatkozott tanulmányokat a dolgozatom IV. F) fejezetében részletesen elemzem, így áttekintésükre e helyütt nem térek ki bővebben.

A népességtörténetet, azaz az egyes etnikai csoportok betelepülésének sorrendjét, idejét vizsgáló tanulmányok közül KNIEZSÁNAK még egy rövidebb, de fontos vita kiindulópontját jelentő írása említendő meg: az 1948-ban megjelent *Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön* című tanulmány. E munkájában KNIEZSA az egyik legkevesebb történeti helynévadattal ren-delkező vidék, a Székelyföld népességtörténetének vizsgálatához keres fogódzókat jelenkori,

illetve a nem túl távoli múltból (pl. katonai térképek alapján) kimutatható víznevek segítségével. Etimológiai elemzésében jó néhány víznevet szláv eredetűnek tart, ennek alapján egyes területekre jelentős szlávtságot feltételez. A tanulmány bírálatában BENKŐ LORÁND (több formai és módszertani hiba mellett) arra hívja fel a figyelmet, hogy maga a víznév nem tekinthető szláv névalkotói tevékenység eredményének, ha azt szláv eredetű helynév alapján ugyan, de magyar névadási eszközökkel hozták létre. Tipikusan ilyen a helynév + *-i* képző + *patak*, illetve a helynév + *pataka* szerkezetű víznév. (BENKŐ szerint a KNIEZSA által szláv eredetűnek gondolt víznevek legfeljebb fele köthető ténylegesen szláv névadókhoz, BENKŐ 1948: 96.) Válaszában KNIEZSA kiáll a bírált cikkben megfogalmazott véleménye mellett: úgy tartja, hogy akár a szláv eredetű hegynév, illetve településnév, akár a víznév az elsődleges a vizsgált nevek között, a szlávok jelenléte mindenképp igazolható (KNIEZSA 1948: 103–4).

3. Időrendben ugyan inkább MELICH és KNIEZSA között kellene szerepeltetni, nyíltan vallott módszertani és szemléletbeli szembenállása miatt viszont mégis célszerű a kettőjüktől elkülönítve tárgyalni MOÓR ELEMÉR népességtörténeti kutatásainak eredményeit. MOÓR ELEMÉR jelentős módszertani újításokat igyekezett elültetni a magyar név- és népességtörténeti kutatásban, próbálkozásai azonban a korabeli tudományos közönségből legfeljebb negatív visszhangot váltottak ki, követői nem akadtak a későbbiekben sem.

MOÓR az 1929-ben megjelent *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze* című tanulmányában Nyugat-Magyarország déli részének népességtörténetéről alkotott elképzeléseit ismerteti. Munkájában elődeitől eltérő metodológiai utat választ: úgy próbál helynevekből következtetéseket levonni, hogy a „nyelvészeti szemléletmód”-ot figyelmen kívül hagyja. Azaz: csak olyan helyneveket von be az elemzésbe, amelyek eredete más helynevek alapján „éles eszű és merész” nyelvészeti előfeltevések nélkül is megfeythető. A nevek vizsgálatából három egyszerű elv alapján következtet az adott terület némettségének korára: 1. ha egy területen több a németből átvett magyar név, akkor régi német lakossággal kell számolni, 2. ha a magyarból átvett német nevek vannak többségben, későbbi német betelepülésre lehet következtetni, 3. ha a magyar nevet leváltja egy németből visszakölcsönzött helynév, erősödik a némettség és csökken a magyarság aránya (MOÓR 1929: 253–4, vö. még 1936a: 1).

MOÓR szerint a fenti módszer érvényesítéséhez nincs szükség nyelvészeti műveltségre, így elkerülhetők a durva tévedések. A nyelvészeti szemléletmód mellőzését korábbi „rossz tapasztalataival” indokolja: elődeinek, kortársainak munkái alapján úgy látja, hogy a „nyelvészeti találékonyság által kiokoskodott névfejtések” által gyakorlatilag bármilyen népességtörténeti teória alátámasztható. S bár igaz, hogy ezek az etimológiai próbálkozások nem állják ki

a kritikát, mégis — főként a történészek érvelésében — fennmaradnak (MOÓR 1936a: 2). Ugyanakkor MOÓR ELEMÉR is elismeri, hogy a téves etimológiákért nem maga a nyelvészeti megközelítés, hanem a helytelenül megválasztott módszer tehető felelőssé: az az eljárás mód, hogy a névfejtők csak egyes, környezetéből kiszakított neveket vizsgálnak, s „nyelvészetiileg addig forgatják, míg teóriájuknak megfelelő érvekhez hasonló valamit préselnek ki belőle” (i. h.).

Mindezen megfontolások alapján MOÓR a *Westungarn im Mittelalter* című monográfiájában korai (oklevelekbeli) és későbbi víz-, település-, régi hegy- és erdőnevek alapján, nyelvészeti eszközök segítségével vizsgálja Magyarország nyugati régióinak népességtörténetét. Tanulmányában számos szempont alapján csoportosítja a feldolgozott neveket: a névhasználó, a nyelvi eredet, átvétel esetén pedig a közvetítő nyelv szerepel nála rendező elvként. A dolgozat jelentős részét kitevő, egyes neveket tárgyaló elemző részt a fonetikai sajátosságok összegzése követi, ennek célja a kronológiai rétegek meghatározása, majd pedig külön fejezetekben foglalja össze korpusz névtani és népességtörténeti tanulságait. Ez utóbbi rész számos olyan megállapítást tartalmaz, amelyek elődeivel, illetve kortársaival való elvi szembenállását bizonyítják, és amelyek dolgozatomban szempontjából is figyelemre méltóak. Kulcsszerepet játszik például a nevek keletkezését és változását tárgyaló fejezetben az a névtípus, amely később KNEIJSÁnál párhuzamos helynévként jelenik meg. MOÓR természetesen KNEIJSÁ elméletét még nem ismerhette (KNEIJSÁ azt csaknem egy évtizeddel később publikálta), ugyanakkor ismert lehetett számára a KNEIJSÁ-elmélet előzményéül szolgáló MELICH-tanulmány (1923b: 105–11, 137–42). MOÓR a *Westungarn im Mittelalter*-ben ezeket a neveket egyértelműen fordításként, illetve jelentésbeli átvételként értelmezi (1936a: 231, 234), és — bár nem egységes szempontrendszer szerint, hanem részben formai, részben jelentésbeli kritériumok alapján — több alcsoportjukat is meghatározza, bemutatja (i. m. 231–33). A mindkét nyelvben egyszerre megváltozó nevek kapcsán MOÓR ELEMÉR azt a határozott és MELICH véleményével (valamint a párhuzamos névadás későbbi elméletével) alapjaiban szemben álló álláspontját fejt ki, hogy az ilyen jellegű nevek nem pusztán egyidejű új elnevezések, nem függetlenek egymástól, hanem az egyik nyelvből a másik történő szemantikai átvételként értékelendők (i. m. 234).

Talán a legjellegzetesebb elvi eltérés MOÓR ELEMÉR és tágabban értelmezett korának névkutatói között a nevek megközelítésében mutatkozik meg: az elemző részben ugyan hangsúlyt kap a név formájának hangtörténeti, kisebb mértékben morfológiai változása, az elméleti fejezetekben, illetve a népességtörténeti következtetéseket ismertető részekben viszont elsődleges szempont a névadás, továbbá a névváltozás motivációja, a névadók, illetőleg névhasználók szociológiai és egyéb körülményei. És bár egy-egy tendenciaként bemutatott megállapítá-

sa talán túlzónak, helyenként meghökkentőnek tűnik is (pl. az, hogy új telepítések során a magyarban a régi falu neve vonódik át az újra, a németben pedig fordított irányú változást tart gyakoribbnak; vö. i. m. 235), a névszociológiai szempont bevonása mindenképp újdonságnak számít. MOÓR ezzel az eljárásmóddal azonban szintén nem talált követőkre.

4. KNEI ZSÁ fentebb bemutatott tanulmányainak megjelenése után, kb. az 50-es évektől kezdve évtizedekre kikerült a nyelvészeti-nyelvtörténeti érdeklődés középpontjából a régi helynevek vizsgálatának és az etnikai kutatásoknak a kapcsolata.⁴ Ebben az időszakban mindössze néhány írás foglalkozik e tárgykörrel, szerzőik részben történészek, részben olyan nyelvészek, akik egyéb irányú kutatásaik során figyelnek fel egy-egy névtani jelenségre. (Illetőleg ekkor, 1960-ban jelenik meg KNEI ZSÁ, *A szlovák helységnevek kronológiája* című, fentebb már bemutatott tanulmánya is.)

MOLLAY KÁROLY *A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon* című munkájában burgenlandi helynevek eredetét vizsgálja, elsősorban KRANZMEYER és BÜRGER tanulmányai alapján, helyenként őket bírálva. A kritikai megjegyzések során olyan módszertani elveket is megfogalmaz, melyek a többnyelvű területek helynévrendszerének vizsgálatában korábban nem szerepeltek. Így pl. a *Sattelbach* helynév eredetének vizsgálata kapcsán MOLLAY arra figyelmeztet, hogy egy 1200-ból származó adatból még akkor sem lehet messzemenő következtetéseket levonni, ha ebből az időből nincs más adatunk (1960: 42). A gondolat újszerűsége főleg akkor szembeszökő, ha MELICH *Honfoglaláskori Magyarországa*-val vetjük össze. (Ahogy korábban utaltam rá, MELICH társadalmi-etnikai következtetéseinek egy része épp azért válik instabillá, mert azok csupán néhány adatra támaszkodnak.) Szintén fontos megállapítása a MOLLAY-tanulmánynak az, hogy ha egy név eredete többféleképpen is megfejtethető, más és más lehet a belőlük levonható társadalmi-történelmi következtetés is (i. m. 56). MOLLAY e munkájában a vegyes lakosságú terület helyneveit tipologizálja is, s a nevek egyik csoportját KNEI ZSÁ terminusával párhuzamos helyneveknek nevezi (i. m. 53, 56). A magyar–német nyelvi kapcsolatok areális vonatkozásait vizsgálva egy későbbi dolgozatában újra visszatért a névtani tematikához: röviden összegzi a magyarországi német helynevek főbb keletkezési módjait és egyéb jellemzőit (1989).

Szintén a magyarországi német névkincset kutatta HUTTERER MIKLÓS: az 1686 utáni német névadás jellegzetességeinek bemutatása során olyan kategorizálási rendszert állított fel, amelyben az alapvető osztályozási szempont a német nevek keletkezési módja, illetve a magyar párhuzamos megfelelőikhez való viszonya (HUTTERER 1970).

⁴ Ennek okára PAIS DEZSŐ tesz utalást egy 1957-ben megjelent írásában: „Néhány évvel ezelőtt is elhangzott [...] a hibáztatás, hogy az ellenforradalmi korszakban a nyelvészek az irredenta politika szolgálatában foglalkoztak régi tulajdonneveink elemzésével” (17).

HADROVICS az 1970-ben megjelent *A magyar–délszláv onomasztika kérdéseiből* című tanulmányában a névtani interferencia tárgyköréből hat kérdést fogalmaz meg (1970: 235–9). A kérdések között az alábbiak érintik a helyneveket: 1. földrajzilag meddig terjednek a magyar helynevek, ebből következően meddig számolhatunk magyar telepekkel (a kérdésben nem szerepel, de HADROVICS nyilván a középkori nyelvhatárra gondol); 2. milyen típusai mutathatók ki a — kniezsai értelemben vett — párhuzamos helyneveknek a magyar–délszláv névrendszerben; 3. melyek azok a magyar eredetű helynévtípusok, amelyek a szláv névhasználók körében is jelentkeznek? (Ez utóbbiakból HADROVICS társadalmi viszonyokra következtet, nevezetesen a magyarság vezető szerepére.) E kérdésekre HADROVICS tanulmányában vázlatos választ ad, részletesen önálló monográfiában kívánta ismertetni vizsgálatának eredményeit, ami azonban sajnos nem készült el.

A XX. század utolsó negyedében újjáéledő kuttások új tematikával jelentkeznek: egyre több kutató fordul a jelenkori többnyelvű vidékek névkincsének gyűjtésével, osztályozásával kapcsolatos vizsgálatok felé, általában szigorúan az önelvű névtan keretein belül maradván. Az új kutatási területek új metodológiai alapokat is eredményeztek: ez a korszak leginkább a kétnyelvű vidékek névrendszerének kategorizálási kísérletei terén hozott újat a névtani módszertanban. (Mivel e témakörrel dolgozatom külön fejezetében szólok, az egyes elemzési modellek bemutatásához vö. IV. F) fejezet.)

A jelenkori kétnyelvű névanyag vizsgálatát ösztönözték a XX. század utolsó évtizedeiben megjelenő megyei névtárak is. A Baranya megyei kötet például a magyarországi német, szláv, cigány névkincs tanulmányozásához is forrásul szolgált (BARICS 1989, HOFFMANN O. 1989, PENAVIN 1989). PENAVIN OLGA a határon túli magyarlakta vidékek szláv névanyagával, főként annak osztályozási lehetőségeivel foglalkozott több dolgozatában is (1970, 1989). GERSTNER KÁROLY szintén tipologizálási kísérleteket folytatott a mai magyarországi német helynevek feldolgozása során (1981, 1993), a kétnyelvű területek névrendszereinek vizsgálata kapcsán hozzászól a fordítás és a párhuzamos névadás elhatárolásának problematikájához is: a kérdést egyelőre nem látja eldönthetőnek (1993). Ez utóbbi kérdésben KÁLMÁN BÉLA is többször állást foglal az 1980-as évek végén (1986, 1989a, 1989b).

5. Az 1990-es évektől a helynévkutatásban újra felélénkült az érdeklődés a régiség névanyaga és a népességtörténet összefüggései iránt. Ebből az időszakból elsősorban KISS LAJOS, BENKŐ LORÁND és KRISTÓ GYULA dolgozatai emelendők ki.

KISS LAJOS munkásságának jelentős részét a helynév-etimológiai kutatások alkotják, fő művének a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* tartható. Egy-egy névfejtés is tekinthető látens állásfoglalásnak egy-egy népcsoport adott korban, adott területen való jelenléte mellett, de

KISS LAJOS az ilyen jellegű elképzeléseit gyakran önálló cikkekben is megfogalmazta, gazdagon alátámasztva helynévi, illetve helynév-etimológiai bizonyítékokkal.

Az 1992-ben megjelent *A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helyneveiben* című írásának bevezetője szerint KNEZSA *Magyarország népei a XI. században* című tanulmányának a Délvidék etnikai viszonyairól szóló részeit kívánja pontosítani. Ezt főleg azért tartja időszerűnek, mert KNEZSA tanulmányának megjelenése óta a helynévkutatás számos új forrással, ezáltal számos új adattal gazdagodott. A Délvidék egykori megyéit egyenként vizsgálja, és sorra kimutatja, hogy ahol KNEZSA egyáltalán nem vagy csak gyér magyar lakosságot feltételez, ott is lehet jelentősebb korai magyarsággal számolni. Módszertani szempontból kiemelendő, hogy KISS LAJOS mit tekint bizonyítéknak a magyarság jelenlétére: egyrészt azokat a helyneveket, amelyek eredetük szerint magyarok, vagyis alapjuk magyar tulajdonnév vagy közszó, másrészt viszont azokat a szláv eredetű neveket is, amelyek hangalakját magyar hangváltozási tendenciák formálták.

A Felvidék víznevei (1994), *A Kárpát-medence régi helynevei* (1996a) és az *Erdély vízneveinek rétegződése* (1997) című dolgozataiban KISS LAJOS hely-, illetve víznevek eredetbeli és kronológiai rétegeit, ezáltal a címben megjelölt régiók lakosságának betelepülési sorrendjét határozza meg. Tanulmányaiban szól az egyes névfajták népességtörténeti értékéről, a legrégibbi lakosságra a legnagyobb vizek nevének nyelvi eredetéből következtet (pl. 1996a). A kontinuitás kérdését KISS LAJOS gyakran érinti írásaiban. Véleménye szerint az egyes kontinuitástípusok (társadalom-, település-, rom- és névkontinuitás) az egykori magyarlakta vidékeken rendkívül ritkák, jószerével csak a nevek folytonosságával számolhatunk egyes esetekben (1994, 1996a, 1996b, 1997b). A kronológiai rétegek feltárása, elkülönítése KISS LAJOS több további dolgozatának is központi témája (1982, 1997a).

6. Az újabb névtani irodalom szerzői közül BENKŐ LORÁND nevéhez is több olyan tanulmány fűződik, melynek központi témája a helynevekből nyerhető népességtörténeti információ. KNEZSA kapcsán már utaltam egy BENKŐ-dolgozatra, melyben a víznevek etnikai csoportokhoz kötésének lehetőségeit, módszereit tárgyalja (BENKŐ 1948). Egy 1947-ben megjelent, majd 2003-ban újra kiadott tanulmányában (*Maros- és Udvarhelyszék település- és népességtörténetéhez*) egy kisebb földrajzi terület etnikai történetét — különös tekintettel a székelység megjelenésére — tárja fel nyelvészeti eszközökkel. A felhasznált nyelvi bizonyítékok között első helyen tárgyalja a településneveket (a továbbiakban a személynevek, nyelvjárási jelenségek, földrajzi köznevek és a családnevek szerepét mutatja be).

Szintén egy kisebb régió népességtörténetét rajzolja meg BENKŐ a *Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez* című tanulmányban (BENKŐ 2003b: 124–32). A terület

etnikai viszonyaival a már bemutatott monográfiájában MOÓR ELEMÉR is foglalkozott. BENKŐ ebben a dolgozatában forrásként csak helyneveket (település- és vízneveket) használ fel. Az egyes nevek hangalakját, morfológiai és jelentésszerkezetét elemzi, s ez alapján a honfoglalás előtti időszakra szlávokat és németeket, a honfoglalást követő évszázadokra magyar és német lakosságot feltételez. (A szláv eredetű helynevek közül BENKŐ adatai szerint kevés a ténylegesen korai, nagy részük a XV. századi horvát betelepítések során jöhetett létre.)

BENKŐ a helynevek népességtörténeti kutatásokban betöltött szerepéről elméleti megközelítésű dolgozatban is ír (1995). A népességtörténeti következtetések fő kritériumait a szigorú módszerességben, a kritikai hozzáállásban, az óvatosságban és a fantázia megfelelő keretekben tartásában látja (1995: 98). A népességi viszonyok rekonstrukciója során tapasztalható nehézségek közül a latin névadat mögött álló tényleges, reálisan használt névforma felderítéséről, a téves névmagyarázatokról, a személynevek és a helynevek viszonyának hibás értelmezéséről, illetve a kormeghatározó helynevekről szól részletesebben.

Az 1997-ben megjelent *A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ebből következik* című dolgozata általánosságban tárgyalja a címben megjelölt témakört, ezen belül egy szakaszban tér ki a helynevek nyelvi viszonyaira. Hangsúlyozza, hogy a honfoglaláskori állapotokra (forrás hiányában) csak az Árpád-kori adatokból következtethetünk vissza, s kiemeli (például KRISTÓ alább bemutatandó elképzelésével szemben), hogy a helyneveknek helyhez kötöttségük és népi jellegük miatt népességtörténeti szempontból jóval nagyobb a bizonyító ereje, mint a személyneveknek (BENKŐ 1997: 169). BENKŐ a helynevek vizsgálata alapján a Kárpát-medencében a nem magyar nyelvű lakosság körében egyértelműen dominánsnak tartja a szlávtságot, török jelenlétre viszont helynévi bizonyítékot nem tud idézni (e véleményével élesen szemben áll például MELICH és KRISTÓ következtetéseivel). Szintén nem tartja a fennmaradt névkincs alapján igazolhatónak az avarok jelenlétét. Az avarokra utaló régészeti leletek és a hiányzó helynévanyag között feszülő ellentétet azzal magyarázza, hogy ez a népcsoport az írásbeliség kialakulásakor talán nem volt török nyelvű vagy már elszlávósodott (i. m. 171).

BENKŐ 2002-ben Dél-Erdély Árpád-kori népességtörténetének „perújítása” kapcsán arra figyelmeztet, hogy az etnikai kutatásokban érdekelt három fő tudományág, a történettudomány, a régészet és a történeti nyelvtudomány közül az utóbbi „már évtizedek óta lemaradóban van a másik kettő aktivitásához képest” (2002: 9). A problémát alapvetően abban látja, hogy a múlt század eleji, máig ható eredményeket mára nagymértékben meghaladta a kutatók rendelkezésére álló adatmennyiség, melynek értékeléséhez új szemléletmódra lenne szükség. Ugyanakkor mind a nyelvészek, mind a történészek ma is gyakran támaszkodnak a már túlhaladottnak számító nyelvtörténeti eredményekre (i. h.).

Dél-Erdély a hajdani magyar nyelvterület egyik leginkább forrásszegény vidéke, így dolgoztában nemcsak a korai népességre vonatkozó elképzeléseit ismerteti BENKŐ, hanem azokat a módszertani alapelveket is, amelyek alapján későbbi nyelvi tényekből következtet a korábbi nyelvi állapotokra. Kiemelt szerepet tulajdonít a történeti lexikának, ám e tudományágnak meglátása szerint Erdély kapcsán alig lehet érdemi mondanivalója: a szláv nyelvek vonatkozásában a konkrét nyelvhez kötés, a magyar nyelv tekintetében pedig az átvétel helyének meghatározása okoz problémát. Két másik nyelvészeti részterület, a történeti nyelvfeldrajz és történeti névtan kutatásai azonban számos új információval gazdagíthatják a régiségről alkotott elképzeléseket, főként annak köszönhetően, hogy mindkét tudományterület jól lokalizálható és időben is nagyjából meghatározható jelenségeket vizsgál. A nevek forrásértéke főként akkor jelentős, ha csoportosan, a közös jellemzők számbavételével használjuk őket a népeségtörténeti kutatásokban, ellenben a név egyedi mivoltában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik. Szintén a módszertani hibák közé sorolja BENKŐ az etimológiának mint egyedi névjellemzőnek a döntő történeti bizonyítékként való elfogadását. A névfajták közül helyhez kötöttségük és hosszú élettartamuk miatt a társadalmi környezet viszonyaira vonatkozó következtetések levonásra sokkal inkább alkalmasak a helynevek, mint a személynevek (10–12, 67). Dél-Erdély korai népességtörténetét BENKŐ e munkájában mégis jórészt személynevek, kisebb részben víznevek és puszta személynévi eredetű településnevek alapján vázolja.

7. A helynevek és az etnikai viszonyok kapcsolatának kutatásában a KNIEZSA utáni időszak talán legmarkánsabb vonulatát a történész **KRISTÓ GYULA** tanulmányai alkotják: KRISTÓ a nagy elődök eredményeit, módszereit az azóta nyilvánosságra került új adatok, ismeretek alapján többször is kritikai elemzés alá vetette.

KRISTÓ több írásában tárgyalja a kontinuitás, azaz a helynevek és a népesség folytonosságának kérdéskörét (pl. 1976: 7–14; 1983: 404–21; 1985: 15–22; 1997: 129–35). Tanulmányainak egyik fontos módszertani vetülete a források felhasználhatósága, azaz az adatokból levonható következtetések, illetve visszakövetkeztetések igazolhatósága. KRISTÓ rendre hangsúlyozza, hogy a IX. századból forrásaink csak az egykori Pannónia területéről szolgáltatnak adatot, tehát a helynevek kontinuitása csak Nyugat-Magyarországon bizonyítható, a keleti országrészben csak következtethetünk a szláv eredetű várnevek alapján. (E kérdésben KRISTÓ véleményével szemben áll GYÖRFFY GYÖRGY felfogása, aki szerint helynévadás terén a magyarság a honfoglalással „tabula rasa”-t teremtett, és az oklevelekben fellelhető legkorábbi helynevek is, még ha azok szláv származásúak is, mind a honfoglalás után keletkeztek. Vö. pl. GYÖRFFY 1972: 269–70, 294–95, Gy. III, 327; de: Gy. I, 882.)

KRISTÓ 2000-ben, a *Századok*-ban megjelent *Magyarország népei Szent István korában* című tanulmányával a MELICH és KNIEZSA által felvetett és kutatott tematikához tér vissza a modern kori nyelvészet és történettudomány igényével: a honfoglaláskori etnikai állapotokat vizsgálja. Dolgozatának kiemelkedő jelentősége van a helynévkutatás és a népességkutatás összefüggésének vizsgálati módszereit tekintve. KNIEZSA hasonló című (*Magyarország népei a XI. században*, 1938) dolgozatával lényegében egy előzmények nélküli tudományterület metodológiai alapjait fektette le, de KRISTÓ ezen tanulmányának módszertani fejezete is szükségszerű lépés volt: KNIEZSA etnikai következtetéseit a kutatók a dolgozat keletkezésétől jóformán napjainkig kritika nélkül elfogadták és idézték, anélkül, hogy valaha is felülvizsgálták volna annak elméleti alapvetését (KRISTÓ 2000: 5–12). KRISTÓ tehát egy több mint hatvan éves elmélet korrekciójára vállalkozott a történelemtudomány és a nyelvészet újabb eredményeinek ismeretében, de az ott alkalmazott módszerek tételes bírálata mellett egy új szempontrendszer lehetőségét is felvázolta. (KRISTÓ kritikai megjegyzéseivel később HOFFMANN ISTVÁN a nyelvi és etnikai rekonstrukció lehetőségeit elemezve egyetért ugyan, de a KRISTÓ által alkalmazott új vizsgálati módot nem tartja elfogadhatónak, mivel „a Kristótól javasolt újabb módszerek között alig akad olyan, amely nyelvészeti szempontból minden tekintetben védhető lenne”, 2007a: 14.)

A KNIEZSA által alkalmazott hármas „bizonyítérendszerből” kettőt KRISTÓ bizonytalanságaik miatt elvetett: a történelmi bizonyítékok, mint a gyeplővonal és az egykori szállásterületek a kutatás mai állása szerint nem állapíthatók meg egyértelműen, azaz KNIEZSA „ismeretlent próbált ismeretlennel meghatározni” (2000: 6). Szintén csak bizonyos megkötésekkel használhatók etnikai következtetésekre a régészet eredményei (i. m. 10; vö. még KRISTÓ 2003: 25–6), ezek ugyanis csak kultúrák elkülönítésére alkalmasak, mai értelemben vett etnikumokéra, illetve nyelvekére legfeljebb közvetve használhatók. KRISTÓ tehát KNIEZSA szempontrendszeréből csupán egyet, a nyelvészeti bizonyítékcsoportot használta fel, viszont azt is jelentősen átdolgozta. KNIEZSÁhoz hasonlóan ugyan szintén a helynevekhez és személynemekhez fordul, azonban módosítja a források körét: mind a felhasznált oklevelekét, mind pedig a vizsgált korban nem adatolható, de a kor nyelvállapota és névrendszere szempontjából forrásértékűnek ítélt helynevekét. KNIEZSA nem használja például forrásként az elbeszélő kútfők adatait, kivéve az ezekben előforduló vízneveket; KRISTÓ szerint azonban ha bizonyítottan egykorú a kútfő a vizsgált korról, a többi adata is bevonható az elemzésbe. KNIEZSA hét forrástípusa közül többeket teljesen elhagy: például a XI–XIII. századi hely- és személynévanyagot, ez ugyanis a KNIEZSA által vizsgált időszaknál mintegy százhusz évvel későbbi, s KRISTÓ megítélése szerint ennyi idő akár teljes nyelvcserére is elegendő lenne (i. m. 7). Éppígy nem használja fel a vármegyék központjainak nevét, a legkorábbi vármegyéknek ugyanis

még a számát sem ismerjük biztosan (i. m. 7–8). Szintén kihagy a bizonyítékok közül egyes kései adatolású szláv eredetű helyneveket, melyeket KNEZSA a hangalakjukra ható hangtörténeti változások kormeghatározónak ítélt szerepe miatt tárgyalt. (KRISTÓ újabb szláv hangtörténeti vizsgálatokra hivatkozik, melyek szerint az egyes hangváltozások nem köthetők egyértelműen meghatározható időhatárok közé, i. m. 8–9; vö. H. TÓTH 1996: 76; 1999: 9–10).

KRISTÓ tanulmányából az elméleti alap, illetve az alkalmazott módszerek szempontjából az alábbi momentumok emelendők még ki: 1. az etnikum terminus definíciója (2000: 10–11), melyet elődei (legalábbis a névtanban) gyakorlatilag definiálatlan alapfogalomként kezeltek, 2. a hiteles, illetve másolt oklevelekben szereplő adatok különválasztásáról, értékeléséről tett megjegyzései (i. m. 11–12), 3. a köznévi, illetve személynévi eredetű helynevek elkülönítése (i. m. 16–7). Ez utóbbi probléma számos további kérdést vet fel. KRISTÓ elképzelése szerint ugyanis a vizsgált korban a személynévek egyben etnikumjelölő nevek is, hiszen a letelepedés óta csak három emberöltő telt el, és az egykori névviselő személy még „karnyújtásnyira van” (i. m. 16). A személynévek etnikumjelölő képességét azonban — legalábbis saját meglátásom szerint — nem az időbeli távolság kérdőjelezi meg, hanem a személynéveknek egy másik jellegzetes tulajdonsága, a kultúra-, más szóval divatfüggőségük. Ahogy ma a személynévválasztást számos egyéni (kulturális, szociológiai, személyes, pszichológiai stb.) preferencia befolyásolja, ugyanúgy igaz lehetett ez a korábbi időszakokban is, sőt bizonyára mindig, amióta személynévadás létezik. És ahogy ma egy magát magyarnak valló *Kevin* nevű névviselőről nem állíthatjuk, hogy ő angol vagy amerikai (vagy bármilyen más nemzetiségű), ugyanúgy pusztán a személynév alapján a korábbi névviselőkről sem dönthető el az etnikai hovatartozás.⁵

Egyet kell viszont értenünk KRISTÓval akkor, mikor a helynévadás módjából von le etnikai következtetéseket: a helynév alapjául szolgáló személynév eredetétől függetlenül magyarnak tarthatjuk azt a helynevet, amely pusztán személynéves névadással jött létre.⁶ Ezt a megál-

⁵ Hasonló módon vélekedik KNEZSA is: a helynév alapjául szolgáló személynévet nem tartja alkalmasnak arra, hogy a megnevezett település lakóinak etnikai hovatartozását megállapítsuk. Ennek okait az alábbiakban jelöli meg: 1. a személynév első sorban névdivat kérdése; 2. nem biztos, hogy a lakosság nemzetisége megegyezik a névadó és nemzetiségével; 3. a helynevet a település környékén lakók adják, tehát a helynév sem a lakosság, hanem a környezet nyelvét jellemzi (KNEZSA 1938: 434).

⁶ A pusztán személynévvé történő helynévadás speciálisan magyar névalkotási módnak tekinthető. Bár STANISLAV felvetette, hogy szláv nyelvterületen is kimutathatók ilyen módon létrejött helynevek, a helynévimológiák legismertebb hazai kutatója, az egyébként kiváló szlavista KISS LAJOS meggyőzően cáfolja ezt az elképzelést (STANISLAV 1948: 591–9; KISS 1996a: 444–6). A *-jb* képzőről írottakkal kapcsolatban ugyanakkor mindenképp megjegyzendő, hogy a korai okleveles adatok bizonyára nem minden esetben tükrözik (sőt: feltételezhetjük, hogy általában nem tükrözik) a formáns által létrehozott hangalaki változást, a palatalizációt. Ezért a szláv személynévből szláv *-jb* formánssal létrehozott, tehát szláv helynév és az ugyanabból a szláv (eredetű) személynévből pusztán személynéves névadással keletkezett, tehát magyar helynév írott formája egybeeshet az oklevelekben. A Bars megyei *Ladomér* helynév korai ómagyar kori adatai (1335: *Ladomer*, 1344: *Lodomer*, vö. KMHsZ.) szerint mindkét névadási módon, mindkét nyelvhasználói közösség (tehát szlávok és magyarok) névadói tevékenysége alapján létrejöhetett, az eredet eldöntéséhez tehát egyéb körülményeknek (pl. a környék más, korabeli helynevei származásának) az ismeretére is szükség van.

lapítást felhasználva szól hozzá egy régóta vitatott kérdéshez: kit jellemez etnikai szempontból a településnév, a nevet viselő hely lakóit vagy a környezetüket? KRISTÓ KNIEZSÁVAL ellentétben úgy véli, hogy a környezetre a helynév nyelvi jellege csak az esetek egy részében jellemző. Ha például egy településnév pusztá személynévből jön létre, az vélhetően magyar környezetre utal, de ha a helynév alapjául szolgáló személynév szláv, akkor a település lakóit is szlávoknak kell gondolnunk (i. m. 17). (A személynévek etnikumjelölő képességéről kifejtetteknek megfelelően KRISTÓnak ez a tétele is felülvizsgálatra szorul.) Később ugyanebben a cikkében KRISTÓ így fogalmaz: a magyar nevű településeknek biztosan magyar lakosai voltak (i. m. 20).

KRISTÓ e tanulmányában a helyneveket tárgyaló részben felveti azt a kérdést is, hogy mennyire alkalmasak egyáltalán a helynevek az etnikai következtetésekre. Véleménye szerint ez attól függ, hogy milyen szerepe van az államnak, a társadalom felső rétegének, illetve az oklevélírónak a névadásban. Ami a vizsgált korszakot, a XI. századot illeti, KRISTÓ az állam szerepét kizárja, az oklevélírónak pedig annyi szerepet tulajdonít, hogy kétnyelvű nevek esetén választhatott, melyik formát jegyzi le (i. m. 26–7). A XI. századi kétnyelvűség két következményét emeli ki a helynevek változása szempontjából: egyrészt a magyarság fokozatosan lefordította az idegen neveket, másrészt a le nem fordított, átvett neveket hangtanilag igazította a magyarhoz (i. m. 27).

Mindezen alapelveket felhasználva, a XI. századi forrásként értelmezett helyneveket elemezve KRISTÓ Szent István korára jelentős szláv szubsztrátummal, sőt szláv számbeli dominanciával számol (u. o.).

Röviddel az itt bemutatott tanulmányt követően KRISTÓ az egész középkorra kiterjesztett vizsgálat eredményeit önálló monográfiaként jelentette meg 2003-ban (*Nem magyar népek a középkori Magyarországon*, Bp. 2003). Dolgozatában egyenként mutatja be valamennyi, elképzelése szerint a középkori Magyarország területén letelepedett népet,⁷ pontosabban népcsoportot, ugyanis a ma rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján nem tartja például az egyes szláv csoportokat egyértelműen elkülöníthetőnek (2003: 12).⁸ Monográfiáját a 2000-ben megjelent tanulmányával összevetve mind céljában, mind forrásanyagában, mind módszertani alapjaiban lényeges eltéréseket tapasztalhatunk: a vizsgált etnikai csoportok szállásterületei mellett azok szociológiai viszonyait (társadalmi szerkezetét, igazgatásának kérdéseit) is vázolja, ennek érdekében pedig a helynevek mellett egyéb írásos anyagokat is felhasznál forrásként. (KRISTÓ szerint egy korszerű összefoglaló munka létrejöttét e témában épp a forrásbő-

⁷ KRISTÓ népen azokat az embercsoportokat érti, amelyeket a kútfők népként említenek, függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszélnek (2003: 12).

⁸ Ezt a véleményét megint csak célszerű MELICH eljárás módjával összevetni, aki például *A honfoglalás kori Magyarország*-ban határozott céljaként jelölte meg, hogy a helynevek (leginkább hangalakjuk) alapján az egyes szláv csoportok jelenlétét bizonyítsa, illetőleg kizárja.

ség akadályozta, vö. i. m. 11). Módszertani alapelvként — vállaltan a korábbi kutatásokkal szemben — megfogalmazza, hogy az írott források mindig előnyt élveznek a nyelvi tényekkel szemben: „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségről szól (nem kizárt, hogy az illető népcsoport valaha ténylegesen ott lakott), az írott forrás tanúságtételére alapozva viszont pontos időponthoz köthető bizonyosságról beszélhetünk” (i. m. 15).

Ennek a dolgozatának az elméleti alapvetésében is állást foglal amellett, hogy a nevet a környezet adja, s ebből következően nem tartja felhasználhatónak a helynév etimológiáját a megnevezett település etnikai minősítésében. Bizonyítékként középkori, románok által lakott településeket említ, melyek nevét magyar vagy szláv etimonra lehet visszavezetni. Ugyanakkor a helynév a szomszédok etnikumát minősíti, tehát bizonyos fokú etnikumjelölő szerepét KRISTÓ is elismeri (i. m. 17).

A helynevek népességtörténeti felhasználóságát KRISTÓ a lejegyző szerepétől is függővé teszi: egyetért azzal a feltevessel, hogy az írószervek sok esetben magyarosíthatták a neveket, az a réteg ugyanis, amelynek készült, döntően magyar nyelvű volt. Ezért nem lehet elvárni az oklevelektől, hogy azok adatai pontosan tükrözzék az etnikai viszonyokat, hiszen nem is ilyen céllal íródtak (2003: 17–18). Míg a XI. századi etnikai viszonyokról szóló tanulmányában — mint láttuk — alapvető forrásként használta a helyneveket, monográfiájának elméleti felfeztelésében így foglalja össze tapasztalatait a helynevek alkalmazhatóságáról: „Nem indokolja tehát semmi, hogy a nem magyar népek Kárpát-medencei jelenlétének bizonyosságául — főleg egyértelműen róluk szóló írott források híján — a földrajzi nevekre túlságosan nagy terhet rakjunk (i. m. 18).⁹ Később még hozzáfűzi: „Ez persze nem jelenti azt, hogy a helyneveket teljesen mellőznünk kellene az alábbiakban [...], de e téren nagyfokú önmérsékletet kell tanúsítanunk” (i. m. 19). A régészeti bizonyítékok felhasználhatóságát éppígy kétségesnek tartja, ugyanis a régészeti kultúrák és etnikumok általában nem fedik egymást, és nincs megfelelés a nyelv és a régészeti kultúra között sem, ez utóbbi ugyanis a társadalmi és környezeti viszonyoktól függ (i. m. 25–6).

A honfoglalást közvetlenül megelőző időszak etnikai viszonyait KRISTÓ mégiscsak helynevek (főként víznevek) alapján rajzolja meg, szempontjai között a nevek eredete mellett hangsúlyt kap a hangalakjuk feltételezett változása is (ami tisztán nyelvészeti megközelítés), ez utóbbiból következtet a közvetítő nyelvre. Ebből a korszakból származó adataink nincsenek, KRISTÓ is jóval (akár több száz évvel későbbi) adatok alapján fejt ki elképzeléseit. Úgy

⁹ Egy történészeknek készült kézikönyvben KRISTÓ néhány olyan kutatási területet nevez meg, amelyek vizsgálatában felhasználhatónak tartja a történeti névtan eredményeit. Ezek között szerepel a kontinuitás kérdése, illetve a Kárpát-medence lakosságának viszonyai a honfoglalás idején. A helynevek forrásértékét annak tulajdonítja, hogy azok egyszerre tekinthetők nyelvi jelnek és történelmi produktumnak. Ugyanakkor itt is megjegyzi, hogy a történész sokkal kevesebb eredményt várhat a helynevektől, mint az oklevelek, összeírások szövegeitől (2001: 280–3).

véli ugyanis, hogy a XI–XIV. századból adatható nevek többsége a X. század után keletkezhetett, de bizonyára több már a IX. században is megvolt (i. m. 29–30). A vizsgált nevek alapján erre az időszakra is szláv dominanciát feltételez, emellett néhány nevet német, másokat török névadókhoz köt (ezeket viszont nem tartja visszavezethetőnek a IX. századra, vö. i. m. 32), és a *Várkony* név alapján az avarok jelenlétét is bizonyítottnak tekinti (i. m. 33). A honfoglalást követő időszakra feltételezett etnikumokat egyenként tárgyalja nagy részletességgel, vármegyéenként, többé-kevésbé időrendben. Ezek közül a szlávok jellemzése érdemel kiemelt figyelmet: nem csupán azért, mert valamennyi kutatónk szerint ők alkotják a nem magyar etnikumok közül a Kárpát-medence legnagyobb népcsoportját, hanem mert az őslakos és a középkor folyamán betelepített szlávok elkülönítése számos elméleti, módszertani kérdést is felvet. Szétválasztásukhoz KRISTÓ meghatároz néhány támpontot, de azt ő maga is elismeri, hogy ezek együttes alkalmazásával sem lehetünk teljesen biztosak a vizsgálatok eredményében (i. m. 82–90).

8. KISS LAJOS alapos, megbízható etimológiai, BENKŐ és KRISTÓ módszertani újításai és iránymutatása, valamint az egyre bővülő korszerű, sokrétűen használható forráskiadványok (GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának négy kötete, a nem településnévi helynévadatokat közlő *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* címmel elindított sorozat, a *Korai magyar helynévszótár*, illetve az utóbbiak elektronikusan is elérhető verziói, nem utolsósorban pedig FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára) ösztönzőleg hatottak az ezredforduló utáni helynévtörténeti kutatásokra, és mind több tanulmány jelenik meg a régi Magyarország etnikai viszonyaival kapcsolatosan.

HOFFMANN ISTVÁN a XX. század második felének helynévkutatását összegző monográfiájában külön fejezetet szentel a nyelvi érintkezések és a helynevek kapcsolatát vizsgáló munkáknak. A fejezet végén kitér a párhuzamos névadás és a névfordítás kérdésére is, kiemelve, hogy a két jelenség igen nehezen különíthető el (2003: 160–8).

HOFFMANN később maga is ír a régi névanyag és a népességi viszonyok kapcsolatáról. A Tihanyi Alapítólevél szórványainak vizsgálata kapcsán a korai időszakra vonatkozó népességtörténeti következtetések elméleti, módszertani lehetőségeit vizsgálja (2007b). A nyelvészet és a történettudomány illetékességi körének elemzése során felhívja a figyelmet annak a — főleg régebbi, a XX. század elejére jellemző — eljárásmodnak a veszélyeire, amely a két tudományág egymásra támaszkodó kutatásaiból adódik: arra, hogy a két tudományterület kölcsönösen merít egymás eredményeiből is, és saját problematikájából, a források hiányából adódóan nem eléggé megalapozott feltevéseiket gyakran a másik tudományágban is kikövetkeztetett, bizonytalan információkkal igyekeznek alátámasztani. Ez a spirálszerűen előrehaladó

eljárásmód nagyban megkérdőjelezi az eredmények megbízhatóságát (2007b: 74–6). HOFFMANN a XX. századra jellemző népességtörténeti kutatási irányok kritikai áttekintése mellett új módszertani alapok érvényesítését hangsúlyozza. Azt az eljárást, amellyel a szórványokat tanulmányozza, helynév-rekonstrukciónak nevezi, és az etimológizálás kitágított változataként értelmezi, amely során az eredet mellett egyéb körülményeket (például névszociológiai tényezőket, a denotatív jelentést, a szemantikai struktúrát) is figyelembe vesz. A vizsgálatokat két lépésre tagolja: elsőként a szórványok és forrás kapcsolatát, majd pedig helynevek és a névhasználók viszonyát elemzi (i. m. 7–8, 77). Az oklevél és a szórvány kapcsolatának vizsgálata során azt tárgyalja, hogy miért magyar nyelvű a szórványok többsége, illetve hogy ki nek a nyelvhasználatát tükrözik a korai helynévi adatok. A válaszok keresése során kiemelkedő szerepet tulajdonít az oklevelek megalkotóinak, illetve azoknak a normáknak, amelyeket a szövegezők követtek (i. m. 12–16, 87–9).

HOFFMANN a helynevek rekonstrukcióját két tengely, az adatot tartalmazó forrás belső összefüggéseinek feltárása és a név által jelölt denotátum jellemzőinek (ezek között a hely többi nevének) vizsgálta mentén értelmezi (i. m. 80–1). Az etimológia fontos elemeként tartja számon a nevek névrendszertani beágyazottságát, a tipológiai párhuzamokkal nem rendelkező „társtalanul” álló nevet ezért kevésbé tartja megbízható forrásnak (i. m. 81–2). HOFFMANN véleménye a bizonytalan eredetű nevekről egybecseng az előző tudósgeneráció legjelentősebb névfektői, KISS LAJOS és BENKŐ LORÁND felfogásával: elfogadja, hogy a nevek egy részének nincs egyértelmű magyarázata, ilyen esetekben viszont az is előrelépést jelenthet, ha kizárjuk a biztosan elvethető magyarázatokat (u. o.). A kronológiai viszonyok tisztázásában HOFFMANN szerint is kiemelt szerepe van a hangtörténetnek, viszont téves eredményre vezethet, ha nem a legfrissebb vagy hibás hangtörténeti ismereteken alapulnak a következtetések; szemléltetésként KNIEZSA és KRISTÓ dolgozataiból mutat be példákat (i. m. 83–5).

A helynevek rekonstrukciójának koordinátarendszerében a harmadik dimenziót a helynevek névszociológiai jellemzőinek tengelye alkotja. Ehhez a dimenzióhoz rendeli HOFFMANN a helynév és a hely lakosságának nyelvi viszonyait, az oklevélszerzőnek a névadat nyelvi formálásban betöltött szerepét, a denotátumfajtának a jelentőségét, a nyelvi presztízviszonyokat (i. m. 85–91).

HOFFMANN *Nyelvi rekonstrukció–etnikai rekonstrukció* című tanulmányában (2007a) a helynév-rekonstrukció legfőbb alapelveit külön is összegzi, majd azokat a nyelvészeti, névkutatási feladatokat veszi számba, amelyeknek az eredményei a nyelvi és az etnikai rekonstrukció fejlődését jelentősen elősegíthetik: a hangtörténeti, névszociológiai vizsgálatok, illetve az egyes névfajták részletes elemzése mellett kiemeli a mai névrendszerekben zajló kölcsönzések megfigyelését is.

9. KOCÁN BÉLA az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi eredete alapján következtet az egykori népességi viszonyokra. A XI. századra szláv őslakosságot feltételez, ennek bizonyíthatósága viszont KOCÁN szerint is megkérdőjelezhető (2007a: 103), erre az időszakra ugyanis mindössze egyetlen név vezethető vissza, és az is csak bizonytalanul. KOCÁN a XII. század végétől számol magyar lakossággal, ettől az időponttól az Árpád-kori helyneveket korszakonként (negyedszázadonként) vizsgálja. Módszertanilag figyelemre méltó elem a dolgozatban, hogy a szláv eredetű névadatokat KOCÁN névhasználókhoz is igyekszik kötni, így megkülönböztet kétségtelenül szláv, illetve elmagyarosodott formákat, továbbá olyan neveket, amelyekről nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy magyar vagy szláv lakosság használhatta-e. A névhasználói kör meghatározását KOCÁN hangtörténeti kritériumok alapján végzi (i. m. 101–2).

10. Azoknak a legfontosabb tanulmányoknak az áttekintését, amelyek a helyneveket, helynévrendszereket az etnikai kutatások forrásaként használták fel, a következőképp összegezhettük:

A népességtörténeti célú helynévkutatás elmúlt mintegy száz évének irodalmában néhány szempont mentén határozott fejlődési vonal rajzolható meg: a MELICH munkásságával elinduló, majd KNIEZSA és MOÓR ELEMÉR által folytatott, ígéretesnek tűnő kutatások a múlt század közepén hosszú évtizedekre félbemaradtak, és csak az 1990-es évektől számolhatunk újra rendszeres vizsgálatokkal az általuk megkezdett tudományterületen. A kezdeti nagyívű, az egész Kárpát-medencére kiterjedő vizsgálatoknak (MELICH és KNIEZSA tanulmányainak) a későbbiekben nincs folytatása: csupán az ezredforduló után tesz kísérletet KRISTÓ egy viszonylag nagy terület etnikai viszonyainak feltárására, de ő is csak az egykori Magyarország peremvidékének népességtörténetét vizsgálja, és abból is kihagyja a vélhetően legnépesebb etnikai csoportot, a magyarságot. Mind a XX. század első felében, mind pedig a század végén megjelennek viszont egyes kisebb területek népességi jellemzőit tárgyaló írások, részben MOÓR ELEMÉR, részben pedig KISS LAJOS, BENKŐ LORÁND és KRISTÓ GYULA tollából. Időben előre haladva egyre több olyan dolgozat jelenik meg, amely a helynevek és a népességtörténeti kutatások összefüggésének módszertanát, lehetőségeit hivatott tisztázni: elsőként MOÓR ELEMÉR és KNIEZSA tanulmányainak egy-egy fejezetében olvashatunk explicit metodológiai fejezeteket, a későbbiekben pedig BENKŐ LORÁND, KRISTÓ GYULA, KISS LAJOS és HOFFMANN ISTVÁN közöl módszertani tárgyú cikkeket. Látványos átalakulást tapasztalunk a kutatóknak a helynevek népességtörténeti értékéről alkotott véleményében: míg MELICH például alig egy tucatnyi helynév alapján egész országrészek etnikai térképét rajzolja meg, KNIEZSA pedig kidolgozza párhuzamos nevekről alkotott híres elméletét, KRISTÓ (főleg kései dolgozataiban)

csak erős megkötésekkel tartja felhasználhatnak a helyneveket a népességi viszonyok feltárásában. Szintén óvatosságra int BENKŐ és HOFFMANN is.

Az általános tematikán belül néhány olyan részkérdés is előfordul egyes dolgozatokban, amelyek több szerző kutatásaiban is visszatérő, adott esetben vitát kiváltó momentumként jelentkeznek. Ilyennek tekintem a kontinuitás kérdését (MELICH, KNIEZSA, KRISTÓ, KISS LAJOS és GYÖRFFY is érinti hivatkozott tanulmányaiban), a környezetnek, illetve a lakosságnak tulajdonított névadói szerep megítélését (KRISTÓ és KNIEZSA munkáiban), továbbá KNIEZSA és BENKŐ vitáját a szláv eredetűnek gondolt székelyföldi víznevekről. A magyarországi névtan etnikai célú tanulmányai közül talán a legnagyobb hatású önálló elméletnek KNIEZSA párhuzamos helynévadási elméletét tekinthetjük, amely máig áthatja a vizsgálatokat (vö. pl. HADROVICS 1970, GERSTNER 1981, SZABÓ T. ÁDÁM 1984, 1986, KÁLMÁN B. 1986, 1989b, REUTER 1989, MOLLAY 1991, KIRÁLY PÉTER 2001). Egyes esetekben egészen konkrét kutatási témák ismétlődnek azzal a céllal, hogy az időközben megismert újabb adatok, módszerek felhasználásával minél pontosabb képet alkothassunk egy már korábban kutatott területről (pl. MOÓR és BENKŐ dolgozata a Pinka vízgyűjtőjéről; KNIEZSA és KRISTÓ tanulmánya a XI. századi, illetve a Szent István korabeli Magyarországról.)

Néhány dolgozat vállaltan új módszerekkel kísérletezik, miközben rámutat elődeinek (vagy kortársainak) metodológiai pontatlanságaira vagy az addig alkalmazott forrásokkal kapcsolatos kétségekre: mindenképp előtte MOÓR ELEMÉR *Westungarn im Mittelalter* és KRISTÓ *Magyarország népei Szent István korában* című munkája, illetve BENKŐ Anonymus-tanulmányai és Dél-Erdély népességtörténetéről írott dolgozata tekinthetők ilyennek.

A régi helynevek alapján végzett népességtörténeti kutatások csaknem teljes leállításának az időszakában (tehát az 1950-es és 1990-es évek közötti években) alatt a többnyelvű névrendszerek vizsgálatának egy újabb aspektusa jelenik meg a tanulmányokban: a főként mai, ritkábban korábbi helynévanyag tipológiai elemzése (MOLLAY, HUTTERER, majd később GERSTNER, PENAVIN, BARICS írásaiban).

A kutatások tudományos igényéből adódóan természetesen a legtöbb elemzett munka egyedi, mások által még nem tárgyalt problémákat vet fel, ezért a helynévadás és az etnikai vizsgálatok kapcsolataként megjelölt, általános tematikán belül számos különböző irányú részletkutatás eredményeit is publikálták az elmúlt évtizedekben.

III. A többnyelvű területek névrendszereinek elemzési lehetőségei

1. A korpusz kijelölése

1.1. Az etnikai célú nyelvtörténeti kutatások — mint az előző fejezetben láthattuk — főként a régiség helyneveire, személyneveire, valamint a szomszédos nyelvekből kölcsönzött közszavakra támaszkodva következtetnek a magyarral érintkező nyelvekre, illetve a nyelveket beszélő Kárpát-medencei etnikai csoportokra. Ez az eljárás azonban számos olyan momentumot is magában hordoz, amely a feltételezéseket tévútra viheti. Az alapvető nehézségeket az alábbiakban látom:

Az említett szócsoporthoz csak a helyneveket, illetve bizonyos fokú bizonytalansági faktor bevonása mellett a személyneveket tudjuk a rendelkezésünkre álló források alapján egyértelműen „helyhez kötni”, ezért a közszavak pontos nyelvi kontaktusvizsgálatra véleményem szerint nem alkalmasak. A helyhez kötés hiánya mellett azonban a kölcsönszavak átvételének időhöz kötése is gyakran nehézségekbe ütközik: azoknak a közszavaknak, melyeket nyelvi-nyelvtörténeti bizonyítékként szokás említeni, csak nagyon kis hányada — néhány jelentéstanilag jól körülhatárolható csoport, mint a földrajzi köznevek, növénynevek — adathozható viszonylag korán, már a korai ómagyar korban. A többi köznévnél ezt a hiányosságot kutatóink hangtörténeti és etimológiai sajátosságok vizsgálatával igyekeznek pótolni. Az átvétel idejére a kölcsönszók hangtani jegyei alapján szokás következtetni: az átadó nyelv egyes hangtörténeti folyamatait tükröző hangalak lehet ennek kiindulópontja, amennyiben az adott hangtörténeti esemény lejátszódásának idejét ismerjük. Az újabb kutatások eredményei azonban rendre azt mutatják, hogy a hangtörténeti változások hosszú lefolyásúak és területenként eltérő hatásúak lehetnek, vagyis kezdő és végpontjuk nem köthető szigorú időbeli és területi határokhoz.

A személyneveknek az etnikai kutatásokban történő felhasználása szintén nem problémamentes: ez a névtípus ugyan korhoz és — bizonyos fenntartásokkal — helyhez is köthető, a helyneveknél azonban sokkal inkább ki van téve a névdivat változásainak. Mivel az ilyen jellegű divatjelenségeket sokkal inkább a nyelven kívüli (pl. szociológiai, pszichológiai stb.) tényezők irányítják, mint a nyelv belső folyamatai, a népességkutatásokban a személynevekre is csak nagyon korlátozottan támaszkodhatunk.

A régi helynevekből történő etnikai következtetések során az alábbi problémákkal kell szembesülnünk: a korai ómagyar korból fennmaradt névanyag meglehetősen „töredékes”, a XII. századig gyakorlatilag minimális, a XIII. századtól egyre növekvő, de messze nem teljes számú helynévi adat áll rendelkezésünkre. Az, hogy melyik objektumnak maradt fenn neve,

melyiknek nem, kétszeresen is esetleges: egyrészt nem jegyezték le a helynevet, ha annak nem volt valamilyen jogi, birtoklástörténeti szempontból fontos szerepe, másrészt pedig esetleges az egyes oklevelek fennmaradása, megtalálása is. A korai ómagyar kori névanyagot vizsgáló kutató tehát kénytelen hiányos adatbázis alapján dolgozni, így kénytelen az egész névrendszerre vonatkozó megállapításokat tenni úgy, hogy annak közel sem ismeri minden tagját. Ez alapján a feltételezéseket is jócskán tartalmazó kép alapján kerül sor aztán a névhasználói csoportokra jellemző nyelvi jegyek meghatározására. Ha ezeket a következtetéseket pedig — mintegy önigazolásként, mint ahogy azt MELICH írásait olvasva többször tapasztaljuk — a kiinduló helynévi rendszerre, sőt további helynévrendszerekre is alkalmazzuk, az elmélet egyre komplexebb összefüggésrendszert alkot majd, viszont egyre instabilabb lesz a kiinduló pont bizonytalanságai (azaz a nyelvi tények, az alapot képző adatbázis hiányossága) miatt. Még kevésbé megbízható az eredmény, ha az ilyen, bizonyítottan aligha tekinthető elképzelések alapján korábbi, nyelvemléktelen korok nyelvi és etnikai viszonyaira következtetünk.

1.2. A népességi, településtörténeti viszonyok feltárásához tehát egyrészt ismernünk kell, hogy egy adott névrendszer (vagy egyéb nyelvi részrendszer) mely tulajdonságaiból milyen etnikai információk következnek. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy pusztán egy-egy név etimológiájából kiindulva nem lehet egzakt megállapításokat tenni: ahogy a mai Csongrád lakosságáról nem állíthatjuk, hogy szlávok lennének, mert lakóhelyük szláv nevet visel, ugyanúgy nem követezik a szláv lakosság az Árpád-kori *Csongrád* névből sem. Másrészt viszont ahhoz, hogy a névrendszer és az etnikum közötti összefüggéseket feltárjuk, szükségünk van magának a névrendszernek (tehát az elemeinek és a közöttük lévő belső viszonyoknak) a teljes és alapos és ismertetése is.

A fő problémák összegzése alapján egyértelműen adódik a kérdés: hogyan hidalhatók át az imént vázolt nehézségek, ha a korai nyelvi adatok mennyisége korlátozott, és nem is igen várható, hogy valaha is bármelyik időintervallumra nézve teljes adatállománnyal dolgozhattunk? Hogyan ismerhetők meg egy rendszeren belül ható mechanizmusok, a részrendszereket kialakító, részrendszerek között működő, illetve a részrendszereken belül, tehát az egyes elemek közötti viszonyokat jellemző szabályszerűségek, ha magukat az elemeket csak töredékesen ismerjük? És egyáltalán: milyen nyelvi forrásállomány alapján érdemes, illetve szabad etnikai következtetésekre vállalkozni?

E kérdések közül talán az utolsóra a legegyszerűbb felelni: mivel a népességi viszonyok egyik legmeghatározóbb jegye a földrajzi elhelyezkedés (akár időben kiterjesztve, vagyis a népmozgásokat követve, akár statikus módon, tehát egy időpillanatra jellemző etnikai összetétel feltárva vizsgálódunk), mindenképp olyan nyelvi korpuszt kell választanunk, amelyik leginkább helyhez van kötve. Ezért, illetve az előző pontban vázolt megfontolások miatt az

ilyen jellegű vizsgálatokhoz a helynevek állománya mutatkozik a legalkalmasabb adatcsoportnak.

A névrendszer hiányzó elemeit pótolni viszont csak feltételezésekkel, hipotézisekkel lehet. A töredékes rendszer korrekciója elvileg két irányból indítható el: egyrészt a rendszertagok oldaláról, tehát a nem adatolható nevek pótlásával, így lehetővé téve a rendszerbeli viszonyok kikövetkeztetését, másrészt pedig fordított eljárással, vagyis az elemek közötti lehetséges összefüggések, szabályok meghatározásával, majd ezek és a meglévő rendszertagok alapján az egész rendszert (vagy legalábbis a hiányzó tagok releváns tulajdonságait) rekonstruálva. Az utóbbi lehetőség talán magyarázatra szorul: képzeljük el, hogy valahogyan sikerül megtudnunk, hogy milyen morfológiai, funkcionális, névhasználati stb. tendenciák jellemezték például egy Árpád-kori település helynévrendszerét, és hogy ennek a névrendszernek egy része fennmaradt, ma is hozzáférhető. Azt ugyan ennyi információ alapján nem fogjuk megtudni, hogy a ma már nem adatolható nevek konkrétan milyen névadási motiváció alapján milyen lexémákból jöttek létre (tehát hogy a falu szélén emelkedő dombot pontosan hogy hívták), de arra nagy biztonsággal következtethetünk, hogy milyen formai, szemantikai és egyéb nyelvi (sőt nyelven kívüli) tulajdonságok jellemezhették őket. Ha a névrendszert hálóval szimbolizáljuk, akkor az egyes névadatoknak a háló szemei, csomópontjai felelnek meg, az ezeket összekötő szálak pedig a nevek közötti kapcsolatoknak. Ha a háló egy része hiányzik, akkor sem a szemek, sem az őket összekötő szálak nem láthatók, de ezekből bármelyiket pótolhatnánk, automatikusan adódna a másik is: a csomópontok között megrajzolhatók a szálak, az összekötő szálak pedig egyértelműen kijelölik a csomópontok helyét.

Nem nehéz belátni, hogy magából egy végérvényesen megváltozott (esetleg elpusztult) rendszerből kiindulva egyik eljárással sem rekonstruálhatjuk az egykori állapotot. Az első módszer azért nem működik, mert a hiányzó elemek pótolhatatlanok, és reményünk sincs arra, hogy egyszer majd a teljes névállomány a rendelkezésünkre álljon, a második pedig azért, mert a hiányzó sarokkövek nélkül sejtéseink sem lehetnek arról, hogy milyen szabályrendszer köthette össze őket. Más a helyzet viszont akkor, ha nem magából a hajdani, töredékes állományból indulunk ki, hanem egy olyan rendszerből, amelynek minden elemét, így belső összefüggéseit is ismerjük, és amelyről tudjuk, hogy ugyanolyan mechanizmusok alakítják, mint vizsgálandó rendszerünket. Ha tehát mai, jól feltárt helynévrendszereket tanulmányozunk, a két fentebb vázolt rekonstrukciós eljárás közül a másodikkal, vagyis az összefüggésekből, szabályokból kiinduló módszerrel feltételezhetően nagyobb bizonyossággal tudunk az egykori névrendszerek hiányzó jegyeire, elemeire következtetni.¹⁰ Többnyelvű területek névállomá-

¹⁰ A társas nyelvészet Lyell elvét a múltbeli folyamatok, tendenciák tanulmányozására alkalmazza. Bizonyára azonban éppígy használható a módszer adott időpillanatban létező rendszeren belüli szabályok, viszonyok felde-

nyának a kutatásában ez azt jelenti, hogy ha mai névanyagon sikerül megfigyelni, hogy milyen mechanizmusok irányítják a magyar helynévrendszer és a vele érintkező más névrendszerek kölcsönhatását, vélhetően olyan információkhoz jutunk, amelyek a korábbi időszakok nyelvi, illetve névrendszertani folyamatait is jellemzik. Ugyanezt a módszert alkalmazhatjuk akkor is, ha egy adott terület etnikai viszonyai és helynévrendszere közötti megfeleléseket kutatjuk, itt ugyanis a lakosság nemzetiségi mutatóit pontosan ismerjük.

A mai magyar többnyelvű névrendszerek vizsgálata mellett az itt bemutatott elven túl több érv is szól: először is rendkívül jól adatolható korszakról van szó, hiszen az elmúlt évtizedekben összeállított helynévtárakban tízezzrel találunk kontaktusterületen feljegyzett névadatokat. Másodszor a mai nevek (főként a mikronevek) jelentős többsége átlátszó etimológiájú, szemben a korai nevekkel, amelyek gyakran bizonytalanul, de legalábbis többféleképpen származtathatók. Ennek megfelelően a mai névkincs elemeinek jelentős része viszonylag egyértelműen besorolható névrendszertani kategóriákba, és ebből következően a névállományon belüli viszonyok is pontosan felderíthetők. A kutatás szempontjából ugyancsak nagy előnye a mai névkincsnek a régi nevek rendszerével szemben, hogy a nevek lokalizációja, azaz a denotátumok azonosítása mindig biztos. Végül pedig talán a legfőbb érv a mai névkincs vizsgálata mellett az, hogy itt a névhasználói csoport mindig ismert: a névgyűjtők minden egyes névadat mellett jelölik a helynév nyelvi hovatartozását.

2. A vizsgálati modell kiválasztása

A korpusz kijelölése mellett az leíró keret kiválasztása is döntő jelentőségű a vizsgálatok eredményességének szempontjából. A névadatok osztályozására, ezzel együtt a közöttük fennálló viszonyok, tehát az adott helynévi állomány egészét jellemző összefüggések felderítésére olyan elemzési modellt kell használnunk, amelynek a vizsgálandó névrendszer, illetve a vizsgálati cél (ti. régi névrendszerekre is érvényes jelenségek, tendenciák feltárása) komplexitásából adódóan több szempontnak is meg kell felelnie. Először is olyan modellt kell választanunk, amely képes feltárni az egyes nyelvhasználói közösségek körében ismert névrendszerek belső jellemzőit, tehát nem csupán a magyar helyneveket tudja leírni és osztályozni, hanem kellően rugalmas ahhoz, hogy más nyelv(ek) névrendszereit is feldolgozza. Ezáltal nemcsak két különböző nyelvű helynévi állomány vethető össze, de az egymásra gyakorolt hatásuk is tanulmányozható. Másodszor az alkalmazandó elemzési keretnek tekintettel kell lennie

rítésére is. A társas nyelvészet változatokról és változékonyságról vallott felfogása vizsgálatunkban is alkalmazható, sőt, követendő (vö. pl. KAMPIS – SÁNDOR 2000: 141): a helynévrendszerekben ugyanis, éppúgy, mint bármely más nyelvi részrendszerben, különböző állandóan ható változások eredményeképpen létrejönnek a változatok, így a denotátumok egy jelentős része egynél több nevet visel (lásd IV. F) fejezet). Hogy a névhasználók ezek közül mikor melyiket használják, az (ugyanúgy, mint más nyelvi változók esetében is) az adott kommunikációs helyzettől függ.

arra is, hogy a vegyes lakosságú területeken egy-egy denotátumnak több, különböző nyelvű közösségek által használt neve van, és ezek a nevek többnyire valamilyen etimológiai vagy szemantikai kapcsolatban vannak egymással. Az azonos denotátumra utaló nevek közötti viszonyok feltételezésem szerint nem véletlenszerűek, hanem (a névadás egyéb jelenségeihez hasonlóan) bizonyos mintákat követnek. A modellben tehát meg kell jelennie egy olyan szempontrendszernek is, amely a nyelvi kontaktusjelenségek következményeit, mint a fordítást, részleges fordítást és az átvételt, illetve ezek altípusait megmutatja, vagyis a két különböző nyelvhasználói közösség névkinsét lényegében egy rendszerként is értelmezni tudja.

Mindezek mellett fontos elvárás az alkalmazandó vizsgálati kerettel szemben, hogy mai és múltbéli helynévrendszereket egyaránt kezelni tudjon, vagyis univerzális jellege ne csak az eltérő nyelvek, hanem az eltérő korszakok névadási, névhasználati szokásai tekintetében is megmutatkozzon.

2.1. A magyar névtani irodalom helynév-rendszerezési kísérleteiről az utóbbi években több, igen alapos összefoglalás is megjelent, így dolgozatomban részletes bemutatásuk helyett csupán az ezeket áttekintő munkákra utalok: HOFFMANN ISTVÁN saját, többszintű elemzési modelljének felvezetéseként tárgyalja a korábbi modelleket, többek között a Kniezsa, Bárczi, Lőrincze, Inczeff által alkalmazott osztályozási lehetőségeket (1993: 9–14). Szintén alaposan ismerteti a magyar névkutatásban használatos elemzési rendszereket a XX. század második felének helynévkutatását bemutató munkájában (2003: 169–179). Konkrét névrendszerek elemzése során BÉNYEI és PETHŐ, BÍRÓ FERENC, illetve RÁCZ ANITA is számba vette a magyar helynévkutatás legjelentősebb névelemzési rendszereit (BÉNYEI–PETHŐ 1998: 64–6, BÍRÓ 2002: 11–14, RÁCZ A. 2005: 29–31).

A kritikai áttekintések eredménye az említett szerzőknél egyértelműen az, hogy a helynévrendszerek átfogó elemzésére olyan kategóriarendszert célszerű használni, amely az egyes helynevek létrejöttének, morfológiai és szemantikai felépítésének megfelelően számos szempontot képes integrálni anélkül, hogy összemosná őket: azaz a nevek szerkezeti és keletkezés-történeti jegyeit egyaránt figyelembe veszi, de elkülönítve, többszintű vizsgálati séma alapján. Ennek az igénynek a magyar helynévkutatásban a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elemzési keret felel meg, alkalmasságát az elmúlt évtizedben számos munka igazolta: régi településnevek rendszerének komplex nyelvi vizsgálatára használta BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY (1998), RÁCZ ANITA (2005), valamint PÓCZOS RITA (2001), TÓTH VALÉRIA településnevek mellett egyéb korai névtípusok elemzésére is alkalmazta (2001b), míg BÍRÓ FERENC mai, nem településnévi névanyag teljes körű vizsgálatát végezte HOFFMANN modellje alapján (2002). Ezek mellett a monografikus feldolgozások mellett több kisebb terjedelmű, speciálisabb tematikájú dolgozat is támaszkodik HOFFMANN elemzési rendszerére.

HOFFMANN ISTVÁN modellje tehát az általam megfogalmazott kívánalmak közül bizonyítottan megfelel annak, hogy régi és mai névrendszer elemzésére egyaránt képes legyen. Különböző nyelvű névrendszerek összevetésében eddig kipróbálására nem került sor, igaz, tudomásom szerint ilyen célra magyar névtani kutatások tekintetében a korábban kidolgozott osztályozási rendszereket sem használták. A magyar és más nyelvű helynévrendszerek vizsgálatát a kutatók mindig egyedi tipológia alapján végezték, melyekben főként az a szempont érvényesült, hogy az egyik nyelv helynevei hogyan illeszkedtek be a másik nyelv névrendszerébe, ebből következően két egymás mellett élő, illetőleg egymással kölcsönhatásban lévő helynévállomány összehasonlítására nem alkalmasak. (Természetesen nem is várható el tőlük, hiszen ezeket az osztályozási sémákat más céllal hozták létre.) A magyar és a német kétnyelvű vidékek névkincsének rendszerezését elsősorban GERSTNER KÁROLY (1981, 1993) végezte, jelenkori (dél)szláv és magyar vegyes lakosságú területek névrendszerét pedig BARICS ERNŐ (1989) és PENAVIN OLGA (1970, 1989) vetette össze, a magyarországi cigány névkincsel pedig HOFFMANN OTTÓ foglalkozott egy ízben (1989).

Feltételezésem szerint HOFFMANN modellje — főként a névadás univerzális és nyelvspecifikus jegyeit elkülönítő elemzési szintjei miatt — alkalmas lehet a magyar és más nyelvek névrendszereinek nyelvi elemzésére is. Ugyanakkor bizonyára több ponton módosításokra, kiegészítésekre lesz szükség: egyrészt a modellnek azokban a részrendszereiben, amelyek a helynevek keletkezésében szerepet játszó nyelvi eszközök (azaz a név morfológiai, keletkezéstörténeti tulajdonságai) alapján osztályoznak, hiszen ezek a nyelvi kötöttségű elemek nyelvenként más-más jegyeket mutathatnak. Ha ilyen eltérések tapasztalhatók is az elemzendő korpuszban, bizonyára csupán néhány — a magyarban nem létező — alkategóriát kell beillesztenünk a modellbe. Ennél lényegesen nagyobb módosításokra lesz azonban szükség, ha a vizsgált névállományt nem pusztán két egymás mellett élő névrendszerként mutatjuk be, hanem megpróbáljuk a köztük lévő sajátos viszonyokat (elsősorban az azonos denotátumra vonatkozó, különböző nyelvű névhasználóktól gyűjtött helynevek kapcsolatait) feltárni; ez az elemzési szempont ugyanis a HOFFMANN-modellből (megint csak érthető módon, az eltérő vizsgálati célból adódóan) teljesen hiányzik, és mint a szakirodalom áttekintéséből, a dolgozatom II. fejezetéből kitűnik, a korábbi névtani kutatásokban is csak részleteiben, egy-egy speciális jelenség tanulmányozása során jelenik meg (vö. pl. KNIEZSA párhuzamos helynevekről alkotott elméletét).

2.2. Mivel tehát a magyar névkutatásban az egymással kölcsönhatásban álló, eltérő nyelvű névállományok rendszeres, sokszempontú nyelvi vizsgálatára viszonylag kevés a példa akad, hasznos lehet más nyelvek, területek helynévkutatásainak tapasztalatait is felhasználni. Mintaként a német–szláv kontaktusterületek helynévkutatásának eredményeit választottam: a

lipcei és a brnói kutatócsoportok együttműködése révén az 1970-es és 1980-as években kialakult egy olyan elméleti bázis, illetve arra épülve egy olyan egységes elemzési rendszer, amely alapján a szláv nyelvek és a német nyelv érintkezési területén létrejött helynévrendszer az eddigieknél lényegesen pontosabban elemezhetővé vált, így a nyelvi kontaktusoknak a helynévkincsre gyakorolt hatását is jóval egzaktabb módon tanulmányozhatták a kutatók.¹¹ A vizsgálatok teoretikus bázisát a szociolingvisztika egyik részterületeként, a szocioonomasztika keretein belül határozták meg (vö. EICHLER 1976: 130). A kutatások eredményeinek publikálására két erre a célra létrehozott sorozat kínált teret: a *Deutsch-Slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte*, illetve az *Onomastica Slavogermanica*. A Rudolf Šrámek, Ernst Eichler és Karlheinz Hengst körül kialakuló névtani iskola munkálatainak középpontjában a modellelméletek kidolgozása állt, de ezekkel összhangban sok konkrét névanyagot vizsgáló dolgozat is készült, és nemzetközi viszonylatban is jelentős terminológiai újítások jöttek létre a közös munka eredményeként.¹²

2.2.1. A kutatások teoretikus alapjait ŠRÁMEK modellelmélete alkotja.¹³ Az elmélet kiinduló gondolata az, hogy a nevek rendszert alkotnak, a nevek rendszere pedig a nyelvrendszer része, ezért belső tagoltsága, felépítése ugyanolyan jegyekkel írható le, mint bármelyik más nyelvi jelenség, továbbá rendszertulajdonságai is nyelvi kritériumok alapján ragadhatók meg (ŠRÁMEK 1972/1973: 56, vö. még 1993: 15–17). A helynévrendszer ŠRÁMEK felfogása alapján két alapvető jeggyel jellemezhető: egyrészt a formális szerkezetével, mely magában foglalja a konkrét szóalkotási módokat éppúgy, mint az egyes típusok földrajzi elterjedtségét, kronológiai és gyakorisági viszonyait, valamint a névnek a megnevezett valóságdarabhoz fűződő viszonyát; másrészt pedig a helynévrendszert az inherens sajátosságai jellemzik, vagyis olyan szabályok, tendenciák hálózata, amelyek a névrendszer létrejöttét, kialakulását irányítják. Ez utóbbi tulajdonság biztosítja a helynévrendszer fejlődési és változási képességét. ŠRÁMEK az inherens jegyeknek két alapvető típusát különíti el: a névválasztás motivációját, azaz a megnevezendő objektum reális tulajdonságait közvetítő alapmodellt (Ausgangsstellungsmodell), illetve a név létrehozásához szükséges nyelvi eszközöket meghatározó szóalkotási modellt (Wortbildungsmodell). E két összetevő alkotja a megnevezési modellt, amely ŠRÁMEK értelmezésében idő- és nyelvspecifikus, és amely minden névadásnak alapvető felté-

¹¹ A korábbi kutatásokban ennyire egységes megközelítésmóddal nem számolhatunk. A német–szláv névkutatások kezdete a XIX. századra tehető, a tudományos igényű német–szláv névkutatás elindulását pedig hagyományosan Lessiak munkásságától, a hanghelyettesítés-elmélet (Lautsubstitution) névtani átültetésétől számítják (vö. pl. GRUCZA 1971: 6–9, EICHLER 1981: 7–8). A kelet-német (berlini és lipcei) iskolák mellett Bajorországban (E. Schwarz, Trost és Greule munkássága révén) és Ausztiában (Lessiak, Kranzmayer, Hornung, A. Brückner, Reiffenstein és Wiesinger kutatásai mentén) alakultak ki jelentősebb központok.

¹² A lipcei kutatócsoport főbb céljaihoz, módszereihez és elméleteihez vö. PÓCZOS 2002.

¹³ A magyar névkutatásba ŠRÁMEK modellelmélete HOFFMANN ISTVÁN helynévelemző rendszerével kerül be, így a későbbiekben áttételesen megjelenik minden olyan munkában, amely HOFFMANN elemzési keretét követi a helynévvizsgálatokban.

tele. A *modell* ŠRÁMEK definíciója szerint tehát a névadási aktus egy típusa, a névrendszerek tulajdonságait pedig a névadási modellek összessége adja (i. m. 58–62).¹⁴

A modellelmélet a névkeletkezést tehát két, egymással szorosan összefüggő és csak az elemzés során elválasztható komponensre bontja. Az alapmodellek alkotják a névadás nyelvtől és időtől független összetevőjét, amelynek viszont rendkívül erős a társadalmi meghatározottsága: részben azért, mert a név struktúrájának ez az eleme képes követni a szociális változásokat, hiszen ez kapcsolja a nevet az objektív valósághoz, részben pedig azért, mert ŠRÁMEK elképzelése szerint ez a komponens felelős azért, hogy egy hangsort helynévként legyünk képesek azonosítani a kommunikáció során, illetve a létrejövő helyneveket a névhasználók elfogadják, és a névrendszer részeként értelmezzék. Az alapmodellek tehát a névrendszerek (és ezáltal a nyelvrendszerek) konstans elemei, ezzel szemben a szóalkotási modellek a nyelv aktuális fejlődési szakaszától függenek, hiszen a nyelv aktuális morfológiai rendszerének szabályai közül válogatódhatnak ki (i. m. 62–68). A magyar helynévkincsről például azt feltételezzük, hogy kialakulásának kezdeti szakaszán az összetétel sokkal kevésbé domináns az egyes keletkezés módok között, mint a modern névrendszerben. Ez az eltolódás a szókincs közszói és helynévi állományát egyaránt alakító szóalkotási szabályrendszerben bekövetkezett változásokkal magyarázható (vö. ZSILINSZKY 2003: 377, 622, 727).

ŠRÁMEK modellelméletének alkalmazásából vizsgálatunkban (és általában a kontaktusterek helynévkincsének tanulmányozásában) az alábbi hipotézis következik: mivel az alapmodellek (azaz a nevek szemantikai tartalma) nyelvtől függetlenek, ellenben nagymértékben függenek számos nyelven kívüli tényezőtől — mint a megnevezendő objektum sajátosságai, a névadó közösség szociális és kulturális viszonyai — a névadás motivációs oldala az egymás mellett élő eltérő nyelvű közösségekben azonos, de legalábbis nagyon hasonló, hiszen a nyelven kívüli valóság mindkét közösség számára szükségszerűen megegyezik (azaz: a bükkerdő neve egyik nyelv névrendszerében sem lehet fenyves, a hideg vizű patak nevében nem szerepelhet a melegre utaló lexéma stb.). Természetesen az előfordulhat, hogy a különböző nyelvű névadók az adott helynek más és más reális tulajdonságát adják meg a névben (az egyikben a patak mélysége, a másikban a hőmérséklete jelenik meg), de egymásnak ellentmondó szemantikai jegyek egyidejű névadás esetén nem kerülhetnek be az azonos denotátumra utaló helynévbe. Az azonos, illetőleg egymást nem kizáró névadási motivációk alapján létrejövő helynevekből tehát a névadó közösségek kronológiai viszonyaira, azaz egyikük korábbi jelenlétére, megtelepedésére következtetni aligha lehet, de az ilyen jellegű nevek jelentésszerkezete alapján általában nem bizonyítható a két etnikum együttélése sem. A modellelmélet azt su-

¹⁴ A német–szláv névkutatás irodalmában a *modell* terminust két különböző jelentésben is használják: egyrészt a névmodelleket, azaz a nevek létrejöttét, rendszerbe illeszkedését szolgáló névadási mintákat, másrészt pedig a névelemzési, osztályozási rendszereket is ezzel a fogalommal jelölik.

gallja tehát, hogy a helynevek elemeinek közszói jelentéséből a névhasználó népcsoportok kronológiai viszonyaira csakis akkor következtethetünk (és akkor sem teljes bizonyossággal), ha a megnevezendő objektum egy tulajdonsága megváltozott, de arra csak az egyik nyelv helyneve utal, pl. tulajdonosváltás, művelési ág megjelenése, megváltozása stb. esetén.

A modellelméletből következő hipotézis másik része a névadás nyelvi oldalára vonatkozik: a név létrejöttében résztvevő szóalkotási modell a definíció alapján erős nyelvi és időbeli kötöttségekkel bír, vagyis a helynevek nyelvi formája (keletkezés módja, felépítése, hangalakja) magán hordozza mindazoknak a változásoknak a nyomait, amelyek a név keletkezése óta az adott nyelvben (nyelvekben) végbementek. Az egymás mellett élő, eltérő nyelvű közösségek névrendszerének tanulmányozása során tehát vélhetően a helynevek nyelvi felépítésében, illetve a keletkezésmódokban tapasztalhatunk jellegzetesebb különbségeket, ezekből pedig az egyes nyelvek helynévrendszereiben használatos szóalkotási modellek nyelvspecifikus vonásaira következtethetünk.

A szóalkotási modelleknek a névrendszerek érintkezésében betöltött szerepére ŠRÁMEK egy másik vonatkozásban hívja fel a figyelmet: az átvett nevek (sőt: átvett névrendszerek) gyakran úgy illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszerébe, hogy morfológiailag is alkalmazkodnak a befogadó rendszerhez. Ennek pedig legfőbb módja az átvevő nyelv szóalkotási modelljéhez való igazodás: általában utótaggal vagy képzővel történő kiegészülés, ritkábban az átvett név egy részének másodlagos szemantikai motivációja, vagyis egy képzőelem vagy összetételi tag beleértése a kiinduló névalakba (ŠRÁMEK 1978: 390–1). Tapasztalataim szerint a morfológiai adaptáció lehetőségét főként arra használják az átvevő nyelvek, hogy az átvett helynév névfunkcióját megteremtsék, illetve helyreállítsák: ha a helynév hangsora nem rendelkezik azokkal a formai jegyekkel, amelyek névhasználó közösség számára helynévként felismerhetővé, azonosíthatóvá teszik, saját nyelvi formánsokkal egészítik ki a meglévő helynevekre jellemző szóalkotási modellek mintájára. Morfológiai adaptációra kerülhet sor akkor is, ha az adott hangsor ugyan névként értelmezhető, de a névhasználó közösség számára fontos az is (akár a meglévő névmodellek miatt, akár kommunikációs szempontból), hogy a név a denotátum fajtájára is utaljon.

ŠRÁMEK szerint egyes esetekben arra is sor kerülhet, hogy egész névadási modellek kerülnek át egyik nyelvből a másikba. Ez a jelenség mindig szociális tényezőkkel (konkrétan: divattal) magyarázható. Az átvett névadási modellek azonban az átvevő nyelvben mindig izoláltak maradnak, és elvesztik az egyik leglényegesebb tulajdonságukat, a változási képességüket (i. m. 392–3).

2.2.2. A német–szláv kontaktusterületek helynévrendszereit feltáró egységes elemzési keret másik alappillére a **névintegrációról** alkotott elméletek alkotják. A nyelvi érintkezések és

a helynévrendszerek összefüggéseit előtérbe helyező tudományos konferenciák sorából mind tematikájában, mind pedig a lebonyolítás módjában kiemelkedik az 1982-es lipcsei „Eigennamen im Sprachkontakt” [Tulajdonnevek a nyelvi érintkezésben] című nemzetközi szimpózium. Ennek a találkónak az volt a célja, hogy a résztvevők a névrendszerek érintkezésének egyik legjellemzőbb jelenségét, az úgynevezett névintegrációt definiálják, és egy univerzálisan használható modellt dolgozzanak ki a különböző nyelvek integrációs folyamatainak leírására. A konferencia téziseit ERNST EICHLER és RUDOLF ŠRÁMEK dolgozta ki, maga a tanácskozás pedig abban különbözött a szokványos konferenciáktól, hogy a résztvevők nem tartottak előadásokat, hanem a tézisekkel kapcsolatos észrevételeiket, kiegészítéseiket adták elő s vitatták meg. (Ennek összefoglalása: CHRISTOPH–EICHLER–HENGST–ŠRÁMEK, *Sprachkontakt im Wortschatz*. Leipzig, 1984.) Az így együttesen kialakított elméleti keret és terminológiai rendszer (apróbb módosításokkal) a német–szláv és német–újlatin nyelvű érintkezések kutatásában mintegy két évtizede használatos.¹⁵

Az *integráció* ebben az elméleti keretben „egy nyelvi egység kommunikatív (társadalmilag meghatározott) átvétele az egyik nyelvrendszerből a másikba” (EICHLER–ŠRÁMEK 1984: 9). A névintegráció (onymische Integration) tehát nyelvi folyamat, a tulajdonnevek átvételének és az átvevő nyelvbe, névrendszerbe való beilleszkedésének folyamata (de EICHLER–ŠRÁMEK meghatározása alapján ugyanez a fogalom jelöli az integrációs folyamatot tanulmányozó névtani résztudományt is, vö. i. h., ŠRÁMEK 1986: 32–3). Az integráció eredménye az *integrátum*,¹⁶ vagyis olyan tulajdonnév, amely egyik nyelvből a másikba integrálódott. Az integráció két fő típusának a koareális (azaz egy földrajzi területen zajló) integráció és az egymástól távol fekvő területek közötti kölcsönzés tekinthető, ez utóbbi mindig exomimákat hoz létre (EICHLER–ŠRÁMEK 1984: 9)¹⁷.

A névintegráció folyamatát számos tényező befolyásolja: ilyen az érintkező nyelvek tipológiai besorolása, a két nyelv helynévrendszerének jellege (például a szóalkotási modellek típusai), továbbá a kontaktus intenzitása és módja (más és más a névrendszerekre gyakorolt hatása, ha csak írásban történik meg az érintkezés, mint ha például dialektusok is kölcsönha-

¹⁵ A magyar és a szláv névkutatás két nagy hatású képviselője, Kniezsa és Stanislav szimbolikus jelentőségű vitájának okát BLANÁR épp abban látta, hogy az 1940-es és 50-es években még nem állt a kutatók rendelkezésére a névtani integráció elméleti problematikájának kidolgozott modellje (vö. BLANÁR 1984: 20–1).

¹⁶ Az integrátum fogalmát HENGST ehhez képest jelentősen leszűkíti, és csak azokat a névformákat tekinti integrátumnak, amelyek az átvevő nyelv rendszerébe teljesen beilleszkedtek. Azokra a névformákra, amelyek fejlődésükben ezt a fokot még nem érték el (például mert még számos variánsban léteznek), a *Transsumt* terminust használja (1984b: 40–1). Ennek némileg ellentmondani látszik ŠRÁMEKnek az a tétele, miszerint minden átvett név esetében megtörténik az integráció, még akkor is, ha az semmilyen formális változással nem jár (1986: 32). Dolgozatomban ŠRÁMEK-et követve minden olyan folyamatot névintegrációnak tekintek, amely során az egyik nyelv névrendszerébe — átvétellel — bekerül egy másik nyelv névrendszerének egy eleme, függetlenül attól, hogy az átvett névalakot milyen fokú változás érinti.

¹⁷ GUTSCHMIDT ilyen megkülönböztetést az exonimákkal kapcsolatban nem tesz: „Jeder Name wird automatisch im Moment seiner Integration zum Exonym [...]”, azaz szerinte minden név automatikusan exonimává válik az integráció pillanatában (1984: 25).

tásba kerülnek). A névintegrációt a megnevezés szükségyszerűsége hozza létre: kontaktusterületeken két alapvető lehetőség áll a névadók rendelkezésére, egyrészt az új név létrehozása, másrészt egy a másik nyelvben már létező név integrálása a saját névrendszerbe. Ez utóbbi számos fokozatot mutat, a változatlan alakú átvételtől (pl. szlk. *Bratislava* > ném. *Bratislava*) a teljes, tehát a szemantika szintjéig megvalósuló integrációig terjed a skála (pl. ószorb. **Rusavin* > ném. *Rosswein*, az integrátum szemantikai struktúrája: [ló + bor]) (EICHLER–ŠRÁMEK 1984: 9–12, BLANÁR 1984: 23, ŠRÁMEK 1984: 40, ŠRÁMEK 1986: 30–2). Egyes vélemények szerint olyan tulajdonnevek nem léteznek, amelyek az átadó és az átvevő nyelvben teljesen megegyeznének, legalább a kiejtésben mindig eltér a két névalak (vö. pl. GUTSCHMIDT 1984: 25).

Itt jegyzem meg, hogy a magyar rokonnyelvei közül a mordvin névrendszer vonatkozásában is jelent meg hasonló kontaktusvizsgálat eredményeit összegző munka: MATICSÁK SÁNDOR a mordvin helynévállomány és az orosz névrendszer közötti kapcsolatokat elemezve a helynevek beilleszkedésének négy szintjét határozza meg: a fonetikai, a morfológiai, a grammatikai és a szemantikai adaptációét, ez utóbbiak között tárgyalja a részleges és a teljes fordításokat (1995: 144–22). Magam az Árpád-kor etnikai vizsgálatában érvényesíthető nyelvtörténeti szempontok áttekintése során a régi magyar névanyagból hoztam példákat a névintegráció egyes jelenségeire (PÓCZOS 2005, 2006).

ŠRÁMEK modellelmélete és a névintegráció fogalma ebben az elméleti keretben szorosan összefügg egymással: az integráció folyamatát ugyanis a névadási modell szabályozza (EICHLER–ŠRÁMEK 1984: 12). A névadási modell mind a névalkotás, mind a névátvétel során filterként működik, feladata az, hogy a rendszernek meg nem felelő névadási és integrációs lehetőségeket kiszűrje. Éppen ezért a névadási modellek az átvett nevek integráltsági fokát is meghatározzák: minél hatékonyabban érvényesülnek a modellek, annál nagyobb mértékű az integráció, ezzel párhuzamosan viszont — ŠRÁMEK feltételezése szerint — annál inkább el is távolodik az integrátum hangsora a kiinduló alaktól (1986: 34).

2.2.3. Az integrációnak, amely tehát az átvevő nyelv névadási normáihoz való igazodásként értelmezhető, paradox módon következménye lehet az **interferencia**, amely épp a nyelvi kontaktus következtében fellépő, az érvényben lévő normáktól való eltérést jelenti. Az interferencia bizonyos esetekben olyan erős is lehet, hogy az érintkező nyelvek rendszerében is jelentősebb változásokat eredményez. A német és a szláv nyelvek kölcsönhatása a helynév-kincsben is eredményezett változásokat, nemcsak az egyes neveket, hanem névalkotási modelleket (azaz szabályokat, formánsokat) illetően is. A német nyelv névalkotási szabályaiban bekövetkező rendszerszintű elmozdulásokat KARLHEINZ HENGST több tanulmányban is osztályozta (pl. 1976, 1977, 1981). Megállapításaiból rendre az olvasható ki, hogy a régebbi szláv

rétegre mint szubsztrátumra rátelepülő német helynévrétegbe az egyes szláv eredetű nevek látszólag egymástól elszigetelt lexémákként kerülnek át, de az érintkező nyelvek tüzetes tanulmányozásából kitűnik, hogy az átvételek nagy száma az érvényben lévő német névalkotási modellekben is jelentős változásokat hozott. Részben az átvett szláv nevek morfológiai újraértelmezésével (azaz képzők, utótagok beleértésével) új, de nem produktív modellek kerültek be a régiek közé, vagyis a névhasználók ezeket a hangsorokat képesek lettek német formáns nélkül is névként értelmezni, noha ezekhez hasonló szerkezetű német helynevek korábban nem léteztek (pl. a *-schatz* [kincs], *-wein* [bor], *-zahn* [fog] utótagú helynevek); részben viszont — bár lényegesen kisebb számban — termékeny modellek is keletkeztek, amelyek új helynevek létrehozásában is szerephez jutottak (pl. az *-itz* képző és alakváltozatai).

2.2.4. A lipcsei és brnói kutatócsoport az elméleti problémák tisztázása mellett a nagy hangsúlyt fektetett a kontaktusterületek helynévvizsgálatának módszertani kérdéseire is. Az egymást segítő, egymásra épülő kutatások elősegítése érdekében a közös terminológia mellett olyan **elemzési keretek** kidolgozására is kísérletet tettek, amelyek a helynévi integráció sokoldalú, lehető legalaposabb megismerésének egységes alapjává váltak. (A modelleket eredetileg településnevek elemzésre fejlesztették ki, de alkalmasnak bizonyultak egyéb helynévfajták elemzésére is, vö. EICHLER–ŠRÁMEK 1984: 18.)

2.2.4.1. Az integrációs folyamatok általános tanulmányozására háromszintes elemzési modell szolgál, amely az alábbi vizsgálati síkokból épül fel (vö. EICHLER 1976, EICHLER 1981, EICHLER–ŠRÁMEK 1984):

A) A nyelvi szintek szempontjából történő vizsgálat a névtani interferencia hatásait kutatja valamennyi nyelvi szinten, figyelembe véve a helynevek és köznevek közötti párhuzamokat és különbségeket is.

1. A fonológiai szint tanulmányozása főként a történeti névkutatáson belül érvényesül. Ezen a szinten a fő feladat a forrásadatok írott képének és a rekonstruált kiindulási formának a megfeleltetése grafémaelemzés segítségével, illetve a hanghelyettesítéses jelenségek felderítése.

2. A grammatikai szinten egyrészt az alapszóhoz kapcsolódó toldalékok, ill. ezek variánsainak vizsgálata történik (pl. hogyan terjednek, hogyan alakulnak azok a változatok, amelyeknek van német megfelelőjük, és hogyan azok, amelyeknek nincs); másrészt pedig olyan jelentéstani folyamatok (másodlagos szemantikai motiváció, reszemantizáció) tanulmányozhatók, amelyek során egy idegen hangzású helynévbe német összetett helynévi alakot értenek bele. Amennyiben a korpusz adottságai lehetővé teszik, a kutatásoknak ezen a pontján szintaktikai és szövegnyelvészeti elemzések is végezhetők, bár ezek korlátaival a modell alkotói is tisztában vannak. Ezen a szinten nyílik lehetőség a nyelvtörténeti vizsgálatokra is.

B) A szociolingvisztikai szempontú vizsgálat során az a központi kérdés, hogy a névvariánsok hogyan realizálódnak a különböző szociolektusokban és ideolektusokban, illetve ezen a szinten történik az írott és beszélt nyelvi formák elkülönítése. Gyakori problémák például az alábbiak: milyen fokon áll a nevek integrációja, mennyire átlátszó még az etimológia, eltérő módon fejlődött-e a név végének képzője a nyelvjárásokban és a köznyelvi formában. Ez utóbbira példa a szláv *-ici/-ovici*, *-ica/-ovica* képzőből alakult német *-itz*, *-witz* végződés az írott nyelvben, amely azonban nyelvjárásban, beszélt nyelvben *-ds*-nek, *-s*-nek hangzik, vagy teljesen el is tűnhet. A vizsgálatnak ezen a szintjén EICHLER meghatározása alapján főként szinkron szemléletű kutatásokra van lehetőség, a történeti vizsgálatok csak bizonyos korlátok között végezhetők (vö. EICHLER 1976: 131).

C) Az areális szempont szerinti vizsgálatok során a cél olyan nyelvterületek felkutatása, amelyek más területektől a névtani interferencia által létrehozott jelenségekben különböznek, mindenek előtt morfológiai, illetve lexikális szemantikai tekintetben, tehát elsődleges feladat ezen a szinten a névképzők területi elterjedésének tanulmányozása.

Ehhez az általánosan használt elemzési modellhez egyes kutatók további vizsgálati szintek felvételét javasolták: HENGST például a funkcionális aspektust is beépítette, amely a helynév elterjedtségét, a kommunikációban betöltött szerepét helyezi a kutatás középpontjába. Ez a sík ugyan közvetlenül nem nyelvi szempont, hiszen a helynek a funkciójából adódik a név fontossága, áttételesen viszont a helynév változékonyságát nagyban befolyásolja (1984a: 32). BOREK a modell szintjei közé a nyelvtörténeti szempont felvételét javasolta (1984: 20).

2.2.4.2. Az egymás mellett élő nyelvek kontaktusa gyakran hoz létre olyan névpárokat, amelyek azonos helyet jelölnek, tagjaik pedig különböző nyelvekből származnak. A német terminológiában ezt a jelenséget névpároknak nevezik, magyar megjelölésük pedig (Kniezsa nyomán) párhuzamos nevek. A német–szláv helynévi érintkezések vizsgálatában a névpárokat szintén elemzési modell segítségével tanulmányozzák. Ez a tipológiai rendszer a vizsgált neveket három nagy csoportban tárgyalja: a) fonológiaiilag kötött névpárok, pl. ószo. *Lipsko* ~ ném. *Leipzig*, b) szemantikailag kötött névpárok, pl. ném. *Neudorf* ~ ószo. *Nová Ves*, c) szabad névpárok (sem fonológiai, sem szemantikai kapcsolat nem áll fenn közöttük), pl. ném. *Finsterwalde* ~ újszo. *Grabin* (EICHLER–ŠRÁMEK 1984: 14–5, EICHLER 1976: 139–41). Ezeknek a fő csoportoknak további részkategóriái is megállapíthatók.

2.2.4.3. A névtani kontaktusok tanulmányozása nemcsak az egyes nevek, névpárok szintjén ragadható meg, hanem makroszinten, a névrendszerek szintjén is. ŠRÁMEK ennek megfelelően magukat a helynévi kontaktusokat is tipizálta egy három alaps csoportot megkülönböztető osztályzási rendszer segítségével (1978). Elgondolásának kiindulópontja az, hogy a nevek a nyelvi érintkezésben másként vesznek részt, mint a közsavak. A nyelvek kontaktusának

vizsgálata során az egyes elemek átvételétől egész részrendszerek átvételéig minden fokozatra találunk példát. A névrendszerek érintkezése gyakran a lexikai elemek átvételének keretein belül marad, anélkül, hogy a nyelvrendszer más területeire különösebb hatást gyakorolna, a névrendszerben viszont sok esetben okoz változást.

Német–szláv korpuszt vizsgálva ŠRÁMEK a helynévrendszerben lejátszódó nyelvi kontaktusnak három típusát különbözteti meg:

A) Az átvétel során a névrendszerek nem lépnek egymással kontaktusba, csupán egyes nevek mint lexikai elemek kerülnek át az átvevő nyelv helynévrendszerébe. Ehhez még a földrajzi érintkezés sem szükséges, és az átvett nevek legfeljebb formai változásokon mennek keresztül az átvevő nyelv adaptációs lehetőségeinek megfelelően, pl. le. *Krakow* ~ ném. *Krakau* ~ m. *Krakkó*. Az érintkező nyelvrendszerek névalkotási modelljei nem vesznek részt a folyamatban, vagyis az idegen nevek az átvevő névrendszerben izolálva maradnak. Ebben az érintkezéstípusban tehát a nevek megnevező funkciójának megőrzése a cél, nem pedig azok norma, azaz modell szerinti adaptációja a névrendszerbe.

B) Bizonyos szociális körülmények között (pl. tervszerű betelepítések során vagy az átadó nép vezető szerepe miatt) lehetséges az is, hogy a névadó közösség idegen modellek alapján alkot neveket. ŠRÁMEK erre a típusra nyugati szláv területek német nevű településeit hozza példának (pl. *Fríštát/Freistadt*), amelyeket bizonyosan szlávok alapítottak. Itt lényegében a „névdivat” jelenségével állunk szemben, mint azt ŠRÁMEK legszemléletesebben talán a sportegyesületek neveivel mutatja: pl. a *Roter Stern*, *Cvrena Zvezda*, *Vörös Csillag* típusú nevek azonos minták alapján jöttek létre. Az átadó nyelvben meglévő modell és az átvevő nyelvbe átkerült modell között azonban mégis különbség van: ez az új modell nem fejlődőképes, ha olyan modellrendszerbe került, amelyben hiányoznak a megfelelő kapcsolódási pontok, vagyis a modell csak múló „divat” marad, és nem képes az átvevő rendszerbe beilleszkedni, azaz a modell izolált marad, nem lesz produktív.

C) Földrajzilag is érintkező nyelvek esetében gyakori, hogy egyes helynévi elemek (főként az alapszó, általában fajtajelölő földrajzi köznév) megegyeznek, még akkor is, ha az illető névelemek nem vezethetők vissza közös ősrre. Ekkor szintén átvétellel van dolgunk, melynek alapja a mindkét nyelvben fellelhető, közös modell. Ez a lehetőség akkor valósulhat meg, ha kiinduló modell (valójában a motiváció) azonos, tehát ez a típus nyelven kívül tényezőktől is nagy mértékben függ (pl. a *Poruba* helynevek Kelet-Ausztriában, Dél-Olaszországban és Észak-Szlovákiában).

2.3. Mindezek alapján a következőkben használandó vizsgálati szempontokat az alábbiakban összegezhetjük:

1. Első lépésben jelenkori, nagy elemszámú, változatos denotátumtípusok (azaz települések, vízfolyások, dűlők, domborzati formák, utcák, épületek stb.) neveit tartalmazó korpusz leírására alkalmas elemzési rendszert kell alkalmaznunk, amely azonban a későbbiek során történeti névanyag vizsgálatát is lehetővé teszi.

2. Az EICHLER és ŠRÁMEK által kidolgozott elemzési modell az összes lehetséges vizsgálati síkot tartalmazza, a konkrét kutatások során azonban ezeket célszerű néhány szempontra leszűkíteni. Dolgozatomban főként a nyelvi szintek aspektusát és a szociolingvisztikai szempontot helyezem előtérbe, közülük is néhány, a vizsgálatok céljának leginkább megfelelő területet emelek ki: a nyelvi szintek közül a nevek morfológiai és a jelentéstani jegyei véleményem szerint alapvető fontosságúak, míg a fonológiai, szintaktikai és szövegtani tulajdonságok kevésbé relevánsak. (A fonológiai elemzésnek ugyanakkor a hangtani integráció, azaz az átvételek vizsgálata során meg kell jelennie.) A szociolingvisztikai elemzésben döntő szerepű a névadó és a névhasználó elkülönítése, ezt már a korpusz kiválasztásában is szem előtt kell tartanunk: mindenképp olyan adatokkal kell dolgoznunk, amelyek névhasználóinak a nyelvi hovatartozása ismert (hiszen célunk épp annak a felderítése, hogy a nevek, névrendszerek mely nyelvi tulajdonságaiból milyen következtetést lehet levonni a névhasználók etnikai viszonyaira vonatkozólag). Ezen a szinten a dolgozat szempontjából nem relevánsak a nyelvjárási sajátosságok és számos más szociolingvisztikai szempont sem, így munkámnak nem célja a névhasználók nevekhez, nyelvekhez fűződő attitűdjének a feltérképezése sem. Mivel viszonylag kis földrajzi területnek (egy megye egykori járásának) a teljes helynévanyaga alkotja a korpuszt, tanulmányom nem tér ki a névrendszer(ek) areális jellegű tulajdonságaira sem.

3. ŠRÁMEK modellelmélete dolgozatom egyik alapvető vezérfonala lesz. A névtani integráció vizsgálatának előfeltétele ŠRÁMEK szerint az érintkező nyelvek névrendszereinek lehető legteljesebb ismerete (1986: 30), ezt az egyes átvett nevek eredetének pontos feltárásánál is fontosabbnak tartja (1978: 398). Ennek megfelelően vizsgálataim kiindulópontja a magyar és a német névadási modellek részletes, összevető vizsgálata. A modellfajták definíciójából adódik, hogy az alapmodellek között minimális eltérések várhatók, míg a szóalkotási modellek nyelvspecifikus jellegük miatt több eltérést mutathatnak.

Az egyes névadási modelleket, azaz névtípusokat HOFFMANN ISTVÁN elemzési rendszere alapján tárgyalom. A HOFFMANN-féle vizsgálati séma a magyar nyelv névrendszerére készült, így a német nevek néhány, a magyartól eltérő vonása miatt egyes pontokon az elemzési keretet bizonyára ki kell egészíteni.

4. A német és a magyar névrendszerek összevető elemzéséből a két nyelvre jellemző névadási mintákról, illetve az azok közötti hasonlóságokról, különbségekről, valamint az esetleges interferenciajelenségekről kaphatunk információkat. Egy ilyen jellegű vizsgálat azonban

nem képes azokat az összefüggéseket feltárni, amelyek a két rendszer párhuzamos, egyidejű használatából adódnak. Vagyis: a névadási modellek felderítése a német és magyar neveket mint két egymástól független névrendszert képes csak leírni, de rejtve hagyja a névállomány-nak azokat a speciális tulajdonságait, amelyek a kétnyelvűségből következően a két névrendszert összekapcsolják, tehát bizonyos értelemben egy rendszerré alakítják. Ennek az összekapcsolódásnak az eredménye a többnevűség, amelynek leírása a fentiektől eltérő sajátos vizsgálati módszereket és elemzési sémákat kíván: az azonos denotátumra utaló, eltérő nyelvű közösségek által használt helynevek viszonyai feltételezéseim szerint szintén jellegzetes mintákat követnek, s mint ilyenek a modellelmélet értelmében az új nevek létrejöttét nagyban meghatározzák. A többnevűség mintáinak tanulmányozásához a választott elemzési keretet, HOFFMANN modelljét újabb vizsgálati síkkal célszerű kiegészíteni.

3. A statisztikai mutatók

Ahhoz, hogy a kiválasztott korpuszból a régiség névrendszereire is érvényes információkat nyerjünk, az összevető vizsgálatok során a megfelelő elemzési keret kiválasztása mellett olyan statisztikai mutatók megalkotására is szükség van, amelyek vélhetően korábbi időszakok névállományára éppúgy érvényesek, mint a maiakra. Ilyen céllal készített számszerűsített elemzésre a magyar névkutatás irodalmából nem ismerek példát, ezért a statisztikai módszer alkalmazását célszerű megindokolni. A többnyelvű területek helynévállományában például azt tapasztaljuk, hogy *Szállás*-féle nevek magyar és német névhasználók névkincsében is kimutathatók, hangalakjuk csak a magánhangzó hosszúságában különbözik, a *Kis/kút*¹⁸, *Cseres/rét* és más efféle nevek magyar és német használatú adatai között pedig még hangtani eltérés sincs. Az ezekhez hasonló példák alapján akár arra következtetésre is juthatnánk, hogy a helynevekre nem támaszkodhatunk a településtörténeti vizsgálatok során, hiszen egy-egy helynevet bármilyen nyelvű nép használhatott. Az egyes adatok elkülönített elemzésére ez igaz is. Teljes névrendszerekre megállapított statisztikai mutatók alapján viszont egyes következtetések (vagy következtetéstípusok) igazságértékét valószínűsíthetjük, másokénál pedig jelezhetjük, milyen hibaszázalékkal dolgozunk. A névhasználók nemzetiségi hovatartozását is rögzítő mai helynévi adattárak tanulmányozása például rámutatott arra, hogy még teljesen egyértelmű etimológiájú és adott nyelv hangtani sajátosságaival rendelkező névadatból se vonhatunk le messzemenő etnikai következtetéseket. Ha a fenti (és hasonló) esetekben pusztán a névadatok alapján — azaz a névadók meghatározásával — próbálunk a névhasználókra,

¹⁸ A kétrészes nevek köznévi (tehát nem nyelvjárási) alakját a névrészek mentén / jellel elválasztva közlöm. A névrész fogalmát HOFFMANN ISTVÁN definíciója alapján használom: a névrész a helynév hangsorának olyan egysége, amely a névkeletkezési szituációban a megjelölt denotátummal kapcsolatban bármiféle szemantikai jegyet kifejez (HOFFMANN 1993: 43).

azaz a népességi viszonyokra következtetni, tévedünk tehát. Ha ez a típus minden második névadatra jellemző lenne, azt mondhatnánk, hogy kb. 50% esélyünk van arra, hogy egy-egy vidék helynevei alapján „eltaláljuk” a névhasználók nyelvi hovatartozását.¹⁹ Ha viszont száz adatból csak egy tűnik ilyennek, akkor ettől a jelenségtől szinte el is tekinthetünk, hiszen mindössze egy százalék az esélyünk arra, hogy olyan adatokat használunk forrásként, amelyek „félrevezetik” a kutatót. A következőkben tehát a vizsgált korpusz statisztikai adatai közül azokat veszem számba, amelyek az adatállományt mint nyelvi kontaktusok eredményeként létrejövő névrendszert jellemzik.

¹⁹ A dolgozatomban nem teszek különbséget nyelvi és etnikai hovatartozás között.

IV. A Sásdi járás névkincsének névrendszertani elemzése

A) A Sásdi járásról

1. Baranya megye népességtörténete

A honfoglaló magyarság a mai Baranya megye területén vélhetően pannonszláv lakosságot talált, azonban a térség „megszállásának körülményei homályban vannak” (Gy. 1: 250). A letelepedés utáni évszázadokban a történészek ritka népsűrűséggel számolnak: 16–18 fő/km²-es mutatót feltételeznek, de a nagy kiterjedésű mocsaras vidékeken ennek a felét sem érhetette el ez az arányszám. A népességyarapodás az egész középkorban igen lassú lehetett (Gy. 1: 249–63).

A tatárjárás után vallon, flamand, német és szláv lakosok települtek be Baranya vármegye területére. A népesség folyamatos gyarapodásának a török idők vetettek véget: a XV. századtól ezt a vidéket évszázadokig pusztulás jellemzi. A felszabadító háborúk a helyi lakosság életét tovább nehezítették: a létbizonytalanság, a katonai akciók, a beszállásolás és a kényszermunka állandó helyváltoztatásra kényszerítette a lakosságot, épp ezért a történészek a XVII. század végi állapotot rosszabbnak minősítik, mint a török megszállás alatti helyzetet. Az elvándorlók ebben az időszakban más országrészekbe, leginkább az Alföldre és Erdélybe menekültek. A veszteségeket szemléletesen láttatják a demográfiai adatok: a XV. századi 686 lakott helyből 286 maradt meg. (KOVACSICS ennél is jelentősebb veszteséggel számol: 556 település pusztulását feltételezi.) Jellemző a művelt területek arányának csökkenése is: a 900.000 holdból a XVII. századra csupán ennek a századrészét, 9927-et műveltek. A falu és népességpusztulás persze nem csak a törökök számlájára írható: szerepe volt benne az 1687-től elinduló felszabadító háborúnak, az 1703. évi rácdúlásnak, a Rákóczi-féle szabadságharcnak és az 1711-es pestisjárványnak is (KOVACSICS 2003: 28–33).

Ez az időszak Baranya megye helynévanyagában is jelentős változásokat hozott: településneveinek 60%-a nyomtalanul eltűnt a török hódoltság után. Különösen érzékletes ez az arány, ha a magyar nyelvterület más vidékeinek névpusztulási rátájával vetjük össze, a felvidéki Abaújban például ez a hányad csupán 27% (TÓTH V. 2007b: 57).

A lakosságot a XVII. század legvégén jórészt magyarok alkotják, csupán Pécssett és Pécsváradon említene a korabeli népszámlálási adatok kisebb arányú németiséget is. Ekkor, 1690-ben kezdődik a déli országrészben (Baranya, Tolna és Bács-Bánát területén) a szerb betelepítés, a németek bevándorlásának kezdete pedig 1718-ra tehető. A gyűjtőnéven svábnak nevezett, több helyről érkező német nyelvű lakosság tervszerű, átfogó telepítése 1763-ban indul el. A betelepülők tömegét kezdetben főként német nyelvű katonák és családtagjaik alkották, az elpusztított falvak új lakosai között általában nem voltak magyarok. A telepítések

során birtokokkal főleg osztrák hadvezéreket, nemeseket, udvari tisztviselőket jutalmaztak. A „második honfoglalás” eredményeképpen Baranyában 1785 és 1870 között 50%-kal nőtt a népesség száma (számítások szerint csak a betelepülő svábok száma 110.000-re tehető), ugyanakkor ez az arányszám országosan 79%. A kisebb arányú növekedésben bizonyára szerepet játszott a Baranyában (de főként az Ormánságban) ekkor egyre divatosabbá váló egykezés. Számítások szerint a XIX. század végén kb. 50–50% a magyar és a nem magyar lakosság aránya, a németiség a teljes népességnek mintegy egyharmadát teszi ki (KOVACSICS i. m. 33–38, 44).

A XX. század első fele újabb népességsökkenést hozott: a két világháború mellett a század eleji kivándorlási hullám, majd az 1945 utáni kitelepítések tizedelték a lakosságot. A svábok kitelepítése egyes falvak népességének akár a 90%-át is érinthette, bizonyára ennek, illetve az ezzel járó félelemnek köszönhető, hogy az 1949-es népszámláláskor csupán a lakosság 1,5%-a vallja magát németnek. Ugyanakkor a helyi magyarság jelentős utánpótlást kap a bukovinai székelyek és a csángók áttelepítésével (i. m. 39–46).

Az általam vizsgált területre, a megye északi területén fekvő egykori Sásdi járásra a *Baranya megye földrajzi nevei* című névtár (a továbbiakban BMFN.) anyagának gyűjtése idején, az 1970-es években a magyar lakosság dominanciája jellemző, de a falvak több mint fele még magyar–német kétnyelvű. Az egykori délszláv lakosság a járás egészét tekintve szinte teljesen beolvadt, nyomait a terület helynévkincse is csak halványan őrzi.

2. A vizsgált névállomány statisztikai mutatói

Baranya megye Sásdi járásában a gyűjtők 61 településen 7945 denotátum 12.575 adatát jegyezték fel. Ebből az összes névadatot tartalmazó korpuszból azonban célszerű kiszűrni azokat, amelyek csak hangtani tulajdonságaikban térnek el egymástól, morfológiai vagy lexikális különbséget tehát nem mutatnak. Az adattár ilyen jellegű leszűkítése két okból is indokoltnak látszik: egyrészt az újabb történeti helynévtárak is azt a elvet követik a szócikkek kialakításakor, hogy egy címszó alá az azonos morfológiai struktúrájú névadatok kerülnek, függetlenül a hangtani vonatkozású eltérésektől; a mai nevek vizsgálatának pedig épp az a célja, hogy az újabb névrendszerek bizonyos statisztikai értékei összevethetők legyenek a régebbi korok névrendszereinek adataival. Másrészt feltűnő különbséget tapasztalunk a hangtani variánsok számában, arányaiban, ha azokat településenként mérjük (pl. Abaliget 225 adatából csupán egy tekinthető hangtani alakváltozatnak, Alsómocsoládon 512 adatból 45, míg Ágon 297 adatból 40 a variánsok száma). Ennek oka bizonyára nem abban keresendő, hogy egyes falvakban kevésbé jellemzőek az ejtési változatok, mint máshol, hanem inkább abban, hogy az adatok gyűjtői (az összehangolt munka ellenére is) nem teljesen azonos gyakorlatot folytat-

tak a feljegyzés, illetve az adatok szelektálása során. Mindezek alapján a 12.575 adatot tartalmazó adattárból 704 hangtani variánsnak²⁰ ítélt elemet (tehát 6%-ot) zártam ki.

3. Az alkalmazott számítógépes adatbázisról

A BMFN. adatait számítógépes adattárban rögzítettem. A 12.575 névadat ugyanennyi rekordot jelent. Minden egyes rekordon belül a névadaton kívül a név és a denotátum huszonkét további tulajdonságát jegyeztem fel, többek között a köznyelvi formát, a forrást, a települést, a településen használt nyelvek számát, a denotátumtípust, a név etimológiáját, a névrészek számát, funkcióját, a keletkezéstörténeti besorolást, a névelemek szófaját, a toldalékok típusát, az azonos jelentésű nevek számát, ezek egymáshoz fűződő viszonyát, a hangtani variánsokat, továbbá a névadó(k) és a névhasználók nyelvi-etnikai hovatartozását.

Az adatbázis-kezelő program adottságai révén számos csoportosítási módot tett lehetővé: a rekordokban szereplő tulajdonságok tetszőlegesen variálhatók az egyes szűrések, lekérdezések során. Az adatok bevitele, azok visszaellenőrzése, illetve az egyes csoportosítási sémák létrehozása természetesen csak emberi munkával volt lehetséges, de a mechanikusan működő feladatok elvégzésében nagyban támaszkodhattam az adatbázis-kezelőre. Használata nemcsak lényegesen meggyorsította a nagyméretű adattár áttekintését, de elkerülhetővé tette azokat a számolási, számítási hibákat is, amelyek a nevek manuális (például cédulák segítségével történő) osztályozása és összesítése során óhatatlanul bekövetkeznek. Természetesen a tized-, századpontoságú arányszámok az efféle nyelvi, névrendszertani elemzésben nem relevánsak, de — mint látni fogjuk — a nagyobb mértékű eltérések rendkívül jól jellemzik a névállomány egyes részrendszereit, illetőleg az azok közötti összefüggéseket.

²⁰ A fővariánsnak (tehát a korpuszban maradó elemnek) a kiválasztása természetesen csak önkényes lehet: a *Bakóca ~ Bakolca*, *Kasté ~ Kastěj* párok tagjai között nyelvhasználati szempontból nem állapíthatunk meg releváns különbséget. Nincs ugyanis olyan fogódzó, ami alapján az egyes névadatok egymáshoz viszonyított státuszát (presztízsét) meg lehetne ítélni: a BMFN. nem közöl gyakorisági mutatókat, és ha van is köznyelvi a kérdéses adatok között, annak a használati értéke a névhasználói közösség számára nem feltétlenül magasabb, mint a többi (nyelvjárási) alaké. Emellett a statisztikai elemzések, illetve morfológiai alapú névrendszertani vizsgálatok szempontjából is irreleváns, hogy milyen hangszerkezetű változatot hagyunk el és tartunk meg a korpuszban.

B) Funkcionális-szemantikai elemzés

Az elemzést a Sásdi járás névrendszerének valamennyi névadatát tartalmazó adatbázis vizsgálatával kezdem, azzal a céllal, hogy az egyes névfajták közös, általános tulajdonságait számba vegyem. A névrendszer természetesen számos, akár a névadási motivációkat is befolyásoló szempont alapján további részrendszerekre bontható. Elsődlegesen ilyen a névhasználók szerinti felosztás: a BMFN. minden névadat mellett pontosan jelöli, hogy milyen nyelvű adatközlőktől gyűjtötték. Vizsgálataimba csak a magyar és a német névhasználókhoz köthető helyneveket (helynévrendszereket) vontam be, de ahol az összefüggések feltárása megkívánja, ott kitérek a Sásdi járásban gyűjtött délszláv helynevekre²¹ is. (Ez utóbbiak csupán egyetlen településen, Nagyhajmáson mutathatók ki, számuk lényegében elhanyagolható: mindössze 25 „szh.”²² jelöléssel ellátott helynevet tartalmaz a BMFN. Sásdi járást feldolgozó része.)

Szintén az elemzés eredményeit befolyásoló szempont lehet a településenkénti, régióenkénti bontás, hiszen a nagyobb területi egységekre (esetünkben a járásra) jellemző névadási mintáktól egy-egy kisebb vidék, falu névmodelljei akár jelentős eltéréseket is mutathatnak. További jellegzetes különbségeket fedezhetünk fel a nevek funkcionális-szemantikai struktúrájában, ha az egyes denotátumcsoportokat elkülönítve vizsgáljuk: közismert például a településnevek és a víznevek névadási motivációinak különbsége, de készültek összehasonlító vizsgálatok egyéb helynévfajtákkal kapcsolatban is (pl. a hegynevek és víznevek viszonyához vö. GYÖRFFY–RESZEGI 2003). A vegyes lakosságú vidékek névrendszerének vizsgálatában nem hanyagolható el továbbá az a szempont sem, hogy a vizsgált nevek egy- vagy kétnyelvű településekről származnak-e, az utóbbiak névadási mintáit (illetve azok arányait) ugyanis a másik nyelvben használatos névmodellek befolyásolhatták. Ezek az elemzési szempontok már itt, az átfogó, teljes névkincsre kiterjedő vizsgálatban is megjelennek (főként néhány kiemelkedő arányú névtípus leírásakor), igazán jelentős szerephez azonban az összehasonlító vizsgálatokban jutnak.

Az egyes névrésztípusok bemutatása során a HOFFMANN által felvázolt modell kategóriáinak sorrendjét követem. Ez az eljárás önmagában nem új: az utóbbi években több olyan munka is készült, amelyek a HOFFMANN-féle elemzési keret egyes osztályain végighaladva jellemzi a vizsgált területek, korszakok névanyagát. Ennek a fejezetnek a kísérleti jellegét egy-

²¹ A továbbiakban a fentieknek megfelelően német, magyar stb. helynéven azokat a neveket értem, amelyek német, magyar stb. anyanyelvű névhasználókhoz köthetők a BMFN. jelzései alapján. Ezek a kategóriák tehát nem származásra, nyelvi eredetre utalnak.

²² Bár nyelvi, nyelvpolitikai szempontból nem helytálló a megjelölés, a könnyebb azonosítás érdekében a BMFN. rövidítését átvéve a vizsgált terület egykori délszláv lakosságát *szerbhorvát*-ként említem.

részt az adja, hogy nagy elemszámú korpusz számítógépes adattárban rögzített elemzésének eredményeit mutatom be, másrészt pedig az, hogy nem magyar nyelvű névanyag tipologizálására is próbát teszek. (Hasonló kísérletet tett MATICSÁK SÁNDOR is mordvinföldi víznevek kategorizálása során, 2002.)

A névkincs funkcionális-szemantikai vizsgálata során előbb arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen névadási motivációk, motivációtípusok jellemzik a névállomány egészét, majd pedig azt vizsgálom, hogy ezek a névalkotási minták hogyan specializálódnak a Sásdi járás helynévkincsének egyes részrendszereiben.

1. Fajtajelölő névrészek

1.1. A denotátum fajtajának megjelölése mint névadási motívum a legelemibb, legősibb névalkotó eszköznek számít: például az ősi víznevek legrégebbi rétegébe feltételezések szerint azok a nevek tartozhatnak, amelyek közszoí alapjának jelentése 'víz', 'folyó', 'áramlat' stb., vízneveink közül ilyenek többek között a *Duna*, *Dráva*, *Száva*, *Zala* (vö. KRAHE 1964: 34–51; UDOLPH 1990: 60–1, 103–7, 271–3; FNESz.). A névhasználó közösségek ma is gyakran pusztá földrajzi köznévvvel jelölik azokat az objektumokat, amelyeknek a típusából csak egyet ismernek, adattárunkban ilyenek például a m. *Csatorna*, *Hegy*, *Völgy*, *Állomás*, illetve a n. *Trieb*, *Hohl*, *Brünnlein*, *Kanal* nevek. Nem ritka persze az sem, hogy egy-egy kisebb területen több azonos kategóriájú denotátum — vagyis több hegy, tó stb. — is található, és ezek azonos (homonim) nevet viselnek. Ilyen esetekben viszont szinte kivétel nélkül két (vagy több) neve van az egyes objektumoknak: egy rövidebb, a név fajtajára utaló egyrészes neve, amely bizonyára akkor használatos, ha az adott kommunikációs helyzetben a beszélő felek számára egyértelmű, hogy az azonos nevű helyek közül melyikről van szó, illetve egy hosszabb, kétrészes neve, amelynek utótagja alakilag megegyezik az egyrészes névvel, előtagja pedig a denotátum valamely másik, a többi objektumtól eltérő tulajdonságára utal. Az adattárban ilyen névpárokat alkotnak például a m. *Sarok* ~ *Alsó/sarok* szinonim helynevek, illetve az ugyanazon a településen gyűjtött *Sarok* ~ *Felső/sarok* nevek. További példák: m. *Berek* ~ *Kis/berek* és *Berek* ~ *Nagy/berek*; n. *Kirchhof*²³ ~ *Evangelischer/Kirchhof* és *Kirchhof* ~ *Katholischer/Kirchhof*; *Graben* ~ *Kirchhof/Graben* és *Bikaler/Graben*, ez utóbbinak egyrészes párja az azonos közszoí jelentésű *Bach*.

²³ A BMFN. az adatokat nyelvjárási formában közli, a német adatok mellett megadja a köznyelvi formát is. Mivel a dolgozat szempontjából általában nincs jelentősége a nyelvjárási sajátosságoknak, a példákat a továbbiakban köznyelvi formában adom meg, a nyelvjárási alakot csak akkor közlöm, ha a név hangtani szerkezete is releváns egy-egy jelenségnek (pl. az átvételeknek) a leírásában. A német neveket a BMFN. köznyelvre átirított adatainak lejegyzését követve adom meg.

1.2. Az egyrészes nevek között kb. minden ötödik név motivációja a denotátumfajta, és e tekintetben minimális különbséget tapasztalunk a magyar és a német nevek között (előbbieket között 20%, utóbbiak között 22,5% az ebbe a csoportba sorolt egyrészes nevek aránya). Példák a magyar névrendszerből: *Sziget, Árok, Malom, Csörge, Berek, Kertek, Rét, Csapás*; példák a német névrendszerből: *Graben, Gasse, Tal, Brunnlein, Bach, Berg, Station, Wiese*.

Az alkategória látszólagos homogenitása (egyetlen névrész, amely fajtajelölő köznév) ellenére azonban számos általános, a rendszerezést érintő, illetve egyedi, egy-egy név besorolását befolyásoló kérdés merül fel a nevek tanulmányozása során. Elsőként az egyrészes és a kétrészes fajtajelölő nevek elhatárolási nehézségeit, körülményeit célszerű megvizsgálni. HOFFMANN a névrész fogalmának meghatározásakor egyértelmű definíciót ad: „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatban bármiféle szemantikai jegyet kifejez” (1993: 43). A névrész határa nem feltétlenül esik egybe a nevet alkotó lexémák határával: a *Sáros-patak* víznév például kétrészesként értelmezendő, alaprésze a hely fajtajára, bővítményi része pedig a denotátum egy tulajdonságára utal; a *Sárospatak* településnév ellenben egyrészes, mivel a névadás pillanatában egyetlen motivációs tényező játszott szerepet, az, hogy a település a *Sáros-patak* nevű víz mellett fekszik (i. h.). A példaként említett víznév és településnév ugyanakkor azonos névelemekből áll, a névelemek ugyanis HOFFMANN definíciója szerint a nevet alkotó lexémák és toldalékmorfémák (i. m. 44). A névrész és a közszoói összetétel közötti összefüggést hasonlóan értelmezi TÓTH VALÉRIA is (2001b: 127).

HOFFMANN ugyanakkor a *Helynevek nyelvi elemzésé*-ben a keletkezéstörténeti kategóriákat ismertetve azt a lehetőséget is felveti, hogy a két funkcionális névrészből felépülő helynév keletkezési módját tekintve nem feltétlenül összetétellel jön létre: ha a névalkotói közeg ismer a kétrészes névvel azonos hangsort közszoiként is, akkor az adott nevet HOFFMANN nem összetétellel, hanem jelentéshasadással létrejött névformának tekinti. A *Dinnyeföld, Fenyőerdő* típusú nevek tehát kétrészesek, mégis „jelentéshasadással keletkezettnek tekintendők, mivel a beszélők nyelvi készletében »készen« megvannak a megfelelő közszoik” (1993: 96). BÍRÓ FERENC Körösladány helyneveit HOFFMANN elemzési modellje alapján kategorizálta. A fenti példákhoz hasonló helyneveket a funkcionális-szerkezeti elemzés szintjén is egyrészesként értelmezi, ide sorolja pl. a *Csordakút, Vaddisznófürdő; Határgödör, Vásárszél; Epreskert, Hereföld, Tanyaföld; Cigánytelep, Vásártér* neveket is (2002: 55–57). TÓTH VALÉRIA ezzel szemben a *Bükk-erdő* nevet kétrészes és szintagmatikus szerkesztéssel létrejött helynévként értékeli (2001b: 168). A TNyt. a név funkcionális szerkezetével ugyan nem foglalkozik, de megemlítendő, hogy az összetétellel létrejött helynevek között tárgyalja azokat a névadatokat, amelyek két lexémából (HOFFMANN terminusával névelemből) állnak, pl. a *Szentkereszt*,

Szentgyörgy, Vaskapu településneveket, illetve a példáinkhoz hasonló szerkezetű *Határút* helynevet is (ZELLIGER 1991: 542, 546).

A *Dinnyeföld, Csordakút* típusú neveket tehát a tipológiai munkák részben egyrészes, részben kétrészes névként értékelik. HOFFMANN „hibrid” megoldást választva a szerkezeti elemzés szintjén kétrészesként értelmezi, a keletkezéstörténeti szinten viszont nem a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött összetételek, hanem az egyrészes nevek jellemző jelentésbeli névadás alá sorolja őket. Mindkét megoldás mellett sorakoztathatók fel érvek: az egyrészesesség az mellett szól, hogy a közszói készletünkben vannak azonos, köznévi jelentésű és használatú lexémák, illetve hogy „névérzékünk” ezekben az esetekben éppoly bizonytalan az adott hangsorok „névségét” illetően, mint pl. az *Iskola, Templom, Temető* típusú szavak esetében.²⁴ Ugyanakkor kétrészesként értelmezhető ez a névfajta azért, mert utótagja önmagában is a hely fajtájára utaló (igaz, tágabb jelentésű) földrajzi köznév. Ha pedig a névadatokat nem önmagukban vizsgáljuk, hanem a környezetüket is figyelembe vesszük, vagyis megfigyeljük, milyen a viszonyuk azokkal a nevekkel, amelyek ugyanazt a denotátumot jelölik, szintén olyan megfeleléseket fedezhetünk fel, amelyek a névtípus kétrészesessége mellett szólnak: gyakori ugyanis, hogy e helyneveknek olyan szinonimáik vannak, amelyekkel utótagjukban megegyeznek, előtagjuk viszont a denotátum egy másik sajátosságára utal, mint pl. a m. *Vásár/tér ~ Kocsmai/tér, Kender/föld ~ Pajta/föld*; n. *Hanf/Acker ~ Scheune/Acker* helynevekben, sőt arra is van példa az adattárban, hogy e nevek olyan egyrészes nevekkel állnak szemben, amelyek utótagjukkal egyeznek meg: pl. *Akol ~ Birka/akol* és *Akol ~ Disznó/akol*.

Mérlegelve a fenti érveket, a *Dinnyeföld* típusú neveket a továbbiakban a kétrészes nevek között tárgyalom, vagyis olyan két lexémából álló névként, amelynek mindkét eleme a denotátum valamely jellemzőjét fejezi ki. (Definíció szerint tehát az összetétel mindkét tagja névrész). A keletkezéstörténeti elemzés szintjén — HOFFMANN-tól eltérően — e neveket szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett helynévként fogom értelmezni.

Az egyrészes nevek egy nagyobb csoportját (mind a magyar, mind a német nevek összességének csaknem a negyedét) érinti a következő probléma. Olyan helynevek, mint az *Iskola, Bolt, Posta, Presszó* a HOFFMANN-féle tipológia két kategóriája között, a fajtajelölés, illetve a sajátosságjelölés egy altípusa, a funkció kifejezése között alkotnak széles határterületet. Mint HOFFMANN a névrészi szerepekkel kapcsolatban maga is jelzi, a sajátosságkifejező és a fajtajelölő funkciójú névrészek bizonyos esetekben nagyon nehéz elhatárolni egymástól: „Ez leginkább a földrajzi köznevek körének megvonási nehézségét jelenti, hiszen a helyfajta kifeje-

²⁴ A tulajdonnevek és a köznevek elkülönítésének nehézségei a helynévgyűjtés, illetve a közzététel során is megmutatkoznak, vö. HOFFMANN 1993: 94–5; 2003: 62–3. A korai oklevelek ilyen jellegű adatainak megítéléséhez, tulajdonnévi vagy földrajzi köznévi státuszuk meghatározásához RESZEGI KATALIN javasolt szempontokat (2008: 111–3).

ző szavak is a helyeknek valamiféle »sajátosságát« foglalják össze jelentésükben» (1999: 209). HOFFMANN a funkciójelölő névrészeket közelebből nem határozza meg, példái között csupán kétrészes nevek szerepelnek: *Legelő/dűlő*, *Legelő/kalapács*, *Itató/kút*. BÍRÓ Körösladány helynevei között nem számol egyrészes funkciójelölő névvel (2002: 83), mindössze egy esetben veti fel a lehetőséget (*Napóra*), és néhány további, funkciójelölő előtagot tartalmazó kétrészes nevet sorol még fel (i. m. 85). A fentihez hasonló példák (pl. *Ábécé*, *Óvoda*) a fajtajelölő nevek között szerepelnek BÍRÓnál (i. m. 57). Funkciót kifejező névrészeket TÓTH VALÉRIA is csak a *Szombathely*-típusú Árpád-kori településnevekben feltételez, tehát az általa vizsgált egyéb objektumot jelölő nevekre ez a névrészi funkció bizonyára nem jellemző (2001b: 143). Ómagyar kori településneveket vizsgálva BÉNYEI és PETHŐ is (egy bizonytalan példa mellett) csupán a vásártartásra utaló neveket említi (1998: 83). Ugyanakkor HOFFMANN példáiból kiindulva az egyrészes *Legelő* helynévnek is funkciójelölő szerepet kell tulajdonítanunk, a névadás alapjául szolgáló szemantikai jegy az, hogy a hely (dűlő, rét stb.) 'legelőként használatos'. A funkciójelölést így értelmezve viszont hasonló névadási motívum alapján jöhettek létre a *Bolt* típusú nevek is, hiszen ezek is felírhatók a következő szemantikai képlettel: a hely (épület, ház stb.) 'boltként (iskolaként, postaként) használatos'.

Ezeknek a neveknek a besorolása főként a fajtajelölő névrészi szerep megterheltsége szempontjából tűnik fontosnak: amennyiben a *Bolt* típust a fajtajelölő nevek közé rendljük, ez a kategória az egyrészes nevek összességének csaknem felét teszi ki (a magyar és a német nevek között e tekintetben nincs különbség: mindkét névrendszerben 47% körüli az arány). Ha a viszont a *Bolt* típusú neveket külön kategóriába, a sajátosságot kifejező névrészek egy alcsoportjába soroljuk, mind a német, mind a magyar nevek között kb. minden ötödik név kerül a fajtajelölők közé, és kb. minden negyedik a funkciójelölők közé. Az összes egyrészes magyar nevet tekintve a fajtajelölés még így, szűken értelmezve is a második leggyakoribb névrészi szerepnek számít (értelemszerűen megelőzi a funkciójelölés), a német egyrészes nevek között azonban mindkét névrésztípust megelőzik a megnevező szerepűek.

Ahogy a fenti példákból is látszik, a fajtajelölés és a funkciójelölés elhatárolásának nehézsége jórészt újabb keletkezésű belterületi neveket, elsősorban épületek, építmények neveit érinti: pl. m. *Cukrászda*, *Kocsma*, *Magtár*, *Patika*, *Strand*, *Tejcsarnok*, n. *Geschäft*, *Gewölb*, *Milchverein*, *Schule*, *Wirtshaus*; a külterületi nevek között csak szórványosan fordul elő, pl. m. *Legelő*, *Szállás*, *Szénégető*; n. *Hutweide*, *Kohlplatten*. Épp ezért egy gyakorlati szempont mindenképp szól ennek a típusnak az elkülönítése mellett: mivel a régiségben is érvényes névmodelleket keresünk, és a *Bolt* típus a korai névrendszerre nem volt jellemző (hiszen ilyen objektumok sem léteztek akkoriban), célszerűnek látszik ezt a névtípust külön kategóriába sorolni.

A *Dinnyeföld* és a *Bolt* típusú nevekkal kapcsolatban vázolt problémák néhány névben együttesen jelentkeznek: a *Sportpálya*-, *Vadászház*-féle helynevek tekintetében egyrészt ugyanúgy felmerül az egyrészesség kérdése, mint *Dinnyeföld* típusúak esetében, másrészt — amennyiben egyrészessként értelmezzük őket — a funkciójelölés és a fajtajelölés elkülönítése éppolyan nehézkes, mint a *Bolt* típusú helynevek esetében.

Az imént bemutatott jelenségek közös problémára vezethetők vissza: a földrajzi köznevek hiányzó, illetve elégtelen definíciójára, valamint ezzel összefüggésben az egyes a helynevek és a földrajzi köznevek elhatárolásának kérdésére. Dolgozatomnak nem célja ezeknek a kérdéseknek sem az elméleti tárgyalása, sem pedig gyakorlati (esetleg terepmunkával történő) megoldása, mindössze a korpuszt jellemző besorolási nehézségek kapcsán láttam szükségesnek kitérni — érintőlegesen — erre a problémára. A bemutatott három nagyobb csoport mellett természetesen számos kisebb elemszámú típus, illetve egyedi eset kategorizálási nehézségei mögött is hasonló okok húzódnak. Ezek közül példaként csupán egy, de a jelölt objektum-fajta gyakorisága miatt a korpuszban is gyakori névpárt említek. A magyar *Szőlő* és német megfelelője, a *Weingarten* besorolása a fentieknél is összetettebb probléma elé állítja a rendszerezőt: a névpár magyar tagja a fentieknek megfelelően utalhat funkcióra és a denotátum fajtájára is, emellett még egy sajátosságjelölő szerep, az objektumra jellemző növényzet jelzése is jellemezheti, míg a pár német tagjával kapcsolatban mindezek mellett felmerül a névrészek számának kérdése is.²⁵

Itt említem meg, hogy ha a helynév földrajzi köznevet tartalmaz, az nem visel automatikusan fajtajelölő névrészi funkciót. Egyrészt lehetséges, hogy önmagában névrészi szerepe sem lesz, mert csak néveleme egy névrésznek (pl. a m. *Hosszú/Szabadföld*, *Kis/Nagyárfő*, *Nagy/Majorságirét*, *Szénási/Hidegoldal*, n. *Kleine/Reissstücker*, *Obere/Langwiese*, *Vorderste/Losäcker* helynevek földrajzi köznevei). Másrészt viszont a helynév bővítményi részében szereplő földrajzi köznévként (és más lexémának sem) soha nincs fajtajelölő szerepe: a m. *Csatorna/árok*, n. *Flur/stück* típusú helynevek előtagjának funkciója leginkább megnevező szerepként értelmezhető, míg a *Határ*-, *Szél*- előtagú helynevek bővítményi része a sajátosságot kifejező funkciók közül a viszonyított elhelyezkedésre utalókra emlékeztet (pl. m. *Szél/rét*,

²⁵ Az ilyen jellegű átmenetiség, többféle besorolhatóság nem csupán a helynevekre jellemző, hiszen nem ritka általában sem a nyelvészeti osztályozásban: gondoljunk például a szófajtan átmeneti és kereszteződő kategóriáira vagy a mondatban komplex szerepű határozóira (vö. pl. VELCSOVNÉ 1968: 14–6, G. VARGA 1973, KESZLER 2000: 429, LENGYEL 2000: 77, BALOGH J. 2001). A korpusz elemzése, tehát a tényleges besorolási eljárás során viszont ezek az adatok is csak egyetlen alcsoportba kerülhetnek, még akkor is, ha a besorolás így önkényesnek tűnik, különben a névrendszer tényleges arányai nagymértékben sérülnének. (Megoldás lehetne még, hogy a kérdéses típusoknak az elemzési modellben új kategóriát nyitunk, az viszont a modellt indokolatlanul részletezővé tenné.) HOFFMANN elemzési kerete ugyan tartalmaz külön kategóriát a többféleképpen elemezhető nevek számára, az itt bemutatott névtípus viszont annyira zárt, egységes csoportot alkot, hogy nem célszerű beilleszteni a változatos okok miatt kétséges besorolású (gyakran bizonytalan etimológiájú, szerkezetű) helynevek, vagyis az egyedi esetek közé.

Határ/föld, Oldal/földek, Vég/föld, n. Grenz/Äcker, Seiten/Äcker). Mindez azonban már átvezet a következő elemzési szempontra, a fajtajelölő névrészek kétrészes nevekben való előfordulására.

1.3. A földrajzi köznevek kétrészes nevekben betöltött szerepe (az előző pontban tárgyaltak szem előtt tartásával) viszonylag egyszerűen leírható: a kétrészes név bővítményi részében fajtajelölő funkcióval jellemezhető névrész soha nem állhat, sőt ez az egyetlen olyan névrészi szerep, amelyik nem fordul elő a bővítményi részben. Ellenben az alaprész legtipikusabb szerepe a fajtajelölés, mind a magyar, mind a német kétrészes nevek közel 90%-a a denotátum fajtajára utaló utótaggal bír, pl. m. *Sugár/utca, Sárkány/gödör, Király/kút, Lóka/dűlő, Kis/hegy*; n. *Langer/Berg, Loch/Acker, Ziegel/Brücke, Rot/Hügel, Hanf/Feld, Königs/Brunnen*.

A fajtajelölő alaprészek előtt a magyar és a német névrendszerben is rendszerint sajátosságjelölő bővítményi részek állnak. A kétrészes nevek leggyakoribb névadási modellje a fajtajelölő alaprész és a megnevezett objektum elhelyezkedését egy másik helyhez viszonyító bővítményi rész kapcsolatából áll (ez a minta az összes kétrészes névnek a magyarban valamivel több, a németben valamivel kevesebb, mint egynegyedére jellemző). A magyar nevek közül ilyen szerkezetűek például az *Országútra/dűlő, Bikali/hegy, Vashídi/rét, Hidegéri/tető* helynevek, a német nevek közül pedig ide sorolhatók például a *Wiesen/bach, Steinbrücken/Äcker, Berg/Stück, Kirchhof/Wiese* helynevek.

2. Megnevező szerepű névrészek

2.1. „Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást.” (HOFFMANN 1993: 47). A megnevező funkciójú névrészt (is) tartalmazó nevek létrehozásához tehát a névalkotók a denotátumnak egy már létező, a névalkotás pillanata előtt is ismert nevét használják fel: ez lehet az objektumnak egy másik beszélőközösség által használt, tehát idegen neve, de lehet az adott névadói csoport által alkotott korábbi név is, melyhez valamilyen (jórészt kommunikációs) okból egy másik névrészt kapcsolnak. Az elemzési kategória létrehozásának, a rendszerbe iktatásának jelentőségét HOFFMANN (majd TÓTH VALÉRIA 2001b) főként abban látja, hogy segítségével közvetlenül tanulmányozhatók a meglévő helynevek átalakulási folyamatai, illetve a mindenkori helynévrendszernek az új helynevek létrejöttében játszott szerepe. BÍRÓ e típus szerepét, keletkezését a családnevekkel állítja párhuzamba: meglátása szerint mindkét névfajtának alapvető jegye, hogy egy létező névforma ugyanabban a tulajdonnévi szerepben örökítődik tovább (2002: 77). A helyneveknek az új helynevek alkotásában betöltött szerepével, illetve az új helynevekben elfoglalt szerkezeti

helyüknek és névrészi funkcióknak a kapcsolatával TÓTH VALÉRIA külön cikkben foglalkozott (1999b: 435–442). Vizsgálatunk szempontjából is kiemelt fontosságú lesz ez a név(rész)-csoport: az egy helynévrendszeren belül kifejtett hatása mellett a névrendszerek közötti átjárhatóság, illetve a névrendszerek kölcsönhatása is jórészt e kategórián keresztül érhető tetten.

2.2. A megnevező szerepű **egyrészes** nevek csak idegen eredetű, azaz átvett helynevek lehetnek.²⁶ Arányait tekintve a két névrendszer között ebben a kategóriában mérhető a legnagyobb különbség: míg az összes egyrészes német névből csaknem minden harmadik (29%) megnevező funkcióval bír, addig az egyrészes magyar neveknek ez csupán a 8%-ára jellemző: szláv eredetű helynevek a magyar névrendszerben például a *Gondolica*, *Lipóca*, *Norca*, *Belega* nevek, német eredetűek többek között a *Maraszt*, *Kaltenberg*, *Táling*, *Langvíz* helynevek.

A német névrendszerben szintén kimutathatók szláv eredetű, megnevező funkciójú egyrészes nevek, pl.: *Kaminek*, *Lipinca*, *Kerpice*, *Dobrahány*, bár feltételezhetjük, hogy az ide sorolható nevek (legalább részben) magyar közvetítéssel kerültek a német rendszerbe. A szláv eredetű átvételeknél lényegesen magasabb a magyar etimonra visszavezethető név, lényegében ilyenek a kétnyelvű települések német nevei, pl. *Szentgyörgy*, *Vaszar*, *Szekcső*, ezek legfeljebb kiejtésben térnek el a magyar használatú megfelelőiktől. Magyar eredetű neveket azonban a német névrendszer egyéb, nem településnévi szegmensei is tartalmaznak, pl. a *Gáborgödre*, *Csepelpart*, *Főoldal*, *Mocsár* domborzati neveket, a *Kapos*, *Györgyikút* vízneveket.

TÓTH VALÉRIA az ómagyar kori helynevek vizsgálata során megállapítja, hogy ez a típus jórészt a településnevek és a víznevek között mutatható ki, egyébként kivételes (2001b: 135). A Sásdi járás névanyagában ezzel szemben a német településnevekre ugyan valóban nagy arányban — tulajdonképpen kizárólagosan — jellemző, a magyar egyrészes településnevek között viszont alig van megnevező funkciójú, a víznevekre pedig (néhány példától eltekintve) egyik névrendszerben sem jellemző ez a funkciófajta. TÓTH VALÉRIA megállapítását szem előtt tartva szintén figyelemre méltó az egyrészes megnevező szerepű dűlőnevek és egyéb külterületi nevek viszonylag magas aránya. Dolgozatom következő fejezetében a denotátumok fajtája szerint részletesebben is vizsgálom a korpusz névadatait.

²⁶ BÍRÓ FERENC nem csupán az idegen eredetű neveket, hanem minden, ma már felismerhetetlen szerkezetű, etimológiájú névformát is megnevező funkciójúnak tart: vagyis azokat a helyneveket, amelyek névelsajátításakor semmilyen más információt nem közölnek a denotátumról, mint hogy '(az a hely), amelynek ez és ez a neve' (2002: 77). A megnevező szerepet így értelmezve nem is beszélhetünk ismeretlen funkciójú vagy kategorizálhatatlan helynevekről. Ha így fognánk fel a kérdéses kategóriát, akkor vizsgálatunkban a két nyelv névrendszereiben az egyrészes megnevező funkciójú nevek közötti aránybeli különbség jelentősen csökkenne: a magyar neveknek kb. 25%-a, a német helyneveknek pedig mintegy 35%-a kerülne e kategóriába. Az alaprészeket egy ilyen jellegű módosítás nem érintené, a bővítményi részek arányai viszont szintén változnának: a magyar névállományban 2,5%-ról 6,5%-ra, a németben pedig 3%-ról 5,5%-ra nőne ez a megnevező funkciójú névrészek aránya.

A német és a magyar névrendszer között tapasztalható jelentős aránybeli eltérés leginkább a denotátumtípusok nevei közötti eltéréssel magyarázható, vagyis azzal, hogy bizonyos objektumoknak (elsősorban településeknek, utcáknak) a német közösség nem ad saját nyelvi elemekből létrehozott nevet, hanem a magyar lakosság által létrehozott és használt nevet veszi át. A térségben régebben élő magyar lakosság névhasználatában a megnevező funkció egyrészes nevekben kevésbé jellemző: egyrészt azért, mert a denotátumok egy részét ennek a nyelvi közösségnek a tagjai (illetőleg azonos nyelvet használó elődeik) hozták létre és nevezték meg, másrészt pedig, ha volt is az egykori délszláv–magyar együttélés következményeképpen a névrendszerben nagyobb számú szláv eredetű helynév, a szláv lakosság fokozatos beolvadásával, eltűnésével jórészt kivesztek az általuk használt nevek is. (Az ismeretlen eredetű névrészek között persze bizonyára a hajdani szláv eredetű névrészek hangalakilag eltorzult formájú származékait is sejthetjük.) A német névrendszerben a folyamatos nyelvi érintkezés, a két-nyelvűség, valamint a hivatalos magyar nyelvű névformák (illetve a német hivatalos változatok teljes hiánya) tarthatja fenn a magyar származású, megnevező funkciójú egyrészes neveket ilyen nagy arányban.

2.3. A kétrészes, megnevező szerepű névrészt is tartalmazó helyneveknek több altípusa is kimutatható a névrendszerben.

A megnevező funkciójú **alaprészek** lehetnek idegen eredetűek és belső keletkezésűek is, bővítményi részük pedig általában megkülönböztető szerepű névrész, ennek megfelelően mindig sajátosságkifejező szerepe van. Arányuk sem a német, sem a magyar névrendszerben nem jelentős (hiszen mint láthattuk, az alaptagok közel kilencven százaléka fajtajelölő funkcióval bír), mégis mindkét névállományban a második leggyakoribb szerepe ez a kétrészes nevek alaprészeinek (a német kétrészes nevek 9, magyar nevek kevesebb mint 7%-ára jellemző).

A sajátosságot jelölő és a megnevező funkciójú névrészek kapcsolatából álló névadási minta mögött általában kommunikációs okok állnak: vagy egy korábbi egységes denotátum differenciálódása (pl. m. *Kis/Petrőc* és *Nagy/Petrőc*, *Felső/Kovácspuszta* és *Alsó/Kovácspuszta*, n. *Deutsch/Szék* és *Ungarisch/Szék*, *Ober/Kisliget*, *Unter/Kisliget*,) vagy pedig több azonos nevű denotátum elkülönítésének az igénye (pl. *Felső/szállás* és *Alsó/szállás*, *Alsó/Hegy* és *Felső/Hegy*, n. *Untere/Ecke* és *Obere/Ecke*, *Grosse/Morastgasse* és *Kleine/Morastgasse*). A névdifferenciálódás mögött húzódó okoknak, illetve a jelenség általános jegyeinek INCZEFI GÉZA önálló tanulmányt szentelt (1965). A megnevező funkciójú alaprészek és a differenciáló jellegű, általában sajátosságkifejező bővítményi részek kapcsolatát, a szerkezet kialakulásának okát legutóbb TÓTH VALÉRIA (2001b: 137–9) és RÁCZ ANITA (1997, 2005: 164–6) elemezte részletesen.

A vizsgált korpusz arányszámai azt mutatják, hogy a megkülönböztető előtag konkrét motivációja általában jól körülhatárolható mintákat követ: a modellekben leggyakrabban a viszonyított helyzet (m. *Alsó/Falu*, *Felső/Szer*, n. *Ober/Berg*, *Unter/Wiese*), a méret (pl. m. *Kis/Pázsit*, *Nagy/Berök*, n. *Lange/Loswiesen*, *Grosse/Freiacker*), a tulajdonos (pl. *Urasági/Somos* és *Paraszt/Somos*), illetve a denotátumhoz közeli másik hely (pl. m. *Bikali/Halastó*, *Fűzfakúti/Hódos*, n. *Kutáker/Avas*, *Mánfaer/Grossacker*) megjelölése jelenik meg.²⁷ TÓTH VALÉRIA ezt a típust a nem településnévi régi névanyagban csak a víznevek körében tudta kimutatni (2001b: 137), a mai névállomány vizsgálata viszont azt jelzi, hogy egyéb denotátumok neveiben is bőven akad példa erre az alapmodellre. Hasonló eredményre jut BÍRÓ FERENC is mai körösladányi névrendszer elemzése során: tapasztalatai szerint a víznevek körében jórészt a fő- és mellékágak elkülönítésére használják ezt a névtípust, viszont korpuszában ez a minta leginkább a XX. század előtt keletkezett tájrész- és területnevekre jellemző, ezeknek a denotátumtípusoknak a térbeli, gazdasági stb. osztódása, valamint a homonímia elkerülésének az igénye hozza létre az ilyen jellegű névkorrelációkat (2002: 80–1).

2.4. A megnevező funkciójú névrészek **bővítményi részként** még ritkábban szerepelnek az elemzett korpuszban: arányuk a kétrészes magyar nevek között kevesebb mint 2%, de a német nevek között sem éri el a 3%-ot. Az esetek döntő többségében idegen eredetű előtaghoz értelmező szerepű fajtajelölő földrajzi köznév járul, pl. *Lazsinai/dűlő*, *Lóka/dűlő*, *Balátai/rét*, n. *Parlag/Feld*, *Sársas/Wiesen*, *Szurdok/Hohl*. Ennek a modellfajtnak a kialakulását vélhetően az motiválja, hogy az átvett nevet a névhasználók nem tartják elég informatívnak, például azért, mert nem utal egyértelműen a denotátum fajtajára, ezért ezeket a névformákat nem képesek egyértelműen egy bizonyos denotátumfajta neveként értelmezni. (Ehhez nyilvánvalóan hozzájárul az is, hogy az átvett nevek szerkezete nem átlátszó a névhasználói közösség vagy annak egy csoportja számára.) Ahhoz, hogy az adott név a kommunikációs szerepét, azaz a lehető legpontosabb azonosítást ellássa, a névalkotók gyakran azt a megoldást választják, hogy az idegen eredetű helynévhez saját nyelvű, a denotátum fajtajára utaló földrajzi köznevet (névrészt) kapcsolnak. A jelenséget modellelméleti szempontból úgy magyarázhatjuk, hogy a tulajdonnévi funkció megőrzéséhez nem feltétlenül elegendő, ha az átvett nyelvi jel megőrzi tulajdonnévi (azaz denotatív, identifikáló) jelentését. Ahhoz, hogy az adott hangsort a névhasználó közösség tulajdonnévként értelmezze, arra is szükség van, hogy az illeszkedjen az átvevő nyelv helynévrendszerének normáihoz, azaz névmodelljeihez. Esetünkben mindkét nyelvben a fajtajelölő utótagú alapmodell, illetve jelzős szintagmatikus szerkesztésű szóalko-

²⁷ A sásdi járás névállományának vizsgálata teljes mértékben alátámasztja BÍRÓNAK azt a megállapítását, hogy a differenciáló szerepű névrész elvileg sokféle lehet, a gyakorlatban viszont szűk kör, jórészt méret, kor, más helyhez való viszonyítás fejeződik ki benne (2002: 81). A sásdi névanyag idetartozó neveinek bővítményi részeit túlnyomó többségben a *Kis*-, *Nagy*-, illetve *Alsó*-, *Felső*- és ezek német megfelelői alkotják.

tási modell a legelterjedtebb névadási minta, ez indokolja az integrátumok földrajzi köznévvvel történő kiegészítését. Ez a névtípus ezért keletkezéstörténeti szempontból is egységes képet mutat: az ide sorolható nevek a denotatív jelentés módosulása nélkül, szerkezeti változással jönnek létre (vö. TÓTH V. 2001b: 139–40, BÍRÓ 2002: 78).

Itt jegyzem meg, hogy a bővítményi részben álló idegen eredetű helynév nem feltétlenül hordoz megnevező funkciót (mint ahogy egyébként a bővítményi részben álló belső keletkezésű név sem): ezeknek a névrészeknek a szerepe gyakran a denotátum pontos helyének megjelölése egy másik hely megnevezése által. Míg tehát a *Lóka/dülő* helynév névrészeinek motivációs háttere a következő: 'olyan dülő (2), amelynek a neve *Lóka* (1)', vagyis megnevező szerepű bővítményi részt fajtajelölő alaprész követ, addig a *Dobra/kút* helynév szemantikai jegyei így adhatók meg: 'olyan kút, amely a *Dobra* nevű dülőben található'. Német példa a jelenségre: *Otovic/Graben*. Még egyértelműbb ez a reláció, hogyha a névadási motivációt sajátos nyelvi eszközök is jelzik: a magyarban ilyen az előtag *-i* képzője (pl. *Lókai/árok*, bővítményi része a *Lóka* nevű dülőre utal), a német nevekben pedig ennek az *-er* képző felel meg (pl. *Bánoser/Wiesen*, melynek előtagja *Bános* település közelségét jelöli).

A névrendszer egyik sajátos és csak a német névanyagban megjelenő típusát alkotják azok a kétrészes nevek, amelyek egyik névrésze (általában a bővítményi része) magyar eredetű, másik része (általában az alaprésze) pedig német lexémára vezethető vissza, pl. *Bü-dös/Brunnen*, *Fekete/kreuz*²⁸. Keletkezéstörténeti szempontból ilyen esetekben részleges átvételről van szó, általában kimutatható az azonos jelentésű magyar megfelelő is (a fenti példákhoz: *Büdös/kút*, *Fekete/kereszt*), a funkcionális-szemantikai szerkezet pedig megnevező, illetve fajtajelölő névrész kombinációjaként írható le. Ilyen esetekben nyilvánvaló a névpár magyar és német tagjainak szoros kapcsolata: a német helynév névadási indítékai között a denotátum reális, fizikai tulajdonosságai mellett a magyar név motivációs szerepével is számolnunk kell (a jelenség részletesebb bemutatásához ld. az F) fejezetet). Az a tény, hogy a német névalkotók a magyar névnek csak egy részét vették át, a másikat pedig vélhetően lefordították úgy, hogy a magyar névformát morféma-, illetve névrészhatáron bontották fel, a két-nyelvűségnek minimálisan olyan fokát feltételezi, hogy a német névadók a magyar névalak szerkezetét értelmezni tudták. Ez a névtípus tehát a két-nyelvűség egyértelmű jelének tekinthető.

Két megnevező szerepű névrész kombinációjára az egykori Sásdi járás névkincsében nincs példa. TÓTH VALÉRIA az Árpád-kori helyneveket vizsgálva a településnevek között talált ilyen modellt (pl. *Szurdok/bénye*), létrejöttének okát a településegysítésekkel magyarázza

²⁸ A kereszteteket gyakran állítatójukról nevezik el, bővítményi részük ezért általában személynevet tartalmaz, ilyen esetekben feltétlenül részleges átvételről van szó. A káni *Fekete/kereszt* ~ *Fekete/Kreuz* névpár azonban az adatközlők szerint ténylegesen fekete színű denotátumot jelöl.

(2001b: 140). BÍRÓ korpuszában is ritka mintaként mutatkozik ez a típus, ő főként vízparti helyek, tájrészek nevei között fedez fel példákat: *Kuruttyoló és Nádorér, Majtás-csere-Sebesér* (2002: 79). Ezeknek a rendkívül laza mellérendeléseknek azonban talán még a helynévi státusza is megkérdőjelezhető.

2.5. A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó helynevek vizsgálatából az alábbi tanulságok rajzolódnak ki a kétnyelvű területek névadásával, névhasználatával kapcsolatban:

2.5.1. A megnevező funkciót mint névrészi szerepet tipológiai kategóriaként tárgyaló szakirodalom egyhangú véleménye szerint az egyrészes megnevező funkciójú nevek a névhasználó közösség számára semmilyen más információt nem közölnek átvételkor a denotátumról, csupán annyit, hogy 'az a hely, aminek ez és ez a neve' (vö. HOFFMANN 1993: 47–8, TÓTH V. 2001b: 135, BÍRÓ 2002: 77). Ugyanakkor aktív kétnyelvűség esetén a helynév információtartalma ennél lényegesen több, hiszen az átvevők bizonyára értik az eredeti szerkezetet, motivációt is, illetve tudják, hogy milyen nyelvű közösség tagjai hozták létre és használják az adott névformát. Ha feltételezzük, hogy a korai ómagyar korban is aktív kétnyelvűség során kerülhettek át például szláv helynevek a magyarba, a megnevező funkció meghatározásán talán célszerű a régi névrendszerek kapcsán is változtatni. A megnevező szerep újraértelmezését nehezíti viszont, hogy a névállomány egy részére — természetesen — az eredeti definíció érvényes: főként akkor, ha bizonyos nyelvi okok (leginkább hangtörténeti és lexikális változások, vagy a végső forrásnyelv eltűnése) miatt már az átadó nyelvben sem áttetsző a helynév funkcionális-szemantikai struktúrája, azaz a kiinduló motiváció. (Ez jórészt a legrégebbi településnevekre és víznevekre lehet igaz, de adatbázisomban a mikronevek között is bőven találunk példákat.)

2.5.2. Az Árpád-kori (vagy korábbi) helynevek elemzése és a belőlük levont következtetések között különös ellentmondást figyelhetünk meg: a vizsgálatok m i n d e n idegen eredetű nevet úgy tekintenek, mintha a magyar névrendszer részei lennének, ennek megfelelően keletkezéstörténeti szempontból átvételként (az újabb munkák funkcionális-szemantikai szempontból megnevező szerepű névrészekként) értelmezik őket. Ennek ellenére (t. i. hogy a magyar névrendszer tagjaiként értelmezik) idegen lakosságra következtetnek belőlük. A mai névrendszer elemzése ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző eredetű nevek vizsgálatának ennél árnyaltabban kell történnie: egyrészt korpuszunkban jelentős hányadot alkotnak a német nevek (belőlük egyértelműen következtethetünk is német lakosságra), ezek a névadatok viszont nem tagjai a magyar névrendszernek, hiszen — eltekintve a korpusz töredékét kitevő német forrású átvételektől — ezeket a neveket a BMFN. adatai sze-

rint magyarok nem használták.²⁹ Másrészt viszont mind a magyar, mind a német névrendszernek vannak szláv eredetű tagjai,³⁰ szláv lakosság azonban itt a gyűjtés idején már gyakorlatilag nincs. A viszony tehát épp fordított: ha önálló névrendszer mutatható ki az egyik nyelvből, akkor az azt beszélő etnikumot feltételezhetjük az adott területre az adatok feljegyzésének korára, ha viszont egy nyelvből nem mutatható ki teljes névrendszer, hanem csak egyes elemek, amelyek más névrendszer tagjaivá váltak, abból csak egykor ott élt, de az adatok felvételének idejére eltűnt, beolvadt népcsoportra következtethetünk. Ez a bizonyára általános szabályszerűség a régiségben is működhetett, a kutatásokban való érvényesítése azonban számos nehézségbe ütközik: a mai névállományban is csak akkor tudjuk egyértelműen elkülöníteni az egyes nyelvek névrendszereit, ha biztos adataink vannak a névhasználókról (vagyis a felhasznált adattár ezt pontosan jelzi). Ilyen adattáraink azonban a régiségből nyilvánvalóan nincsenek.

A mai, teljes névállományok terén segítségünkre lehetnek a statisztikai mutatók is: leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy ha egy területen nagy számú névadat áll rendelkezésünkre valamely nyelvből (a Sásdi járásban ez a magyar és a német), akkor ott önálló névrendszerekkel, ennek megfelelően az illető nyelveket beszélő etnikai csoportok jelenlétével számolhatunk, míg a teljes adattárhoz képest elenyésző számú névadatot mutató nyelvek (a Sásdi járásban a délszláv nyelvek) beszélői az adatok felvételének idején már nem élnek a kérdéses területen. A régiség etnikai viszonyainak felderítésére azonban ezt az elvet sem használhatjuk perdöntő bizonyítékként, hiszen — mint korábban szó volt róla — a korai oklevelek vizsgálható adatai kétszeresen is esetlegesek: egyrészt véletlenszerű (de legalábbis nem nyelvi tényezőktől függ), hogy mely neveket jegyezték fel és melyeket nem, illetve hogy bizonyos oklevélalkotói normákat szem előtt tartva milyen névformákat rögzített a szövegező; másrészt pedig még inkább esetleges az, hogy mely adatok maradtak fenn az utókor számára.

A névrendszerek mai nevek alapján történő elvi elkülönítése azonban mindezek ellenére sem haszon nélküli: annak a — tulajdonképpen anakronisztikus — eljárásnak a veszélyeire irányítja a figyelmet, hogy a különböző eredetű helyneveket kétséget kizáróan besoroljuk egy terület egységesnek gondolt helynévrendszerébe, másrészt pedig a helynévrendszerek ide-

²⁹ A BMFN. adattár jellegű anyagából persze a tényleges névhasználatról nem kapunk képet, így azt csak feltételezni tudjuk, hogy kétnyelvű környezetben nem annyira a nyelvhasználókhoz, mint a nyelvhasználatához, a szituációhoz köthetők ezek a névadatok: a ténylegesen kétnyelvű beszélők a magyar nyelvű kommunikációban bizonyára a magyar helynévrendszer elemét, német nyelvű kommunikációban a német rendszer elemét használhatják. Tekintve, hogy a gyűjtés az adatközlők (anya)nyelvén folyt, az „m.” jelölésű adatokat úgy foghatjuk fel, hogy azokat magyar nyelvű kommunikációs helyzetben, az „n.” jelölésűeket pedig németben rögzítették a gyűjtők. A két névrendszer (éppúgy, mint a két nyelv) viszont akkor is jól elkülöníthető, ha ezt a gyűjtési körülményt is figyelembe vesszük.

³⁰ Ezek a nevek semmiképp nem tekinthetők önálló szerb, illetve horvát névrendszer tagjainak, mert a járás névtára (egyetlen település kivételével) nem tartalmaz „szh.” jelöléssel ellátott névadatokat. A szláv etimonra visszavezethető nevek előtt mindig „m.” vagy „n.” jelzés áll.

gen eredetű tagjai alapján kétkedés nélkül idegen nyelvű lakosságot feltételezünk az adatok rögzítésének korára. Ha a nevek névrendszerhez sorolása a régiség névállományának vizsgálatában nem is valósítható meg teljes bizonyossággal, a mai névrendszerek tanulságai azt sugallják, hogy a többnyelvűnek gondolt névrendszerekből levont következtetések során legalábbis rendkívül óvatosan kell eljárunk.

2.5.3. A helynevek denotátumfajták szerinti csoportosítása a megnevező szerepű (illetőleg az idegen eredetű) névrészek tekintetében további fontos tendenciákat fedhet fel. Mint ismert, a nagyobb vizek nevei, illetve a régebbi településnevek gyakran többszörös nyelvi közvetítéssel jutnak el mai névhasználókhoz, etimonjukból tehát az adatok feljegyzésének idején sem lehet biztosan következtetni a névhasználókra: névtárunkban ilyen például a szláv eredetű *Szalatnak*, mely magyar és német névhasználókhoz köthető, de sem a településen, sem közvetlen közelében nem számolhatunk délszláv népcsoportokkal. Ugyanakkor a dűlőneveknek és a kisebb vizek neveinek az eredete sokkal nagyobb valószínűséggel utalhat a névhasználókra. (A kérdés részletesebb vizsgálatához ld. a következő fejezetet.)

3. Sajátosságot kifejező névrészek

3.1. A fentiekhez (azaz a fajtajelöléshez és a megnevezéshez) hasonlóan tipikus, univerzális jellegű névadási motiváció a denotátum valamely tulajdonságának megjelölése. A HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elemzési keret ezt a funkcionális osztályt a jelölt objektum sajátosságai alapján további alkategóriákra osztja, és így járnak el a HOFFMANN-féle tipológiai rendszert alkalmazó munkák is: három nagyobb csoportot alkotnak a denotátum saját tulajdonságaira (nagyságára, korára, színére stb.) vonatkozó, a denotátum és valamely külső dolog (növényzet, állatvilág, tulajdonos stb.) viszonyát jelölő, illetőleg a denotátum elhelyezkedésre utaló névrészek. Az elemzés során mindhárom alkategória további részcsoporthoz bontható a jelentésjegyek szűkítésének, pontosításának megfelelően.

3.2. A vizsgált korpuszban az **egyrészes** nevek leggyakoribb névrészi funkciója a sajátosság kifejezése: a magyar helyneveknek mintegy a fele (54%-a), a német egyrészes neveknek pedig a 40%-a hordoz sajátosságjelölő funkciót. A két nyelv névrendszerében tapasztalható aránybeli eltérés a megnevező szerepű helynevek arányából következik: mint láttuk, a német egyrészes nevek között ez a funkció lényegesen gyakoribb, így az egyéb szereppel bíró nevek hányada értelemszerűen kisebb lesz.

3.2.1. Az egyes részcsoporthoz tekintve a **denotátum tulajdonságára** utaló névrészek aránya csaknem azonos a magyar és a német egyrészes nevek körében (29, illetve 28%). Ez a magas hányad viszont mindkét névrendszerben a *Bolt* típusú helynevek besorolásának követ-

kezménye: a fajtajelölő szerepű névrészek tárgyalása során részletesen bemutatott megfontolások alapján a m. *Bolt*, *Legelő*, n. *Geschäft*, *Hutweide* példákhoz hasonló, az egyrészes helynevek állományának mintegy negyedét kitevő névadatokat a sajátosságjelölő, közelebbről a denotátum funkcióját jelző névrészek közé soroltam.

A funkciójelölő névrészek nélkül a hely tulajdonságát mint névadási motivációt felhasználó helynevek aránya az egyrészes nevek körében — mind a magyar, mind a német neveket tekintve — rendkívül alacsony, 4% körüli. Ha ezt az alkategóriát HOFFMANN rendszerének megfelelően a szemantikai részcsoportok szerint tovább bontjuk, egyetlen olyan alcsoportot tudunk csupán kimutatni, amely az összes egyrészes név 2%-át eléri: ez a jelölt objektum alakjára utaló névrészek osztálya, pl. m. *Csonka*, *Egyenes*, *Hullámvasút*, *Macskafej*, n. *Gleiche*, *Dreisnitz*, *Ellbogen*, *Katzenkopf*. A további funkciótipusok aránya ebben az osztályban alig mérhető, 1% körüli vagy annál is alacsonyabb. Méretre utalnak pl. a m. *Héthold*, *Hosszú* és a n. *Lange*, *Siebenjoch* helynevek, a denotátum anyagára a m. *Köves*, *Meszes*, *Homokos* nevek (a német nevek között erre a típusra nincs példa a korpuszban), illetve mindkét névrendszerben van néhány egyéb tulajdonságot jelölő név, pl. m. *Csöpögő*, *Zuhogó*, *Csorgó*, *Száraz*, n. *Bettelmann*, *Dreck* helynevek. A vizsgált névállományban egyáltalán nincs példa sem a magyar, sem a német nevek között a denotátum színére vagy a korára utaló egyrészes nevekre, ezek a névrészi funkciók tehát főként kétrészes modellek előtagjaként alkotnak helyneveket.

3.2.2. A sajátosságekifejező funkció következő típusa denotátumnak egy **külső dologhoz való viszonyán** alapuló névadás. A magyar és a német egyrészes nevek arányában ebben a kategóriában is jelentősebb eltérést tapasztalunk: a magyar egyrészes neveknek kb. az ötöde (19%-a), míg a német egyrészes neveknek csupán kevesebb mint az egytizede (9,5%-a) tartozik ebbe az alcsoportba. Az eltérés közelebből a denotátum jellemző növényzetére utaló névrészeket érinti: a magyar nevek körében e típus aránya mintegy 12%, míg a német helynevek között a 2%-ot sem éri el. A névadás motivációja a helyre jellemző növényzet volt pl. a m. *Bozót*, *Vadalma*, *Komló*; *Fenyő*s, *Meggyes*, *Mogyorós*, *Rózsás*, *Reketyés*, illetve a n. *Birken*, *Birnbaum*, *Kolben*, *Wacholder* helynevekben. Ennek a tekintélyes eltérésnek az oka nem a névadási motivációk, hanem a nyelvi szerkesztés különbségével magyarázható: a magyar helynévrendszerben alkothat egyrészes, önálló alapmodellt a növénynévre utaló névrész, a németben ez a minta nem produktív, csak kivételes esetekben keletkeznek ilyen típusú nevek. A német helynévadási rendszerben ez a névrészi funkció kétrészes nevek előtagjára jellemző.

Ebből a kategóriából viszonylag nagyobb számban, mindkét nyelvben 3% körüli arányban adatolhatók a denotátum tulajdonosára utaló helynevek. Az egyrészes birtokost, használót jelző nevek általában konkrét személyt jelölnek: alapjuk személynév vagy foglalkozást, társa-

dalmi státuszt jelentő közszó, pl. m. *Tótok, Szellér, Vas Mihály, Balázs kovács, Proletár, Uradalmi*; n. *Kleinheinz, Buchbinder, Schmied, Lebzelter, Stauber Doktor* helynevek, míg a kétrészes nevek előtagjaként ugyanilyen funkcióban gyakran szerepelnek közösségeket jelentő közszavak is, pl. m. *Falu/kút, Téesz/major, Községi/legelő, Közös/kert*, n. *Gemeinde/Wald, Gemeinde/Wiesen* helynevek. Lehetséges, hogy tényleges birtoklás, használat az ide sorolt neveknél valamivel kevesebb helynév mögött húzódhat, mert ebbe a kategóriába került minden személynévi eredetű helynév, kivéve természetesen azokat, amelyhez az adatközlők más magyarázatot adtak. Tipikusan ilyen, nem birtoklást jelölők az *Ádám halála, Miska halála, Örzse halála* helynevek, ezek második lexémája jelzi is, hogy eseménynevekről van szó. Az egyrészes nevek között ezen a típuson kívül alig akad példa személynévet tartalmazó, biztosan nem tulajdonviszonyt jelző nevekre, a kétrészes nevek körében viszont nem ritka ez a lehetőség sem: pl. a m. *Dancsa/horója* név a fentiekhez hasonlóan a horhosban talált halottra utal, míg a m. *Bodon/kút* és a *Saller/kút*, illetve az ezeknek megfelelő n. *Bodon/Brunnen* és *Sallers/Brunnen* a kutat ásó, illetve ásató személy nevét őrzi. Jellegzetesen ilyen viszonyt — vagyis a birtoklás helyett a létrehozást — jelölnek a keresztek neveiben szereplő személynévek: a m. *Pető/kereszt, Gulyás/kereszt, Hartung/kereszt*, n. *Hell/Kreuz, Brunner/Kreuz, Maier/Kreuz* típusú nevek bővítményi részei a keresztek állítatóját jelzik.

A denotátum és egy külső dolog viszonyára utaló kategória többi típusa az egyrészes nevekben a két említett fajtánál lényegesen ritkább, valamennyi hányada kisebb, mint 2%, épp ezért markáns különbség sem mutatkozik az egyes nyelvek névrendszerei között. A megnevezett területre jellemző állatvilágra utalnak a magyar nevek közül például a *Bika, Bikád*; a *Békás, Bornyús, Hollós, Rákos* helynevek, míg a németek közül a *Fledermaus, Froschau, Gänseschwanz* helynevek. A denotátum kialakulásának a módja a helynév motivációja pl. a m. *Irtás, Irtvány, Kerengetés, Oszítás, Pótlék, Ráadás, Rekeszt, Süllyedék*, illetve a n. *Holzschlag, Rodung, Teilung* helynevekben. Az adatközlők szerint a hellyel kapcsolatos esemény emlékét őrzik a m. *Balifosztás, Katona halála, Pörös, Égettfá, Rabszolgasírok*, illetve a n. *Bodenreform* helynevek. (Itt jegyzem meg, hogy az adattárban az elemzési modell valamennyi funkcionális-szemantikai kategóriájára található példa a korpuszban.)

3.2.3. A denotátum sajátosságát jelölő kategória harmadik altípusába a HOFFMANN-féle elemzési rendszerben a helynek egy **másik helyhez való viszonyára** utaló helynevek tartoznak. Ez a névadási motiváció az egyrészes nevekre alig jellemző: a magyar nevek mintegy 6%-a, a német egyrészes neveknek pedig kevesebb mint 3%-a jött létre ilyen névmodell alapján. Az ide tartozó nevek szinte kizárólag a hely pontos elhelyezkedésével kapcsolatosak: pl. m. *Csöpögő* (a hasonló nevű forrásról elnevezett erdő), *Madárkút* (szántóföld neve), *Istállós* (szintén szántóföld neve), *Cigánymalom ~ Rózsamalom* (egy erdős terület nevei), *Kerítések*

(kerítéssel védett hely neve), *Szentegyház* (rét, szántóföld neve, egykor templom állt e helyütt); n. *Eisentor* (erdős, legelős terület neve), *Keller* (szántóföld neve, egykor pincék álltak itt), *Beobachter* (egykori figyelőállás környékének neve).

Nyelvi felépítés szempontjából különleges csoportot alkotnak a formánssal létrehozott egyrészes nevek: a magyar névrendszerben helyragos, illetve névutós alakulatok tartoznak ide (pl. *Mocsolák közt*, *Falu fölött*, *Rétek alatt*, *Horhónál*, *Kozári útnál*), míg a németben előljárószós formák adatolhatók ebben a funkcionális-szemantikai kategóriában: *Bei Damm*, *Bei Habipushta*, *Am Töttöser Weg*, *Am Bikaler Weg*. Keletkezéstörténeti szempontból a jelöletlen formák jelentésváltozással, a jelölt alakulatok pedig morfológiai szerkesztéssel jöttek létre. Vizsgálatukhoz, értelmezésükhöz bővebben ld. e fejezet *Keletkezéstörténeti elemzés* című részét.

A német egyrészes nevek körében a másik helyhez való viszonyítás többi típusa (a hely része valaminek, iránymegjelölés, illetve viszonyított helyzet kifejezése) egyáltalán nem fordul elő a vizsgált korpuszban, és a magyar nevek között is elhanyagolható számú, csupán mintegy tucatnyi viszonyított helyzetre utaló egyrészes név mutatható ki (*Alsó*, *Felső*, *Közép-ső*, *Központ*), a többi ide sorolható névrészi funkció itt sem jelenik meg. A másik helyhez való viszonyítás ennek ellenére sem tekinthető ritka névadási motívumnak, csupán az egyrészes nevek alkotásakor — sajátos szerkezetük miatt — ritkábban élnek a névadók ezzel a lehetőséggel.

3.3. Mint láttuk, a kétrészes helynevek **alaprészének** legjellemzőbb funkciója adattárunkban a fajtajelölés, ennek megfelelően a sajátosság kifejezése rendkívül ritkán fordul elő ilyen szerkezeti helyzetben: még a leggyakoribbnak mutatkozó, a fajtajelöléstől nehezen elhatárolható funkciójelölő névrészek (a *-bolt*-típus) aránya sem éri el egyik nyelv névrendszerének alaprészei között sem a 2%-ot, a többi sajátosságra utaló névrészi szerep hányada pedig ennél is alacsonyabb, 1% körüli vagy alatti. Növényzetre utal például a m. *Hosszú/cser*, *Lukó/szilvás*, *Nagy/gyertyános*, *Savanyú/gyöp*, *Kis/nyíres*, illetve a n. *Brunnen/Heckel*, *Hohl/Rasen* helynevek utótagja, a terület kialakulásának körülményeire a m. *Nagy/irtás*, *Süle/vágás*, *Kis/mérés* és a n. *Kleiner/Schlag* alaprésze.³¹

A sajátosságra utaló névrészi funkciók jelentős része alaprészként azonban egyáltalán nem fordul elő: egyik nyelv adatai között sem volt ilyen helyzetben a denotátum színére, korára, jellemző állatvilágára, építményére, birtokosára, használójára, továbbá irányára utaló

³¹ Mint láttuk, a magyar és a német névrendszerek jellemző kétrészes alapmodelljei utótagjukban fajtajelölő, illetve megnevező névrészt tartalmaznak. Ennek ismeretében feltételezhetjük, hogy ezeknek a neveknek az alaprésze is inkább megnevező funkciójú lehet. Csupán azért kerültek az elemzés során mégis ide, mert környezetükben nem mutatható ki azonos alaprészü, más bővítményi résszel megkülönböztetett helynév.

névész, a német nevek között pedig ezek mellett hiányzik a korpuszban a denotátum anyagára, lakóira, ott zajló eseményekre történő utalás is.

3.4. Míg a sajátosság kifejezése a kétrészes nevek alaprészére egyáltalán nem jellemző, **bővítményi részeik** leggyakoribb funkciójának bizonyul: az elemzett magyar kétrészes nevek 91%-a, a német kétrészes neveknek pedig 94%-a ide tartozik. Ennek okát bizonyára abban kereshetjük, hogy a bővítményi rész legfontosabb szerepe a megkülönböztetés, tehát az azonos fajtájú vagy azonos nevű denotátumok elkülönítése, ennek pedig legtermészetesebb eszköze a megnevezett hely (vagy víz, építmény stb.) egy jellemzőjének kifejezése a névben.

A sajátosságjelölő névrészek egyes altípusainak arányában nem túl jelentős, de mérhető eltéréseket tapasztalunk: a magyar kétrészes nevek bővítményi részei jórészt egy másik helyhez viszonyítják a denotátumot (arányuk több mint 42%), csaknem harmaduk (31%) pedig a helynek egy külső dologgal való kapcsolatára utal. A német nevek körében e két névrészfajtának az aránya szinte azonos (37 és 38%). A két nyelv névrendszereiben megegyezik a tulajdonságra való utalás gyakorisága (a magyarban 18, a németben 19%).

3.4.1. A denotátum **tulajdonságai** közül a névadók leggyakrabban a hely méretét választják névadási motivációként a bővítményi részben, pl. m. *Hosszú/föld, Kis/Somos, Nagy/erdő, Rövid/földek, Széles/mező*; n. *Breites/Tal, Grosser/Graben, Klein/Acker, Lang/Wiesen, Tief/-Loch*. Szintén jellemző névadási indíték a denotátum funkciója (pl. a m. *Birka/tér, Határ/út, Kenderáztató/rét, Misés/horó, Vásár/tér*; n. *Hutweiden/Stück, Tret/Platz, Schaf/Platz*³², *Wochenmarkt/Platz* helynevekben), illetve a megnevezett hely kora (pl. m. *Ófalu, Régi/malom, Öreg/hegy, Új/rét*; n. *Neu/Stück, Alt/Gebirge*), ez utóbbi nemcsak fajtajelölő, hanem megnevező funkciójú névrészekkel is gyakran kapcsolódik. A többi denotátumtulajdonság a helynevek előtagjában ritkábban jelenik meg (azaz a bővítményi részek kevesebb mint 2%-ára jellemző): a denotátum alakját jelöli a bővítményi rész pl. a m. *Egyenes/cser, Görbe/Sarád, Kalap/hegy, Könyök/dűlő*, ill. a n. *Dreisitz/Weg, Gerader/Graben, Kessel/Acker, Runde/Wiesen* helynevekben, anyagra utal a m. *Homok/domb, Köves/út, Téglahíd, Szenes/út*, illetve a n. *Sand/Weingarten, Stein/Berg, Ziegel/Brücke* helynevek előtagja. Szint jelölnek az alábbi nevek előtagjai: m. *Barna/kő, Fehér/gödör, Fekete/völgy, Piros/kunyhó, Vörös/domb, Zöld/kút*; n. *Dunkel/Tal, Gold/Gipfel, Rot/Hügel, Schwarzer/Morast*. Az egyéb névrészi tulajdonságok között jórészt hőmérsékletre (pl. m. *Hideg/kút, Meleg/tó*, n. *Kalter/Berg*), hangra (pl. m. *Csorgó/kút, Dobogó/tető*) utaló

³² A mai névrendszerek, illetve a névtani vizsgálatok céljára készült adattárak gyakran sokkal pontosabb eredetmagyarázatokat, ezáltal pedig lényegesen egyértelműbb funkcionális-szemantikai besorolást tesznek lehetővé, mint amilyet a korai források névadataitól elvárhatunk. A *Birka/tér ~ Schaf/platz* típusú nevek előtagja például bár állatnevet tartalmaz, mégsem kerül egy kategóriába a többi állatnévi előtagú helynévvel, mert az adatközlők magyarázata szerint a névadási indíték nem a területen élő állatfajta volt, hanem a denotátum funkciója: itt osztotta szét a juhász a birkákat utcák szerint.

névrészek szerepelnek. A kétrészes nevek bővítményi részei között HOFFMANN ISTVÁN elemzési rendszerének valamennyi tulajdonságkategóriájára találunk példát, denotácumcsoportonként viszont számos aránybeli eltérést tapasztalhatunk. (E különbségek részletes áttekintéséhez ld. a következő fejezetet.)

3.4.2.1. Ha a bővítményi részek altípusainak arányait tekintjük (azaz nem csupán a három fő funkciót, a fajtajelölést, megnevezést, sajátosságjelölést, hanem azok alcsoportjait rangsoroljuk), a második leggyakoribb funkciónak a birtokosra, használóra történő utalás mutatkozik: mind a német, mind a magyar nevek között csaknem minden ötödik kétrészes név előtagja ilyen szerepű, pl. m. *Domonkos/völgy*, *Egyed/szőlője*, *Község/kocsma*, *Mester/föld*, *Szabó/föld*; n. *Bittner/Mühle*, *Gemeinde/Wiesen*, *Thomas/Acker*, *Schul/Feld*. Természetesen erre a névrészcsoportra is érvényesek az egyrészes, hasonló funkciójú nevekről elmondottak: egyrészt az, hogy minden személynévi, népnévi, foglalkozásnévi és emberi közösséget jelölő előtagú helynév ide került, ha csak nem nevezett meg az adatközlő valamilyen más névadási motívumot, akkor is, ha a tényleges birtoklásról, használatról nincs adatunk. Másrészt sok esetben nem könnyű elkülöníteni a denotátum lakóira, illetve birtokosaira, használóira utaló névrészeket: főként a(z) etnikai, felekezeti) közösségekre utaló előtagok esetében keverednek ezek a szemantikai jegyek, mint pl. a m. *Cigány/hegy*, *Evangélikus/templom*, *Horvát/rét*, *Magyar/iskola*, *Német/utca*, *Zsidó/temető*, illetve a n. *Deutsches/Gebirge*, *Evangelische/Kirche*, *Kroatisches/Tal*, *Ungarische/Gasse* nevek bővítményi részeiben.

Ezen a ponton érdemes röviden kitérni a népnévből származó névrészek egy figyelemre méltó jegyére. A korai Bihar megyei helynévkincs vizsgálata során RÁCZ ANITA a népnévi névrészt tartalmazó településnevek kapcsán megállapítja, hogy „e nevek nem az adott nép nagy tömbben való, zárt települési területét jelzik, hanem éppen azokon a helyeken alakultak ki, ahol »népszigetként« voltak jelen, s ez nagyon is érthető, ha szem előtt tartjuk a név alapfunkcióját, a megkülönböztetést” (2004: 76). Adataink között népnévi eredetű településnév nincs, az egyéb névfajták között viszont nagy számban találhatunk népcsoportra utaló névrészt tartalmazó példákat. Ezek a nevek szerkezetüket tekintve mindig kétrészesek, bővítményi részük tartalmazza a népnevet. A népnévi eredetű településnevekkel szemben viszont a nem településnévi névanyag ezen csoportja mindig kétnyelvű közegben jön létre, és a szórványos, „népszigetként” történő megtelepüléssel szemben nagyon is élénk együttélésre utal. Ennek legnyilvánvalóbb jelei azok a névpárok, amelyek csak népnévi előtagjukban különböznek, és általában mindkét nyelvben kimutathatók, pl. *Magyar/falu* ~ *Ungarisch/Dorf* és *Né-*

met/falu ~ Deutsch/Dorf,³³ melyek valamennyien egy-egy településrészt jelölnek, de az egyedül álló, pár nélküli névformák is ugyanilyen körülményre utalnak, mert szintén csak kétnyelvű településeken mutathatók ki, pl. *Magyar/szőlőhegy, Német/domb*.

3.4.2.2. A denotátum és egy külső dolog viszonyára utaló bővítményi részek a birtokosra, használóra utalóknál lényegesen ritkábbak. A magyar és a német névrendszerben a növényzetre utaló előtagok aránya 6, illetve 8%, és leginkább külterületi nevekben fordulnak elő olyan földterületeket jelölve, amelyeken az illető növényt termesztik: pl. m. *Diós/oldal, Dohányos/völgy, Kender/föld, Szőlő/hegy*, n. *Bohne/Wiesen, Hafer/Acker, Kraut/Feld, Raps/-Stücke*. Nem ritka viszont az sem, hogy a névvel jelölt vidék természetes növénytakarójára utal a bővítményi rész, pl. a m. *Akác/domb, Bükk/zug, Jegenyefai/rét, Sás/völgy, Szederindás/kút*, n. *Birken/Acker, Buchen/wald, Kümmel/Wiese, Linden/Höhe, Rohr/Bach* helynevekben.

Hasonló megoszlást tapasztalunk az előtagjukban állatnevet tartalmazó helynevekben is: ezek a helynevek részben a denotátumon vagy közelében tenyésztett, illetve tartott állatfajta utalnak, mint pl. a m. *Bika/föld, Birka/akol, Csikó/telep, Disznó/sűrű*, n. *Bienen/Berg, Gänse/-Gasse, Kälber/Garten* helynevek; részben pedig a természetes állatvilágot jelölik, pl. m. *Hollós/völgy, Kakukk/hegy, Róka/kút, Szúnyog/domb*, n. *Hirschen/Graben, Krebs/Graben, Krähen/Mühle, Geis/Gipfel*. Mint az előző fejezetben már szó volt róla, a mai névrendszerek tanulmányozása a nevek eredetének, így funkcionális-szemantikai szerkezetének pontos meghatározását teszi lehetővé: az adatközlők információi alapján tudjuk, hogy például a *Farkas/verem, Farkas/gödör* típusú nevek nem csupán a denotátum környékén élő állatfajra utalnak, hanem funkciójelölő szerepük is van (a farkasok elfogására használt mélyedéseket nevezték így).

A denotátum kialakulására utaló nevek egy jellegzetes típusáról a személynevet tartalmazó helynevek kapcsán már szóltam: a személynevek tipikus szerepük, a birtoklás és a használat mellett gyakran utalnak a jelölt objektum létrehozójára, készítőjére (vagy készítettőjére) is, mint például a keresztek, kutak nevében, pl. m. *Böröcz/kereszt, Kuruc/kereszt, Saller/kút*, n. *Geis/Kreuz, Sallers/Brunnen, Vas/Kreuz*. A kialakulásra utaló bővítményi részek egyéb példái: m. *Fürt/kút, Irtás/kert, Kiosztott/kölesföldek, Ráadás/rét, Vetett/erdő*, n. *Rodungs/Höhe, Vergibt/Stücke* (megjegyzendő, hogy kivétel nélkül emberi tevékenységet jeleznek).

Mindkét nyelv névrendszerében az egyik legritkább (0,5% körüli arányú) típus a megnevezett területen történt eseményre utaló bővítményi rész. A magyar nevek közül ide tartozik pl. a *Per/telek* és *Peres/föld* (mindkettő előtagja hosszú pereskedésre utal), az *Emberölő/föld*,

³³ A településrészek, utcák mellett jellegzetesen ilyen névpárokkal jelölik meg a névhasználók az iskolákat és a temetőket is: *Magyar/iskola ~ Ungarisch/Schule* ; *Német/iskola ~ Deutsch/Schule*; *Magyar/temető ~ Ungarisch/Kirchhof* ; *Német/temető ~ Deutsch/Kirchhof*.

Finánc/horó és a *Léna/gödör* (bővítményi részeik egy-egy haláleset emlékét őrzik), valamint az *Égett/szállás* és *Égett/fai/rét* (mindkettő egy hajdani tűzest helyét jelöli). A német nevek közül a *Hadel/Berg* és *Streits/Acker*, valamint a hasonló előtagú nevek motivációja megegyezik a magyar *Peres*- névrészek indítékával.

A denotátum és egy külső dolog viszonyára utaló bővítményi részek kapcsán összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a német és a magyar helynevek között ebben a névtípusban gyakorlatilag nincs különbség: sem arányaiban, sem az egyes névmodelleket tekintve nem tapasztalható lényeges eltérés a két nyelv helynévrendszere között. Ennek oka főként abban a keresendő, hogy az itt felsorolt nevekre igaz leginkább: vagy a „külső dolog”, amelyről a denotátumot a névadók elnevezik, vagy a denotátum maga a két népcsoport közös kulturális környezetének eleme, sőt gyakran olyan eleme, amelyet ő maga hozott létre. Mint példánk is mutatták: termesztett növényekről és tenyésztett állatokról elnevezett helyek, az ott lakók által felépített épületek, keresztek, kutak stb. nevei szerepelnek leggyakrabban ebben a kategóriában, ennek a névcsoportnak egy jelentős része tehát tulajdonképpen a szakirodalom „műveltségi nevek” kategóriájának feleltethető meg (vö. LŐRINCZE 1947: 14–20), s ez alól nem kivétel az a névfajta sem, melynek előtagja a birtokost jelöli. A német és a magyar névrendszer hasonlóságát épp ez magyarázza: ennek a kulturális környezetnek a kialakításában, megismerésében a két különböző nyelvet beszélő népcsoport gyakorlatilag közösen vett részt, így megnevezéseik sem különbözhetnek túlzottan egymástól. (E ponton újból hivatkozhatunk a modellelmélet egyik alapelvére: az alapmodellek — az általam használt elemzési keretben a funkcionális-szemantikai modellek — elsősorban a denotátum, illetve a nevet használó közösség szociális körülményeit, és kevésbé a nyelvi sajátosságait tükrözik vissza; vö. ŠRÁMEK 1972/3: 67–8.)

3.4.3.1. Mindkét nyelv névrendszerében leggyakoribbak a sajátosságjelölő bővítményi részek közül azok, amelyek **a denotátumot egy másik helyhez viszonyítják**. Ennek egyik altípusa, a hely pontos elhelyezkedésére utaló névrész mindkét nyelvben csaknem minden negyedik kétrészes helynévben fellelhető, ezzel ez a leggyakrabban előforduló előtagtípus. A nagy elemszám további alcsoportokat is eredményez: egyrészt a nyelvi megformáltság, illetve felépítés, másrészt nyelven kívüli tényezők, mint a megnevezett denotátum és a névben szereplő másik hely fajtája is számos részkategóriára bontja ezt a helynévtípust.

A nyelvi felépítés, vagyis az a nyelvi eszközkészlet, amelynek segítségével a névalkotók valamely helynevet felhasználnak egy új helynév létrehozására, a funkcionális-szemantikai elemzés (ŠRÁMEK fogalmával alapmodellek) szempontjából nem releváns, mivel ezen a szinten a helynévadás motivációját vizsgáljuk. A nyelvi megformáltság elemzése a keletkezéstörténeti (vagy szóalkotásmodell-)vizsgálat tárgykörébe tartozik, viszont a leírásra választott

modell az azonos motivációjú, eltérő nyelvi eszközökkel létrehozott helyneveket azon a szinten nem képes együttesen kezelni, így célszerű itt, a funkcionális-szemantikai elemzés során tárgyalni ezeket a jegyeket is.

TÓTH VALÉRIA a kétrészes, bővítményi részében a hely pontos elhelyezkedésére utaló névrészt tartalmazó ómagyar kori helyneveket szerkezeti szempontból három csoportba osztja: 1. puszta helynévi³⁴ előtaghoz járulhat jelölt (birtokos személyragos) utótag, 2. *-i* képzős helynévi előtag és jelöletlen alaptag, 3. mindkét névrész jelöletlen (2001b: 151). A mai magyar helynévi adatbázis vizsgálata során ezzel szemben jelentős eltérést tapasztalunk: a három típusból szinte csak egy, az *-i* képzős helynévi származékot tartalmazó forma mutatható ki, pl. *Hábi/hegy*, *Halastói/erdő*, *Csorgói/legelő*, *Völgységi/árok*. A TÓTH VALÉRIA dolgozatába kimutatott harmadik típus a mai névrendszerben rendkívül ritka, lényegében kivételesnek mondható: *Temető/rét*, *Legelő/dűlő*, *Pincesor/dűlő*; az első, a birtokos személyragos forma pedig teljesen hiányzik.

A németben ez a névmodell ugyancsak megtalálható, a magyarhoz hasonlóan rendkívül gyakori, és szintén a magyar névrendszerrel megegyező szerkezeti vonásokat mutat: a helynevek sajátosságjelölő funkcióban gyakran szintén melléknévképzős alakban, azaz *-er* formánssal ellátva szerepelnek, pl. *Kereszturer/Höhe*, *Paleer/Wald*, *Meszeser/Wiesen*; de (főként a német eredetű előtagok esetén) formáns nélküli névformákat is tartalmaz a korpusz: pl. *Berg/Stück*, *Brunnen/Wiese*, *Kirchhof/Acker*, *Wiesen/Feld*.

3.4.3.2. A gyakoribb bővítményi részi funkciók közé tartozik a denotátum és egy másik hely viszonyára utaló névrészek többi típusa is, igaz, arányuk messze elmarad az imént bemutatott névrészfajtától: az irányjelölő szerepnek ez, vagyis a helynevek előtagja a tipikus szerkezeti helye, máshol (tehát egyrészes nevekben, illetve kétrészes nevek utótagjaként) szinte egyáltalán nem fordul elő a vizsgált névanyagban. Az irányjelölő funkció a denotátumok közül a folyóvizek, utak, utcák jellegzetes névrészi szerepe, pl. m. *Idamajori/út*, *Jenői/út*, *Puszt/feljáró*, *Téglási/csapás*, *Temető/utca*; *Bányai/gát*, *Káni/ág*, *Mogyorósi/árok*, *Petőci/víz*; n. *Kaner/Weg*, *Mocsolader/Strasse*; *Pulaer/Hohl*, *Kaner/Bach*, *Mogyoroser/Graben*.

3.4.3.3. Mérhető különbséget tapasztalunk a magyar és a német nevek rendszerében, ha azokat a (tipikusan kétrészes) helyneveket vizsgáljuk, amelyek a denotátumot mint egy másik hely részét nevezik meg: a magyar helynevek bővítményi részeinek mintegy 5%-a bír ilyen funkcióval (pl. *Bikák/széle*, *Gáj/oldal*, *Hársma/tető*, *Kövesdi/hát*, *Rét/vég*, *Telek/alja*), míg a német nevekre egyáltalán nem jellemző ez a modelltípus, mindössze három ilyen nevet tartalmaz a korpusz: *Csákó/Ende*, *Höhewalds/Gipfel*, *Wald/Teile*. A különbség bizonyára az ide

³⁴ Mivel TÓTH VALÉRIA e szerkezeti típusokat a településnévből keletkezett víznevek példáján mutatja be, leírásában értelemszerűen településnévi előtagok szerepelnek.

sorolható kétrészes nevek alaprészenek közszói jelentésével magyarázható: míg a magyarban kimutathatók az *oldal*, *csúcs*, *szél*, *tető* földrajzi köznevek, amelyek arra utalnak, hogy a denotátumot valamilyen nagyobb földrajzi egység részeként értelmezik a névadók, addig a névtár német adataiból ezek a lexémák szinte teljesen hiányoznak. Megjegyzendő, a magyar nevekben sem sorolhatók automatikusan e csoportba az ilyen jelentésű lexémát tartalmazó helynevek, a bővítményi rész jelentése ugyanis a rész-egész viszonyon kívül más kapcsolatot is jelölhet: a *Cigány/oldal* helynév előtagja például az ott lakókra, használókra utal, a *Vasút/oldal* pedig egy másik hely közelségére. Ez a tény, illetve az, hogy a német névrészekből csaknem teljesen hiányzik ez a funkció, jelezheti azt is, hogy a magyar nevekben sem lehet teljesen mechanikusan elemezni ezt a kategóriát: lehetséges, hogy az ide sorolt nevek közül azok, amelyek előtagjában nem egy ma is létező, nagyobb földrajzi egységre utaló helynév szerepel, inkább egy megnevező szerepű és egy fajtajelölő névrész kapcsolataként értékelendők. Tehát például a *Göncöl/oldal* helynév (melynek előtagja önálló helynévként nem adatolható) talán több hasonlóságot mutat a *Toplicai/árok* típusú nevekkel, amelyek egy létező helynévből kiegészüléssel, egy fajtajelölő földrajzi köznév hozzákapcsolásával jöttek létre jelentésváltozás nélkül, mint például a *Lapca/tető* helynévvel, amelynek előtagja ténylegesen azt a területi egységet jelzi, melynek a denotátum a része.

3.4.4. Szintén tipikus helye a bővítményi rész annak a funkciónak, amely a denotátum viszonyított helyzetére utal: a magyar nevek között jellegzetesen ilyenek az *alsó*, *felső*, *közép(ső)* előtagúak (pl. *Alsó/cikle*, *Alsó/falu*, *Felső/hegy*, *Felső/királytanya*, *Közép/szőlők*, *Közép/jártas*), a németek közül pedig ezeknek általában az *Unter(e)-*, *Ober(e)-*, *Mittel(ere)-* előtagok felelnek meg (pl. *Ober/Dorf*, *Ober/Csipán*, *Mittel/Acker*, *Mittlerer/Berg*, *Untere/Hanfstücke*, *Unterer/Glasberg*). Egyéb példák viszonyító szerepű névrészekre: m. *Bel-ső/Ragoncsa*, *Déli/Raksulje*, *Külső/Sogó*, *Szél/mező*, *Túlsó/utca*; *Egyes/Halastó*, *Első/Kál*, n. *Drübere/Gasse*, *Hintere/Wiese*; *Nummereins/Gasse*, *Zweites/Stück*. A viszonyított helyzetre utaló névrészek gyakran kapcsolódnak — differenciáló elemként — megnevező szerepű alaptagokhoz.

3.5. A sajátosságkifejező névrészt tartalmazó névmodellekről összegezve megállapítható, hogy mind az egyrészes, mind a kétrészes nevekben mindkét nyelvben gyakori mintát alkotnak, az egyes névrészi pozíciók között azonban jelentős eltéréseket tapasztalhatunk: a kétrészes nevek előtagjaként valamennyi alkategória szerepelhet, egyrészes nevekben viszont bizonyos típusok egyáltalán nem fordulnak elő, mások elenyésző számban válnak névadó motívummá, és csupán néhány névrészi szerep (a funkciójelölés, a tulajdonos, illetve használó jelzése, egy másik denotátumhoz történő viszonyítás, valamint a magyar nevekben a növényzetre való utalás) tekinthető termékeny névadási modellnek. Kétrészes nevek utótagjaként a

sajátosság kifejezése mindkét nyelvben kivételes, alig kimutatható. Az általános megállapítások mögött azonban tipikus különbségeket fedezhetünk fel, ha az egyes denotátumfajták (települések, vizek, közterületek, domborzati formák stb.) neveit elkülönítve vizsgáljuk: így nem csupán az egyes objektumfajtákra jellemző névadási mintákat tárhatjuk fel, hanem további nyelvspecifikus eltéréseket is megfigyelhetünk az alapmodellek szintjén. (Ehhez ld. a következő fejezetet.)

4. Nincs funkcionális kapcsolat a névrész és a denotátum között

Az Árpád-kori helynévrendszereket feltáró munkákban az egyik legritkább modellfajtának bizonyul az a típus, amelyben a névrész nem áll semmilyen funkcionális-szemantikai kapcsolatban a denotátummal. A mai helynevekben sem számít ugyan gyakorinak, mégis érdemes bevonni ezt a kategóriát is az elemzésbe: egyrészt azért, mert bizonyos helyfajták esetében kimondottan tipikus névadási módnak tűnik, másrészt pedig mert a magyar és a német helynevek között újfent jellegzetes eltérést tapasztalhatunk ebben a csoportban.

HOFFMANN elemzési rendszerében ezt a kategóriát két nagy csoportra osztja: az emlékeztető funkciójú nevekre, melyek egy ismert, tisztelt személy, esemény vagy hely emlékét őrzik, illetve a konvencionális szerepűekre, amelyek a névadási gyakorlatban szokásos, hagyományos szemantikai mezőből választott névrészekre jellemzők (1993: 50). Adattárunkban mindkét típus főként a közterületek (utcák, terek) neveire jellemző, pl. *Ady/utca*, *Bem/utca*, *Jókai/utca*, *Rákóczi/utca*, illetve *Béke/utca*, *Kolozsvár/utca*, *Pozsony/utca*, *Rózsafa/utca*, *Zöldfa/utca*; ezek mellett bizonyára ide sorolhatók egyes kutak, források nevei is, pl. *Iffúság/kútja*, *Gizella/forrás*, *Király/kút*, *Sárkány/kút*, *Szent/kút*. E kategória jellegzetes alcsoportját alkotják azok a nevek, amelyek motivációja nem közvetlenül a tulajdonos, hanem annak egy családtagja (jellemzően gyermeke, unokája), pl. m. *Ida/major*, *Iker/forrás*, *Róbert/forrás*.

A német nevek között az emlékeztető és konvencionális típusra gyakorlatilag nincs példa, mindössze egyetlen egyrészes (épp ezért bizonytalanul értékelhető) utcanévben (*Árpád*), illetve két forrás nevének német megfelelőjében (*Königs/Brunnen*, *Kaiser/Brünnlein*) feltételezhetünk a fenti magyar példákhoz hasonló névrésztípust. A magyar és a német névrendszer közötti eltérést a hivatalos névadás, illetve névhasználat és az informális, „népi” névadás, illetve névhasználat között feszülő rendkívül éles ellentéttel magyarázhatjuk. Mivel ez a jelenség a denotátumtípusok egy jól körülhatárolható csoportját, a közterületek neveit érinti, részletesebb tárgyalására a dolgozat megfelelő fejezetében kerül sor).

Ez a névrészfajta a névszerkezetben mindig meghatározott pozícióhoz köthető: kizárólag kétrészes nevekben, bővítményi részként kerülhet be a megnevezésbe.

5. Bizonytalanul vagy többféleképpen elemezhető nevek

Az elemzés során besorolhatatlannak minősített nevek túlnyomó többsége a kétes, illetve ismeretlen etimológiájú helynevek közül került ki. Az ismeretlen névadási indíték (névrészi motiváció) miatt értékelhetetlen nevek két szempontból is feltűnő szóródást mutatnak: egyfelől a magyar nevek rendszerében körülbelül kétszer annyi nem (vagy nem meggyőzően) magyarázható helynév mutatható ki, mint a német nevek körében; másfelől az egyrészes nevek között sokkal nagyobb az arányuk, mint a kétrészes helynevekben: míg a magyar kétrészes nevek alaprészei között gyakorlatilag nincs ismeretlen eredetű névrész (azaz kevesebb mint 0,5%), a bővítményi részekben arányuk 5% körüli, az egyrészes neveknek pedig mintegy 15%-a tartozik a besorolhatatlan nevek közé. (A névállomány német részében ezek a mutatók rendre a magyar arányszámok körülbelül felével egyeznek meg.) A két névrendszerbeli különbség vélhetően azzal magyarázható, hogy a magyar névhasználók gyakran ott is régi — részben az egykor itt lakó szlávoktól örökölt, részben egyéb forrásból származó, de ma már elhomályosult szerkezetű, etimológiájú — helyneveket őriznek, ahol a később betelepülő németiség saját, azaz belső nyelvi elemekből szerkesztett helynevet használ. (Mivel az újabb nevek etimológiája szinte kivétel nélkül áttetsző, feltételezhetjük, hogy az ismeretlen eredetű nevek között nagy számban találhatók igen régi nevek.) Egyrészes bizonytalan eredetű nevek például a m. *Iszlipán*, *Jorga*, *Kilimbus*, *Lódac*, n. *Wasen*, *Tischel*, kétrészes nevek előtagjaként pedig például a *Bánizs/hegy*, *Hábor/hegy*, *Nozs/gödör*, n. *Bange/Berg*, *Schwau/Feld* helynevekben szerepelnek besorolhatatlan névrészek. Ezek a névrészek vélhetően régi átvételek, egyes alakulatok talán ma már nem létező közzavakból származnak, mások mögött egykori személyneveket sejtethetünk. Eredetük pontos feltárása (ha lehetséges lenne) sem vinné előrébb ezt a vizsgálatot: a magyar–német kétnyelvű települések lakói, névhasználói számára ezek egyszerűen nevek, nem átlátszó szerkezetűek, amelyek egyetlen jelentése az a hely, amelyre vonatkoznak. (Bizonyára ezért alkalmazza BÍRÓ FERENC is azt az elvet, hogy a nem áttetsző etimológiájú névrészeknek megnevező funkciót tulajdonít: tanulmányában a nevek kategorizálását nem a névkeletkezés pillanata, hanem a névelsajátítás folyamata határozza meg; vö. 2002: 77.)

Bizonytalan (sőt gyakran a fentihez hasonlóan lehetetlen) besorolást eredményez az is, ha az átlátszó közzói szerkezetű név alapjául szolgáló motivációt nem ismerjük, pl. m. *Aranyág*, *Néma*, *Viola*, n. *Rabenschwanz*, *Rosskopf*, éppígy a m. *Angyal/rét*, n. *Glas/Berg* helynevek előtagjainak estében. Valójában persze gyakran egyébként is „önkényes” a besorolás, hiszen a névadási indítékot keresve általában csak következtetünk a legvalószínűbb lehetőségre a ne-

veket felépítő lexémák alapján (pl. a növénynévi előtagból a denotátum jellemező növényzetére következtetünk, holott elképzelhető például személynévi áttétel, vagy valamilyen eseményre történő utalás is). Mindez főleg akkor válik nyilvánvalóvá, ha az adatközlőktől származó információk a következtetéseinktől eltérő névadási indítékra derítenek fényt: a közszóként értelmezhető előtagú *Árvíz/kert* és *Léc/malom* nevek bővítményi része például a BMFN. adatai szerint a helyek egykori tulajdonosára utal, a *Pap/kereszt* név előtagja pedig azt a földterületet jelöli (*Pap/föld*), amelyben a kereszt áll, holott a keresztnek neveit általában az állíttatójuk nevéből alkotják.

A többféleképpen értelmezhető neveket az adattárban és a dolgozatban igyekeztem a legvalószínűbbnek tűnő motiváció alapján besorolni. Néhány jellegzetesebb típusról (a fajta- és funkciójelölés határterületét alkotó nevekről, illetve a személynevet tartalmazókról) a megfelelő helyen szóltam.

C) A magyar és a német funkcionális-szemantikai modellek összehasonlítása

Az alábbiakban a korpusz magyar és német helynévrendszerét hasonlítom össze: az előző fejezetben bemutatott általános funkcionális-szemantikai jellemzők közül azokat emelem ki, amelyek a két nyelv névadási, névhasználati szokásaiban eltérnek egymástól. Szintén érdemes a denotátumfajták neveit (településneveket, vízneveket, közterületek neveit, dűlőneveket stb.) is külön-külön megvizsgálni, mert — mint az előbbieken néhány jellegzetes névcsoport tulajdonságaiból láthattuk — a megnevezett hely fajtája (illetve kora, a névhasználó közösségben betöltött szerepe) is jelentős eltéréseket eredményezhet a névrendszer egészétől.

1. Településnevek

1.1. A Sásdi járás településnevei (a magyar nyelvterület többi vidékének településneveihez hasonlóan) többségükben régiek, egy részük az Árpád-korig visszamenőleg adatolható. Bár dolgozatomnak nem tárgya az írott, illetve a hivatalos változatok tárgyalása, a településneveknek egy — szintén általában a magyar helységnevekre jellemző — tulajdonságáról érdemes rövid megjegyzést tenni: az adatközlők településeik megnevezésére kevés kivételtől eltekintve a rövidebb, tehát a hivatalos megkülönböztető előtag nélküli változatot használják, és e tekintetben nincs különbség a német és a magyar névhasználók között. Például: m. *Szengyörgy* ~ n. *Szëngyërgä*³⁵ a hivatalos *Baranyaszentgyörgy* mellett, m. *Vaszar* ~ n. *Vászär* a hivatalos *Kisvaszar* változat mellett.

A korpuszban 60 denotátum összesen 109 nevet visel, és e településnevek döntő többsége (több mint háromnegyede) egyrészes (szemben a hivatalos nevekkal, amelyek szinte kizárólag kétrészesek).

1.2. A magyar és a német településnevek funkcionális-szemantikai szerkezete között — a településtörténeti viszonyokból adódóan — igen jellegzetes eltérés tapasztalható. A német településnevek teljesen homogén képet mutatnak: két név kivételével valamennyi egyrészes, megnevező funkciójú helynév, pl. *Hetfel* (< m. *Hétfőhely*), *Liged* (< m. *Liget*), *Szágy* (< m. *Szágy*), *Tekres* (< m. *Tekeres*). Mint láttuk, a megnevező szerepű névrészek már korábban is meglévő, az új névvel azonos jelentésű helynevet felhasználva jönnek létre, feladatuk pedig a denotátumra utalás, annak bármilyen szemantikai jegyének megnevezése nélkül. A megnevező funkciójú névrészek egyik tipikus alcsoportját az átvett nevek alkotják, ez magyarázza a korpusz német településnevei közötti magas arányát is: a német lakosság meglévő falvakba

³⁵ A BMFN. jelölését követve *ä* karakterrel jelölöm a német nevek illabiális *a* hangját.

települt be, és új lakóhelyének nem saját nyelvi elemek felhasználásával adott nevet, hanem átvette az ott lakó magyarságtól (esetleg szlávsaágtól) megismert, általuk létrehozott helynevet.

Csupán két kétrészes név adatolható a német nyelvben, ezek egymás szinonimái, névrészi funkcióik megegyeznek az azonos jelentésű magyar nevekkal: n. *Ungarisch/Szék* ~ *Deutsch/Szék* és m. *Magyar/Szék* ~ *Német/Szék*. Bár az előtagok német lexikai elemek, a magyar megfelelő helynevekkal való szoros kapcsolatuk aligha vitatható.

A korpusz magyar településneveinek rendszere a német neveknél lényegesen változatosabb névadási minták alapján jött létre: csak minden hetedik név egyrészes, és ezek több mint egynegyede személynévi eredetű, vagyis bizonyára az egykori birtokosra utal (pl. *Gerényes*, *Kán*, *Mágocs*, *Palé*, *Vékény*). Valamivel kisebb arányú, de az egyrészes településnevek szintén csaknem negyede a megnevező funkciójú, átvett helynév, mely az egykori szláv lakosság nyomát jelzi (pl. *Bakóca*, *Jágonak*, *Szalatnak*, *Szatina*). A magyar egyrészes településnevek között kisebb számban egyéb névadási motivációt is ki lehet mutatni, pl. növényzetre utaló névrészt tartalmaz a *Hajmás* és a *Komló* név, a denotátum és egy másik hely viszonyára az *Okorvölgy* és a *Szentkatalin* helynév. Egyéb névadási indítékra a korpuszban csupán egy-egy példa található a vizsgált településnevek között, lakosságra utal pl. a *Szász*, állatvilágra a *Rákos*, „egyéb” tulajdonságra a *Szárász* (bár az utóbbi két név vélhetően mikronévi áttétellel jött létre).

A magyar településnevek mintegy harmadát kitevő kétrészes nevek utótagjait fele-fele arányban fajtajelölő (pl. *Hétfő/hely*, *Karácod/fa*, *Szász/vár*), illetve megnevező funkciójú (pl. *Nagy/Hajmás*, *Magyar/Szék*, *Mecsek/Rákos*) névrészek alkotják. Az utóbbiak az egyrészes, azonos funkciójú nevekkal ellentétben a megnevező szerepű névrészek másik nagy csoportjához tartoznak: alaprészüik belső keletkezésű helynév, amelyből megkülönböztető előtag hozzákapcsolásával jött létre az új településnév.

A magyar településnevek bővítményi részei egyetlen kivétellel, a *Bodolya/Bér* név megnevező funkciójú előtagjának kivételével kizárólag sajátosságjelölő szereppel rendelkeznek. Mivel a kétrészes településnevek esetében rendkívül kis számú névadatról van szó (23 darab), a sajátosságjelölés alcsoportjainak az arányairól érdemben nemigen lehet szólni. A legtöbb (öt) név bővítményi része a denotátum méretére utal (*Husz/tót* (< *Hosszú/tót*), *Kis/Hajmás*, *Kis/Vaszar*, *Nagy/ág*, *Nagy/Hajmás*), négy pedig egy másik denotátumhoz viszonyítja a megnevezett helyet. Az utóbbiak között olyan névformákat láthatunk, amelyek bizonyára a hivatalos név hatására jelentek meg a köznapi, „népi” használatban is: *Mecsekszakál*, *Mecsekrákos*, *Mecsekpölöske*. Mindhárom névnek adatolható egyrészes, az utótaggal megegyező alakú rövidebb formája is. A bővítményi részek között a fentiek mellett személyre (talán tulajdonosra) utalók (*Karácod/fa*, *Kovács/szénája*), népességet jelölők (*Szász/vár*, *Magyar/Szék*), állat-, il-

letve növényvilágot megnevezők (*Csikós/Töttös, Bik/al*) szerepelnek, továbbá egy funkciójelölő (*Hetve/hely*) és egy viszonyított helyzetre utaló (*Felső/Mindszent*) előtaggal álló településnév található.

1.3. Összegezve: a korpusz német és magyar településnév-adási modelljei között alapvető eltérés mutatkozik. A legjelentősebb (szinte kizárólagos) német minta az egyrészes, megnevező funkciójú településnév, míg a magyar nevek között (ugyan kisebb részben) kétrészesek is vannak, és változatosabb névadási indítékok alapján jöttek létre.

A két nyelv településnévi modelljeinek különbségéből (főként a német nevek funkcionális-szemantikai szerkezetéből) egy alapvető tanulság látszik kirajzolódni a vegyes lakosságú vidékek névkincséből levonható következtetésekhez: az újonnan érkező lakosság átveszi a már meglévő települések nevét (ha nem hoz létre új telepeket, a meglévőkön pedig talál ott lakó népességet), és ennek az átvételnek, mint azt a keletkezéstörténeti elemzésben is látni fogjuk, a hangtani adaptáción kívül semmilyen nyelvi nyoma (tehát formánsok, lexémák hozzákapcsolása) nincs. Ha elfogadjuk, hogy a korábbi népességi változások a korpuszban tapasztaltakhoz hasonló jelenségeket hozhattak létre a mindenkorai településnév-rendszerben, és szem előtt tartjuk, hogy a korai oklevelek a hangtani beilleszkedést csak korlátozottan voltak képesek tükrözni, akkor feltételeznünk kell, hogy a korai településnevek csak nagyon nagy fokú bizonytalanság mellett szolgáltatnak nyelvi bizonyítékokat az etnikai következtetésekhez.

HOFFMANN a korai magyar helynévkincs vizsgálata során azonban a mai vegyes lakosságú területek mutatóitól lényegesen eltérő eredményekre jut: úgy látja, hogy a műveltségi nevek³⁶ (az Árpád-korból fennmaradt névadatok között ez jórészt településnévi adatokat jelent) körében lényegesen kisebb az átvett nevek aránya, mint az ún. természeti nevek között. Ennek okát névszociológiai tényezőkben, köztük a tudatos névadásban keresi (2007b: 101, vö. még 104–13). Ez a (talán csak látszólagos) ellentmondás épp a fenti tapasztalatokkal magyarázható: ha nem a BMFN. nyelvészeti kutatási célokkal készült adattárából dolgozunk, hanem bármilyen más (jogi, magán stb.) jellegű dokumentumokból gyűjtjük össze a településnévi adatokat, a magyar és a német helységnevek között gyakorlatilag nemcsak különbséget nem látunk, de pusztán ezek alapján nem is lennének információink a német lakosság létezéséről. Etimológiai vizsgálattal e területről csupán a helynevek mintegy negyedét kitevő, szláv gyö-

³⁶ A természeti és műveltségi nevek fogalmát LŐRINCZE vezette be a magyar helynévkutatásba, és némiképp más értelemben használta, mint HOFFMANN a fent hivatkozott munkájában: az elkülönítés alapjaként a névadási indítékot alkalmazza, ennek megfelelően természeti nevekként értelmezi a méretet, növényzetet, állatvilágot jelölő, illetve a térbeli viszonyítás alapján létrehozott helyneveket, műveltségi helynevekként pedig a népcsoportra, gazdálkodás- vagy birtoklástörténeti eseményre utaló helyneveket (1947: 5–17). LŐRINCZE definíciójához hasonlóan értelmezve használja a terminusokat INCZEFI GÉZA is (1970: 72–3), JUHÁSZ DEZSŐ (1988: 24–8) és KÁLNÁSI ÁRPÁD is (1996: 27–31, 121–42, 152–7, 162–4).

kerü átvett nevet deríthetnénk fel, amelyekből viszont legfeljebb az adatok idején már nem létező szlávásra következtethetnénk. (Hivatalos névformák vizsgálata esetén még arra sem, hiszen a hivatalos településnevek mind magyar névadás eredményei.) HOFFMANN műveltségi nevekre vonatkozó megállapításából mindezek alapján nagy biztonsággal tehát csupán arra következtethetünk, hogy a korai ómagyar korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeknek nevet adjon, illetve a magyarság által használt településnevek kerültek be az okiratokba. Azt azonban, hogy a jórészt magyar, kisebb részében szláv etimonra visszavezethető helységneveket kik használták, vagyis milyen etnikai csoportok éltek az adott településen (és környékén), pusztán a települések nevéből aligha lehet megállapítani. (A műveltségi nevek névadóinak és névhasználóinak elkülönítését illetően hasonló következtetésekre jut HOFFMANN is; 2007b: 111.)

Névreszi funkció	Egyrészes név		Kétrészes név alaprésze		Kétrészes név bővítmenyi része	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	9,26				43,48	
2. Megnevező	24,07	100	4,35	100	47,83	
3. Sajátosságkifejező						
3.1. Tulajdonságjelölő						
3.1.1. Méret			21,74			
3.1.2. Alak						
3.1.3. Anyag						
3.1.4. Szín						
3.1.5. Kor						
3.1.6. Funkció	1,85		4,35			
3.1.7. Egyéb	3,7					
3.2. Külső dologhoz viszonyító						
3.2.1. Növényzet			8,7		4,35	
3.2.2. Állatvilág			4,35			
3.2.3. Építmény						
3.2.4. Birtokos, használó	27,78		13,04			
3.2.5. Lakó(k)	1,85		13,04		4,35	100
3.2.6. Eredet						
3.2.7. Esemény						
3.3. Másik helyhez viszonyító						
3.3.1. Rész/egész viszony			8,7			
3.3.2. Pontos elhelyezkedés	12,96		17,39			
3.3.3. Irány						
3.3.4. Viszonyított helyzet			4,35			
4. Nincs kapcsolat						
5. Kategorizálhatatlan						

1. táblázat: A településnevek funkcionális-szemantikai típusainak százalékos megoszlása

2. Víznevek

2.1. A korpusz 988 víz- (álló- és folyóvíz-, mocsár-, víztározó-)nevet tartalmaz, közülük 155-öt német és 833-at magyar névhasználóktól gyűjtöttek a lejegyzők. A településnevekkel szemben a vizek nevei túlnyomó többségükben (88, illetve 89%-ban) a német és a magyar névrendszerben is kétrészesek.

2.2. A magyar víznevek mintegy 10%-át kitevő egyrészes nevek jelentős része, kb. kétharmada fajtajelölő funkcióval bír, pl. *Árok, Forrás, Gát, Kanális, Tó*. A funkciójelölő szerep és a fajtajelölés elhatárolásának problematikája — amelyet a B) fejezetben tárgyaltam — a vízneveket is érinti. A korábban vázolt megfontolások alapján ezeket a kérdéses besorolású neveket a funkciójelölő névrészek közé illeszttem, ennek köszönhető e kategória viszonylagos gyakori előfordulása az egyrészes magyar nevek között (pl. *Kenderáztató, Strand, Víztároló*, illetve — ha nem átvétellel jöttek létre — a *Mocsila*-féle víznevek). Az egyetlen, bizonyosan funkciójelölő névrészt tartalmazó víznév (amennyiben eredetmagyarázata helytálló, vö. FNESz.) a *Kapos* folyónév. A többi denotátumtípus egyrészes neveiben tapasztalható arányokhoz képest magasnak számít a HOFFMANN-féle elemzési keretben „egyéb tulajdonság”-nak nevezett kategória hányada (kb. 8%): itt olyan nevek szerepelnek, amelyek kizárólag vízre jellemző tulajdonságokra, jórészt a folyóvíz hangjára utalnak (pl. *Csöpögő, Csurgató, Zuhogó*). A többi sajátosságkifejező névrészfajta vagy egyáltalán nem fordul elő a korpusz egyrészes magyar nevei között, vagy csupán egy-egy példával képviselteti magát. A megnevező funkció sem jellemző az egyrészes magyar víznevekre, csupán egyetlen biztosan átvétellel létrejött név mutatható ki ebben a névcsoportban (*Toplica*).

A korai ómagyar kori víznevek állománya a mai névrendszerhez képest merőben más képet mutat: GYÖRRFY ERZSÉBET vizsgálatai alapján az egyrészes nevek több mint fele sajátosságjelölő, harmada megnevező funkciójú, a fajtajelölő nevek pedig még a 10%-ot sem érik el (2002: 45). Az eltérés okát kereshetjük a névmodellek arányainak ilyen mértékű eltolódásában, de a nagy különbségben bizonyára egyéb tényezők is közrejátszottak: egyrészt lehetséges, hogy az egyetlen földrajzi köznévből álló alakulatokat az oklevelek szövegezői nem értékelték helynévként, ezért ezek az adatok latinra fordítva is szerepelhetnek a régi dokumentumokban, másrészt viszont a magyar földrajzi köznévi szórványok névként való értelmezése sem mindig egyértelmű.

A magyar kétrészes víznevek (tulajdonképpen a korpusz vízneveinek döntő többsége) között két jellegzetes modell rajzolódik ki. Az alaprészek csaknem teljesen egységesen fajtajelölő köznevet tartalmaznak, mindössze néhány (kevesebb mint 3%) víznévben van megnevező funkciójú alaprész. Ez utóbbiak jórészt halastavak, előtagjaik pedig általában viszonyított helyzetet jelölnek (pl. *Egyes/halastó, Középső/halastó*). A magyar víznevek előtagjára egy-

részt az jellemző, hogy a fajtajelölő funkción kívül minden névrészi szerep kimutatható az adattárban (tehát a sajátosság kifejezésének is valamennyi alcsoportja), másrészt pedig az, hogy a bővítményi részek több mint fele azonos funkcionális-szemantikai jeggyel bír: a denotátumot egy másik helyhez viszonyítja (pl. *Balátai/kút*, *Boldogréti/árok*, *Csalántelevi/kút*, *Falu/árka*, *Kolostor/kút*, *Malom/árok*).³⁷ A legjellemzőbb víznévi modell tehát a korpuszban a másik helyhez való viszonyítás és a fajtajelölés kombinációja, minden második kétrészes víznévre ez a minta jellemző.

Viszonylag gyakorinak számít még az a minden tizedek névre jellemző alapmodell, amely bővítményi részében a birtokos (használó), alaptagjában pedig a helyfajta megjelölését tartalmazza. Ez a névadási minta azért tűnhet meglepőnek, mert névtani közfelfogás szerint a víznevekre nem jellemző a birtokosról történő névalkotás. Az ide sorolható nevek egy részében sajátos jelentésmozzanat fedezhető fel: az, hogy az adott víz (általában kút, forrás) a közösség tulajdonában van (pl. *Falu/kút*, *Község/kútja*, *Helység/kút*). Az előtagjában személynevet tartalmazó víznevek mögött nem feltétlenül húzódik tényleges birtoklás, de a BMFN. által közölt néhány magyarázat alapján ezt sem zárhatjuk ki: gyakori, hogy egyes forrásokat, kutakat arról a személyről neveznek el, akinek a földjén azok fakadnak, így — némiképp áttételesen ugyan — tényleges tulajdonviszonnyal számolhatunk (pl. *András/kút*, *Pap/kútja*, *Pintér/kút*, *Stock/kút*).

A többi névrészi funkció a kétrészes magyar nevek bővítményi részében az imént bemutatott két mintánál lényegesen ritkább. Közülük (nem gyakorisága, inkább szemantikai felépítése miatt) kiemelendők még az előtagjukban megnevező funkciójú névrészt tartalmazók, ezeknek egy része ugyanis az adott víz korábbi nevéből alakult fajtajelölő köznév hozzákapcsolásával, így két lexéma (névelem) is utal a denotátum fajtájára, pl. *Bikuti/kút*, *Angyalkúti/forrás*. Szintén megemlítendő még az irányjelölő névrészt tartalmazó nevek: ezek sem kimagasló arányukkal hívják fel magukra a figyelmet, hanem mert ennek a névrendszer egészében meglehetősen ritka névtípusnak a viselői kizárólag víznevek, illetve út- és utcanevek lehetnek. Magyar víznévi példák: pl. *Bányai/gát*, *Káni/ág*, *Mogyorósd/árok*, *Petőci/víz*, *Sásdi/árok*.

Az Árpád-korban a fentiekhez részben hasonló arányokat tapasztalunk: GYÖRFFY ERZSÉBET vizsgálataiból tudjuk, hogy a korai ómagyar kori kétrészes víznevek jelentős része szintén a helyviszonyra utaló és a fajtajelölő névrészek kombinációjaként épül fel, ugyanakkor a növényzetre utaló előtag lényegesen gyakoribb, míg a birtokost jelölő jóval ritkább volt a régiség víznévállományában (GYÖRFFY 2002: 45, 2007: 31, GYÖRFFY–RESZEGI 2003: 201).

³⁷ Víznevek és utcanevek esetében ezt a kategóriát gyakran nem egyszerű elkülöníteni az irányjelölő névrészi szereptől: ha az adott víz átfolyik egy bizonyos területen (vagy elfolyik egy épület mellett), az a névhasználók szempontjából a névben szereplő terület, illetve épület irányába vagy irányából is folyik.

2.3. A német lakosságtól gyűjtött víznevek száma a magyarokénál lényegesen alacsonyabb: a mindössze 17 egyrészes névből rendszertulajdonságokra nemigen következtethetünk, a magyar és a német névrendszer arányaiban tapasztalható eltérés esetleges, véletlenszerű is lehet. A korpusz német egyrészes nevei csak fajtajelölők (pl. *Bach*, *Brünnlein*, *Graben*, *Kanal*) vagy megnevező funkciójúak (*Kapos*, *Jergekut*), és mindkét kategória hányada lényegesen magasabb, mint a magyar névrendszerben: 65%-kal szemben 82%, 2%-kal szemben 18%.

A német kétrészes nevek (138 darab) jellegzetes mintái megegyeznek a magyar víznévadási modellekkel: alig néhány százalékpontos eltérések tapasztalhatók a két víznévrendszer funkcionális-szemantikai arányaiban. A legtöbb német víznév előtagja a magyar víznevek többségéhez hasonlóan szintén egy másik objektumhoz viszonyítja a denotátumot, utótagja pedig fajtajelölő funkciójú, pl. *Berg/Brunnen*, *Kloster/Brunnen*, *Mühl/Graben*, *Wiesen/Bach*. A német víznévrendszerben is kiemelkedik ezek mellett a tulajdonosra, használóra utaló névadatok aránya (pl. *Gemeinde/Brünnlein*, *Herke/Brunnen*, *Philip/Brünnlein*), illetve jellegzetes „víznévspecifikus” névadási módként megjelenik e nevek előtagjai között is az irányjelölés, pl. *Bikaler/Graben*, *Hertelender/Graben*, *Kaner/Bach*, *Kozarer/Graben*.

A két víznévrendszer közötti egyetlen releváns eltérésként azt említhetjük, hogy míg a magyar víznevek előtagjában a fajtajelölést kivéve gyakorlatilag a HOFFMANN-féle tipológia valamennyi (al)típusa kimutatható, a német víznévrendszerben számos funkciófajta nincs példa. Itt jegyzem meg, hogy a vízneveket tárgyaló szakirodalomban az egyik jellegzetes névadási indítékként szereplő növénynevek a vizsgált terület vízneveiben alig fordulnak elő (ilyen például a m. *Fűzfa/kút*, *Iharfás/kút*, *Lencsés/tó*; n. *Linsen/Graben*, *Rohr/Bach*). Ez a névrészi funkció a mai nevek kb. 1,5%-os arányával szemben a régiségben a névrészek 13%-ában jelenik meg (vö. GYÖRFFY 2002: 42–3, 45).

Névrészi funkció	Egyrészes név		Kétrészes név bővítményi része		Kétrészes név alaprésze	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	65,26	82,35			97,42	97,83
2. Megnevező	2,11	17,65	2,17	2,9	2,58	1,45
3. Sajátosságkifejező						
3.1. Tulajdonságjelölő						
3.1.1. Méret			4,34	6,52		
3.1.2. Alak			0,27	0,72		
3.1.3. Anyag			0,54	0,72		
3.1.4. Szín			0,27			
3.1.5. Kor			0,27			
3.1.6. Funkció	17,89		1,63	1,45		0,72
3.1.7. Egyéb	8,42		4,34	0,72		
3.2. Külső dologhoz viszonyító						

3.2.1. Növényzet	1,05		1,63	1,45		
3.2.2. Állatvilág			5,29	7,25		
3.2.3. Építmény			0,27			
3.2.4. Birtokos, használó			10,04	9,42		
3.2.5. Lakó(k)			0,14			
3.2.6. Eredet	2,11		1,22	2,17		
3.2.7. Esemény			0,41			
3.3. Másik helyhez viszonyító						
3.3.1. Rész/egész viszony			0,95			
3.3.2. Pontos elhelyezkedés			53,32	58,7		
3.3.3. Irány			3,66	5,8		
3.3.4. Viszonyított helyzet			2,31			
4. Nincs kapcsolat			3,12	2,17		
5. Kategorizálhatatlan	3,16		3,8			

2. táblázat: A víznevek funkcionális-szemantikai típusainak százalékos megoszlása

3. Határnevek

3.1. A korpusz legtöbb névadata valamilyen térszíni formát (hegyet, völgyet, sík területet), illetve határrészt jelöl. A megnevezett tereptárgyak főként a települések külterületein helyezkednek el, a településen belüli domborzati formákra általában a hagyományos közterületi neveket (utca- és térneveket) használják. Ennek megfelelően ebben a kategóriában a külterületi neveket tárgyalom (a vizek és utak nevei nélkül), tekintet nélkül az adott terület művelési jellegére; ez a névfajta tehát HOFFMANN felosztásában körülbelül a határnevek és a domborzati nevek csoportjait fedi le (1993: 36–7). A korai névanyag vizsgálatában hasonlóan jár el TÓTH VALÉRIA is: a település- és vízneveken kívüli egyéb helyfajták neveit a határnév terminussal jelöli (2001b: 62).

3.2. Az egyrészes magyar nevek rendszerét vizsgálva a legszembetűnőbb a nem kategorizálható (jórészt ismeretlen etimológiájú) nevek rendkívül magas aránya: az egyrészes magyar helynevek mintegy negyede nem sorolható be a kategóriarendszer egyik csoportjába sem. A teljes határnévállomány egyetlen más alrendszerében — azaz sem a német nevek között, sem a magyar, más denotátumfajta utalók között, sem pedig a kétrészes nevek névrészei között — sem tapasztalunk ehhez hasonló magas arányt. A kategorizálhatatlan nevek csoportjában nagyrészt olyan helynevek állnak, amelyek etimológiája nem átlátszó, így azok eredetére — különösen történeti adatok híján — nagy biztonsággal aligha következtethetünk. A névkeletkezésre ezekben az esetekben kevés kivétellel a névhasználók sem tudtak magyarázatot adni, s ahol mégis, az is csupán naiv névértelmezésként értékelhető, pl. *Kakasvár*: itt kezdenek el leghamarabb kukorékolni a faluban a kakasok, *Pertus*: itt igen sok pertut ittak, *Rakcsa*: itt sok gabonát raktak, *Arátos*: lakói a „Hol lakik?” kérdésre úgy válaszoltak, hogy „Arra át.”, *Beréte*: a rét bent van.

A kategorizálhatatlan nevek funkcionális-szemantikai szerkezetéről csupán sejtéseink lehetnek: egy részük minden bizonnyal az egykori szlávtság nyomait őrzi, akár délszláv névadók tevékenységének eredményeképp létrejött, akár magyar névadással, szláv személynevet viselő birtokosról való elnevezéssel keletkezett név áll az elhomályosult hangalak mögött. Minden bizonnyal jelentős számú név vezethető vissza ma már nem ismert, nem használatos személynévre, ezek származtatásakor, személynévhez kötésekor azonban nagyon körültekintően kell eljárunk. Szintén kategorizálhatatlan neveket eredményez a régi helynevek alapjául szolgáló közszavak kihalása, illetve szerkezetük elhomályosulása. A kategorizálhatatlan nevek következő, jól körülhatárolható csoportját azok a helynevek alkotják, amelyek közszói szerkezete (azaz a névelemek alkotta struktúra) felismerhető, azonosítható ugyan, de a névadási motivációjára ennek ellenére sem lehet következtetni (pl. *Aranyos, Bakbűz, Csákó, Sörös, Viganvár*). A mai lakosság számára ma már felismerhetetlen motivációjú, szerkezetű nevekből koruk miatt régi, folyamatos népességre következtethetünk: míg a régi településnevek fennmaradását esetleg adminisztratív eszközök, illetve az (akár távolabbi) helységek lakossága is biztosíthatta, az ennél lényegesen kisebb körben ismert mikronevek megőrzésének a feltétele a helyi lakosság folyamatos megléte.

Az egyrészes, kategorizálható magyar határnevek többsége a denotátum sajátosságát jelöli, az alkategóriák közül csaknem mindegyik megjelenik a névkincsben. (Nincs példa a szín-, kor- és irányjelölő kategóriákra.) Legjellemzőbb — csaknem minden ötödik névben megjelenő sajátosság — a növényzetre történő utalás: elsősorban a művelt földterülteken ültetett növények nevei jelennek meg a helynevekben (pl. *Diós, Káposztás, Kenderes, Lucernás, Szilvások, Szőlők*), de akad példa a denotátum természetes növénytakarójának kifejezésére is, főként fafajták neveinek felhasználásával (pl. *Agácás, Bük, Hársfás, Fenyős, Nyáros, Szilos*). A sajátossághatározó egyrészes nevek közül arányukkal kiemelkednek még a funkcióra utalók (amennyiben a korábban tárgyaltaknak megfelelően ezt a típust megkülönböztetjük a fajtajelölő névrészekről). Körülbelül minden tizedik név ebbe az alkategóriába sorolható, így például az *Élés, Kenderáztató, Legelő, Nyugodó, Szállások, Szénégető, Úsztató*. Valamivel kisebb (8%), de szintén még jelentősnek mondható azoknak a határneveknek a hányada, amelyekben egy másik helyre történő utalás jelenik meg, pl. *Csatornakút, Csorgó, Csöpögő, Egreskút, Halastó, Nyárágy* (valamennyi víznévi származék); *Aklok, Pappajta, Rózsamalom, Szentegyház, Vaskapu* (valamennyi épület, illetve építmény nevéből), *Hábipusztánál, Nyáros alatt, Púphegyi, Tékesierdő mellett* (valamennyi szomszédos terület nevéből).

A nem sajátosságot kifejező funkciók közül az egyrészes magyar határnevekben kiemelhető még a megnevező funkció (11%), mint pl. a *Fartal, Hávity, Lézer, Petlemán; Dobra,*

Kutyorina, Lipik, Radnica nevekben. Ahogy a példák alapján látjuk, ebbe a csoportba kizárólag idegen (német és délszláv) eredetű nevek kerültek.

Az egyrészes magyar határnevek rendszerének denotátumspecifikus vonásaival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a fajtajelölő funkciójú nevek aránya messze elmarad a vízneveknél — és mint alább látni fogjuk, a közterületeknél, épületneveknél — tapasztaltakhoz képest. Ennek oka bizonyára a hasonló kategóriájú terepalakulatok nagy számában keresendő: a név identifikáló, ezáltal kommunikációs funkciója sérülne, ha a névhasználó közösségben ismert objektumok közül több ugyanazt a nevet viselné (vagyis például több közeli hegyet is *Hegyet* hívnának). Ennek látszólag ellentmondani látszik az, hogy a korpusznak épp a legkisebb elemszámú névfajtájának, a településnevek rendszerének az arányszámával mutat hasonlóságot a fajtajelölés tekintetében az egyrészes domborzati nevek rendszere (mindkét részrendszerben 9% körüli hányaddal). Az ellentmondás a két névfajta kommunikációs helyzetével oldható fel: az a körülmény, hogy a településneveket jóval szélesebb névhasználói körben ismerik, megköveteli, hogy a települések (vagy legalább az egymáshoz közeli) ne azonos nevet viseljenek.³⁸

A magyar kétrészes határnevek felépítése leginkább a víznevek funkcionális-szemantikai szerkezetéhez hasonlít; ha nem is olyan markánsan, mint a víznevek körében láttuk, de itt is ugyanaz a két jellemző névadási minta rajzolódik ki: egyrészt a fajtajelölő alaprész és a másik helyre utaló bővítményi rész kapcsolatából álló névmodell (pl. *Brátbergi/dűlő, Görgéteki/hegy, Gáti/mező, Malom/rétek, Tószigeti/domb*), másrészt pedig a fajtajelölő utótag és a birtokosra, használóra utaló előtag összekapcsolásával létrejött helynévmodell (*Antalék/irtása, Község/erdő, Szabó/hegy, Tanító/föld, Téesz/major, Vercse/kert*).

A többi kétrészes modell viszonylag kevés nevet érint. Az utótagok névrészi szerepe a többi névfajtaéhoz hasonlóan csaknem kizárólagosan a fajtajelölés; a megnevező funkció ritka, aránya a határnevek alaptagjában kevesebb mint 10% (pl. *Alsó/Szalósa, Dobos/Lipcse, Föl-ső/Zsabják, Gödör/Szekörnye; Alsó/szilvások, Belső/rétek, Hátsó/völgy, Közép/domb*).³⁹ Lényegesen változatosabbak a bővítményi részben előforduló funkcionális-szemantikai minták: HOFFMANN tipológiai rendszerének minden altípusa kimutatható a korpusznak ebben a részrendszerében, jóllehet szóródásuk nagy, vagyis a fentebb említett két jellegzetes mintán, a

³⁸ E ponton bizonyára az alapmodellekre is érvényes ŠRÁMEKnek a szóalkotási modellekkel kapcsolatosan megfogalmazott tétele: ha egy modell a nagy fokú produktivitásából adódóan eléri a gyakorisági tetőpontot (vagyis a normából divat lesz, és az új nevek automatikusan e modell alapján jönnek létre), akkor a nagy gyakoriságú nevek nem tesznek eleget identifikációs feladatuknak (1972/1973: 73).

³⁹ Az Árpád-kori mikronévanyagot vizsgálva TÓTH VALÉRIA sajátosságkifejező névrész + megnevező funkciójú névrész kapcsolatából álló mintát csak a víznevek között tud kimutatni, a fennmaradt határnevekre ez a modell nem jellemző (1999b: 441).

birtokosra, illetve másik helyre való utaláson kívül egyetlen névrésztípus aránya sem éri el az előtagokban a 10%-ot.

3.3. A német névrendszer térszínformákat, határrészeket jelölő nevei számos ponton eltérnek a magyar névkincsben tapasztalt névmodellektől. A minták között ugyan nincs különbség, ugyanazok a típusok jellemzőek mindkét nyelv névrendszerére, viszont több jellegzetes alapmodell eltérő gyakorisággal fordul elő a két nyelvben. A következőkben a nagyobb arányú különbségeket veszem számba a lehetséges okokat is kutatva.

Az egyrészes nevek csoportjának legkirívóbb eltérése a kategorizálhatatlan nevek arányában tapasztalható. Mint fentebb láttuk, a magyar domborzati nevek jelentős hányada, minden negyedik név ide tartozik, jórészt ismeretlen eredetének köszönhetően. A német nevek között e nevek aránya lényegesen alacsonyabb (mintegy 7%), ilyenek például a *Flesche*, *Poste*, *Rabenschwanz*, *Wasen*. Az eltérés oka minden bizonnyal a fiatalabb névrendszerben, áttételen pedig a későbbi német betelepülésben keresendő:⁴⁰ az újonnan keletkezett nevek szerkezete általában áttetsző, mert nem torzították hangfejlődési folyamatok, illetve közszói vagy személynévi alapjuk azonosítható egy a szókincsben ma is létező elemmel. A mikronevekre általában jellemző (ha nem is kivétel nélkül), hogy nem átvétellel, hanem belső névadással keletkeznek, így az egykori névadók eredeti névadási indítéka jól felismerhető (az egykori tulajdonosra vagy annak leszármazottaira a BMFN. megjegyzései szerint gyakran ma is emlékeznek a névhasználók). Azok a helynevek, amelyek átvétellel jöttek létre, ebben a korpuszban szinte mindig nagy biztonsággal köthetők a magyarhoz mint forrásnyelvhez, ezért e nevek, névrészek funkcionális-szemantikai besorolása is egyértelmű: a megnevező szerepű névrészek csoportjába kerülnek.

Az egyrészes nevek között tapasztalható következő lényeges eltérést a megnevező funkciójuk mutatják: a német egyrészes nevek csaknem fele ilyen módon keletkezett,⁴¹ az átadó nyelv ezekben az esetekben mindig a magyar (pl. *Gazos*, *Szénás*, *Tiskés* < m. *Tüskés*, *Vadkert*). A végső forrásnyelv egyes ritka példákban lehet szláv is, de feltételezhetjük, hogy a közvetítő nyelv általában ilyenkor is a magyar volt (pl. *Dobrahány*, *Kaminek*, *Kerpice*). Ennek a magas arálynak az összevetése a magyar határnévrendszerben tapasztalható jóval alacsonyabb (11% körüli) hányaddal újabb érv lehet amellet, hogy a magyar kategorizálhatatlan

⁴⁰ A dűlőnevek és az egyéb külterületi nevek köztudottan sokkal változékonyabbak, mint a településnevek és a víznevek, mert a denotátum változásait (pl. a művelési jellegnek, a tulajdonos személyének, a növényzetnek stb. változásait) gyakran követi, tükrözi a név is. Ennek megfelelően természetesen a magyar névrendszerben is van a domborzati neveknek, dűlőneveknek fiatalabb rétege, az ismeretlen eredetű névcsoport azonban (legalábbis részben) bizonyára a régebbi névrétegekhez köthető.

⁴¹ Az előző bekezdésben mondottaknak (ti. a határnevek inkább belső keletkezéssel, mintsem átvétellel jönnek létre) ez azért nem mond ellent, mert a bő 40%-os arány csak az egyrészes nevekre igaz, a német domborzati neveknek viszont csak kb. 20%-a egyrészes, a többi, kétrészes név pedig mind belső keletkezésű.

nevek (vagy legalábbis egy részük) mélyén is megnevező funkciót, keletkezéstörténeti szempontból pedig átvételt sejtünk.

Jelentősnek mondható a fentiek mellett a növényzetre utaló sajátosságkifejező egyrészes nevek gyakoriságának különbsége a két nyelvben: míg a magyarban csaknem minden ötödik egyrészes domborzati név ilyen, a német azonos csoportban ez a típus alig mutatható ki, 2% körüli az aránya.⁴² Az eltérés részben a (rész)rendszerek belső, statisztikai tulajdonságaival magyarázható: amikor nem abszolút számokat hasonlítunk össze, a kisebb elemszámú csoport (itt: növényzetre utalók) aránya értelemszerűen kisebb lesz, ha a nagyobb elemszámúé (itt: megnevezőké) nő. A másik magyarázat a két nyelv eltérő szóalkotási jellegéből adódik: a korpusz tanúsága szerint ma is gyakori, hogy ugyanazt a névadási indítékot a magyar nyelv egyrészes, míg a német névrendszer kétrészes névvel adja vissza, pl. a m. *Káposztás* egyrészes, növényzetre utaló névnek a németben általában a *Kraut/Garten* felel meg, melynek bővítményi része funkcionális szemantikai szempontból azonos a magyar névvel, viszont ehhez a névrészhez fajtajelölő alaptag is kapcsolódik. További példák erre a jelenségre: m. *Agácás* és n. *Akazien/Wald*, m. *Kenderes* és n. *Hanf/Stück*, m. *Szőlők* és n. *Weingarten*.

A kétrészes nevek belső arányaiban a két nyelv névrendszerei között markáns különbség nem mutatkozik, csupán — a fentieknek megfelelően — a növényzetre utaló bővítményi részek hányada magasabb valamivel a német rendszerben, mint a magyarban. A leggyakoribb névmodellek (az előbbi megelőzve) ebben a rendszerben is a másik helyre utaló és a fajtajelölő névrészek kapcsolata (pl. *Berg/Acker*, *Dorf/Wiesen*, *Kathriner/Tal*, *Kleintal/Stücke*), illetve a birtokosra utaló és a fajtajelölő névrészek kapcsolata (pl. *Halter/Wiesen*, *Herrschafts/Seite*, *Jonas/Wiese*, *Raitzen/Feld*) által meghatározott minták.

Ha az egynyelvű települések magyar névadási mintáit összevetjük a kétnyelvű helységek magyar névadási modelljeivel, nem tapasztalunk feltűnő különbséget, bár az imént említett kategóriák némelyikében van mérhető elhajlás: a kategorizálhatatlan magyar nevek aránya a kétnyelvű településeken mintegy negyedével alacsonyabb, mint az egynyelvű településeken kimutatott hányad, míg az átvett (egyrészes) nevek hányada mintegy felével több (10 helyett 15%). Az egyrészes és a kétrészes nevek arányában szintén észrevehető (igaz, minimális) eltérés: a kétnyelvű településen gyakoribb a kétrészes névadási minta, mint az egyrészes. Ezeket az eltéréseket kézenfekvően a német modellek hatásával is magyarázhatnánk, mert az értékek a német határnévrendszer mutatóihoz közelítenek. Ugyanakkor a kategóriák arányainak elmozdulása részben másként is magyarázható: ezek a tipológiai rendszernek épp azon pontjai, ahol a modellhatás aligha érvényesülhet (a kategorizálhatatlan nevek nem modellérté-

⁴² Az arányszám nem feltétlenül mérvadó: ebben a denotátumosztályban 293 egyrészes német név van, a növényzetre utalók száma pedig mindössze 8, az egész névrendszerhez (de a német névrendszerhez viszonyítva is) olyan kicsi ez a szám, hogy bőven hibahatáron belül értelmezhető csak.

küek, az átvételek számának növekedését pedig önmagában a kétnyelvűség okozza), a kétrészes nevek arányai között pedig annyira kicsi az eltérés (a magyar kétrészes nevek hányada egynyelvű településeken 71%, kétnyelvűeken 73%, míg a német kétrészeseké 77%), hogy abból lényegi következtetések nem vonhatók le. Ha ehhez azt is figyelembe vesszük, hogy a határnevek egyetlen olyan kategóriája (a növénynévi alaprészek csoportja), ahol jelentős modellszintű eltérés állapítható meg a két nyelv névrendszere között, az egy- és kétnyelvű települések magyar névanyagában semmilyen eltérést nem mutat, a két nyelv modelljeinek egymásra hatását (a többévszázados együttélés ellenére is) gyakorlatilag kizárhatjuk, hiszen a magyar névadási minták nem közelítenek a német modellekhez a kétnyelvű területeken.⁴³

Névrészi funkció	Egyrészes név		Kétrészes név bővítményi része		Kétrészes név alaprésze	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	8,62	7,85		0,09	86,03	86,41
2. Megnevező	11,41	44,03	2,72	3,51	8,32	10,26
3. Sajátosságkifejező						
3.1. Tulajdonságjelölő						
3.1.1. Méret	0,38	1,37	8,86	9,36	0,03	0,09
3.1.2. Alak	2,79	3,41	2,21	1,71	0,31	0,54
3.1.3. Anyag	0,89		1	1,71	0,05	0,27
3.1.4. Szín			0,82	0,63		
3.1.5. Kor			2,11	3,78		
3.1.6. Funkció	10,71	17,75	2,21	2,7	1,1	
3.1.7. Egyéb	1,46	1,37	2,72	2,88	0,03	
3.2. Külső dologhoz viszonyító						
3.2.1. Növényzet	18,44	2,73	8,99	12,51	3,11	1,89
3.2.2. Állatvilág	2,79	3,07	3,65	4,41		
3.2.3. Építmény	0,25	0,68	0,69	0,99		
3.2.4. Birtokos, használó	3,04	0,68	15,64	14,94		
3.2.5. Lakó(k)	0,13	0,68	0,74	0,9		
3.2.6. Eredet	2,79	3,07	0,77	0,54	0,85	0,09
3.2.7. Esemény	1,52		0,49	0,63	0,03	
3.3. Másik helyhez viszonyító						
3.3.1. Rész/egész viszony	0,06		7,45	0,36	0,03	
3.3.2. Pontos elhelyezkedés	8,3	5,8	27,09	26,37		0,18
3.3.3. Irány			0,05	0,27		
3.3.4. Viszonyított helyzet	0,44		5,7	8,37	0,13	0,09
4. Nincs kapcsolat	0,13		0,41	0,09		
5. Kategorizálhatatlan	25,86	7,51	5,68	3,24	0,56	0,18

⁴³ Fordított irányú változás (vagyis a magyar modellek hatása a német névrendszerre) természetesen elképzelhető, viszont ez egyrészt a kiinduló német alapmodellek (azaz a betelepülők magukkal hozott mintáinak) ismerete nélkül nem vizsgálható, másrészt pedig (megint csak abból a modellelméleti tételből kiindulva, hogy az alapmodelleket a társadalmi környezet és a denotátumok tulajdonságai szabják meg), sokkal valószínűbbnek tűnik a két nyelv mintáinak együttes, párhuzamos, a szociális környezet változását követő fejlődése, mint az egymásra gyakorolt hatásuk.

4. Közterületek nevei

Azt a célkitűzést szem előtt tartva, hogy a korai helynévrendszerekre is jellemző névadási modelleket tárjunk fel a mai helynévrendszerek elemzése során, aligha gondolhatjuk, hogy az imént vázolt névfajtákon (település-, víz- és határneveken) kívül egyéb denotátumtípusok nevei, mint például az utcák, utak és más közterületek nevei, építménynevek, szobrokat, keresztet jelölő névformák jelentős, iránymutató összefüggésekkel szolgálhatnak a régiség névrendszerének vizsgálatában, hiszen a korai forrásokban ilyen denotátumtípusok nevei nem szerepelnek (e helyfajtáknak egy része nem is létezett). Épp ezért ezeket a névfajtákat az alábbiakban kevésbé részletesen tárgyalom, csak a jellegzetes nyelv- és denotátumspecifikus sajátosságokra szorítkozom.

A közterületek nevei számos, a többi névfajtára nem vagy csak részben jellemző vonást mutatnak. Ez a névfajta — a domborzati és víznevekhez hasonlóan, de a településnevektől eltérően — jellegzetesen kétrészes, csupán kb. minden ötödik név egyrészes. Az ide tartozó egyrészes nevek több mint fele egy fajtajelölő névrészből áll (pl. m. *Bejáró, Köz, Országút, Szerpentin*, n. *Ecke, Gässchen, Platz*), a többi névrészi funkció sem a magyar, sem a német egyrészes nevek között nem kirívóan gyakori. A kétrészes nevek alaprésze — épp úgy, ahogyan azt a többi névfajtánál láthattuk — általában fajtajelölő köznév (pl. m. *Döbröközi/út, Hajmási/utca, Káposzta/telep, Piac/tér*, n. *Kozärer/Strasse, Kirchhof/Gässchen, Sásder/Weg, Schul/Gasse*).

E névfajta tipikus bővítményi részei az irányjelölő névrészek (pl. m. *Állomási/út, Bisztricei/út, Fürdő/utca, Temető/köz*, n. *Friedhof/Hohl, Mágocser/Weg, Széker/Strasse*), illetve azok, amelyek az ott lakókat jelölik: népre, nemzetiségre utal például a m. *Cigány/utca, Magyar/falu, Sváb/negyed, Zsidó/utca*, n. *Deutsches/Dorf, Juden/Gasse, Raitzen/Gasse, Ungarisches/Dorf*, míg ott lakó személyre, családra pl. a m. *Pintér/horhos, Vasas/köz, Zsoldos/köz*, n. *Buda/Hohl, Gili/Hohl, Simons/Gässchen*.

A közterületek neveinek egyetlen jellegzetes nyelvspecifikus eltérése az emlékeztető, illetve konvencionális funkciójú bővítményi részek között tapasztalható: ez a névrészi szerep ugyanis a korpusz német névrendszerére egyáltalán nem jellemző (a magyar utcanévek közül ilyen pl. az *Adi/utca, Petőfi/utca, Rákóczi/utca*, illetve a *Béke/utca, Rózsa/utca, Szabadság/utca*). Ennek a névadási mintának a német névrendszerben mutatkozó teljes hiánya egyszerű névszociológiai okokkal magyarázható: ez a modell tipikusan hivatalos nevekben fordul elő, a hivatalos névadás pedig — a társadalmi körülményekből adódóan — csak a magyar névrendszert érintette. A hivatalos nevek létrejöttük után folyamatosan szüremkednek be a

mindennapi (azaz „népi”) névhasználatba is, a német névhasználók azonban e neveket az adatok tanúsága szerint nem veszik át, hanem megőrzik a régi utca- és térneveket, esetleg újakat alkotnak. A BMFN. adatai között a hivatalos és a népi névváltozatok többféle kombinációban is előfordulnak: a magyar hivatalos név mellett állhat magyar és német népi név (pl. m. *Kossuth/utca* ~ *Alsó/utca* ~ n. *Unter/Dorf*, m. *Petőfi/utca* ~ *Fő/út* ~ *Felső/falu* ~ n. *Ober/Dorf*), egyes esetekben a magyar beszélők csak a hivatalos formát használják, míg a németek a saját népi változatukat (pl. m. *Adi/utca* ~ n. *Drübige/Gasse*), és előfordul az is, hogy egy utcának, térnek kétnyelvű közösségben is csak a magyar hivatalos neve adatolható. Ilyenkor természetesen nem arról van szó, hogy az adott utcát a közösség német tagjai nem ismerik, vagy a nevet nem használják, hanem vélhetően mind a németek, mind a magyarok körében ugyanaz a névváltozat terjedt el, de a gyűjtés során a német változatot nem rögzítették.

Lényegében ugyanennek a névszociológiai jelenségnek egy másik megvalósulását láthatuk a német településnevek vizsgálatakor: a hivatalos, kétrészes nevek csak a magyar névhasználatban adatolhatók, a németek csak a rövidebb, egyrészes, de nem belső keletkezésű, hanem a magyaroktól átvett „népi” formát használják. Bár a BMFN. adatai a konkrét névhasználati körülményeket nem rögzítik, abban biztosak lehetünk, hogy hivatalos körülmények között (pl. írásban: hivatalos levélben, postai címzésben) a német lakosság is a hivatalos magyar változatot használja mind a település-, mind pedig az utca-, tér- és egyéb közterületei neveket illetően.

Ha közterületi nevek a régiségből nem is maradtak fenn (legalábbis nem olyan mennyiségben, hogy abból általános következtetéseket vonhatnánk le), a fentiek értelmében a mai utca- és térnevek vizsgálata egy fontos tanulsággal mindenképp szolgál a korai névanyag etnikai felhasználást illetően: a hivatalos név létrehozása a szociális szempontból vezető szerepű etnikai csoport privilégiuma, és bármilyen nyelvű is a népesség, bármilyen „népi” nevet használjon is a mindennapokban, hivatalos szituációkban a hivatalos név a kommunikációs helyzetnek megfelelő változat. Márpedig a korai oklevelek létrehozása egyértelműen hivatalos szituációnak minősíthető: az írnok tevékenysége vitathatatlanul az volt, de elképzelhető, hogy a határjárások során a helybéli lakosság is a társadalmi szempontból magasabb rangúnak tekintett etnikumhoz köthető (vagyis magasabb presztizsű) névváltozatot használta, ha az adott helynek több nevét is ismerte.⁴⁴ Ebből azonban újfent az következik, hogy a névadatok értékelése során nagyfokú óvatossággal kell eljárunk: kétnyelvű lakosság esetén ugyanis

⁴⁴ Név- és nyelvjárásgyűjtők előtt nem ismeretlen ez a jelenség: az adatközlők általában automatikusan a magasabb presztizsű nyelvváltozatot használják a familiáris nyelvi szituációkon kívül, ennek megfelelően a gyűjtési helyzetben is, holott a gyűjtőnek épp az a célja, hogy az informális helyzetben használt nyelvváltozatot megismerje. Az előnyelvi kutatásokban megfigyelői paradoxonnak nevezett jelenség feloldására mára számos módszert dolgoztak ki. A korai oklevéladatok feljegyzőinek azonban az ilyen helyzetek feloldása nyilvánvalóan nem lehetett célja.

nem biztos, hogy az oklevelekben rögzített adatok a valós („népi”) nyelv-, illetve névhasználatot tükrözik.

Névrészi funkció	Egyrészes név		Kétrészes név bővítményi része		Kétrészes név alaprésze	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	54,86	57,45			91,68	85,62
2. Megnevező	7,29	10,64	0,95	2,01	7,37	13,71
3. Sajátosságkifejező						
3.1. Tulajdonságjelölő						
3.1.1. Méret	0,69		2,69	2,01		
3.1.2. Alak	3,13	1,06	0,71	1	0,32	0,67
3.1.3. Anyag			1,11	0,33		
3.1.4. Szín			0,55	0,67		
3.1.5. Kor			2,3	1,67		
3.1.6. Funkció	6,25	4,26	7,45	3,68	0,4	
3.1.7. Egyéb	0,35		0,63	0,67		
3.2. Külső dologhoz viszonyító						
3.2.1. Növényzet	4,86		1,66	2,01	0,08	
3.2.2. Állatvilág	0,69	2,13	1,51	0,67		
3.2.3. Építmény	0,69	1,06	2,77	1,67		
3.2.4. Birtokos, használó	2,08	2,13	6,34	7,02		
3.2.5. Lakó(k)	1,04	1,06	6,66	13,71	0,16	
3.2.6. Eredet	0,35		0,48			
3.2.7. Esemény	0,35	1,06	0,71	0,67		
3.3. Másik helyhez viszonyító						
3.3.1. Rész/egész viszony			0,4			
3.3.2. Pontos elhelyezkedés	2,08		10,46	7,02		
3.3.3. Irány			35,5	38,8		
3.3.4. Viszonyított helyzet	1,74		6,81	14,38		
4. Nincs kapcsolat		1,06	8,24			
5. Kategorizálhatatlan	13,54	18,09	2,06	2,01		

4. táblázat: A közterületnevek funkcionális-szemantikai típusainak százalékos megoszlása

5. Építménynevek

A korpusz nagy számú építménynevet tartalmaz (összesen 1559-et), ennek kisebb részét (353 nevet) német adatközlőktől gyűjtötték.⁴⁵ A legtöbb névfajtával ellentétben a magyar névrendszerben körülbelül fele-fele arányban vannak az egy- és kétrészes nevek, egyrészesek ennél magasabb hányadban csak a településnevek körében fordulnak elő. A német nevek között az egyrészes nevek ritkábbak (38%).

Mindkét nyelv névrendszerében tipikusan gyakori előfordulásuk az egyrészes, funkciójelölő építménynevek (pl. m. *Csarnok*, *Étterem*, *Iskola*, *Kocsma*, *Posta*, n. *Geschäft*, *Schule*,

⁴⁵ Dolgozatomban az építmények, illetve a BMFN.-ben szereplő egyéb denotátumok (szobrok, keresztek, sportpályák stb.) neveit is helynévként értelmezem, a BMFN. valamennyi névadatát elfogadom helynévként.

Sparkasse, Wirtshaus): a magyar egyrészes neveknek mintegy háromnegyedét, a német egyrészes neveknek pedig mintegy kétharmadát ez a típus teszi ki. A vizsgált névkincsnek az a jellemzője, hogy a fajtajelölő nevekkel (mint pl. m. *Fürdő, Kastély, Malom, Templom*, n. *Kastell, Kirche, Mühle*) együtt mindkét nyelvben az egyrészes építménynevek kb. 90%-át alkotják, talán mégis megfontolandóvá teszi, hogy a rendszerezés során a két típust együttesen tárgyaljuk, vagy legalábbis ne különítsük el ennyire élesen.

Az egyrészes nevek közül kiemelhetők még a birtokosra utalók, ezek azonban csak a német névrendszerben jellemzők minden tizedik névre, a magyar nevek között arányuk csupán másfél százalék (pl. m. *Flasics, Lécék, Pintér bácsi, Zsidópék*, n. *Kleinheinz, Knödelbäcker, Lebzelter, Stauber Doktor*).

A kétrészes nevek utótagjában még markánsabban jelentkezik a funkciójelölés és a fajtajelölés dominanciája, arányuk azonban pont fordított: a lényegesen gyakoribb (mindkét nyelvben 80% fölötti arányú) fajtajelölő alaptagok mellett a funkcióra utaló névrészek hányada az alacsonyabb (15% alatti). Az egyrészes nevek körében és a kétrészesek utótagjában tapasztalható fordított arány azt sugallja, hogy e két típus között a névadási aktus során mégiscsak lehet modellszintű eltérés, vagyis elkülönített tárgyalásuk ez alapján indokoltnak látszik. Fajtajelölő alaprésze van például a m. *Banó/ház, Bika/istálló, Bonta/kapu, Iskola/ház, Új/híd*, n. *Bergers/Brücke, Bika/Stall, Herings/Haus, Fischer/Mühle* helyneveknek, míg funkciójelölő utótag figyelhető meg például a m. *Góré/csárda, Nagy/kocsma, Német/iskola, Plesz/Bolt*, n. *Hegyi/Wirtshaus, Juden/Geschäft, Kleinheinz/Gewölb, Neue/Schule* nevekben.

Az épületnevek előtagjának vizsgálata alapján mindkét nyelvben egyértelműen az a minta látszik leggyakoribbnak, amelynek alaprésze fajtajelölő szerepű, bővítményi része pedig a birtokosra, használóra utal, pl. m. *Jegyző/ház, Lukács/háza, Sziber/malom*, n. *Halters/Haus, Puchners/Kastell, Thomas/Mühle*. (Az előtagok közül a magyar névrendszerben kb. a névrészek felének van ilyen szerepe, a német névrendszerben pedig több mint 60%-nak.)

Az egyrészes és kétrészes nevek arányának eltérése mellett lényeges nyelvspecifikus különbségek alig tapasztalhatók. Talán az említhető még meg, hogy a magyar építménynevek között 10-10% körüli a másik helyre utaló bővítményi részek szerepe (pl. *Agárdi/híd, Meződi/csárda, Oroszlói/templom, Sarádi/malom*), míg a német névrendszerben ilyen funkció alig mutatható ki (de ld. mégis: *Unter der Hade/Mühle, Friedhof/Kapelle, Mühl/Brücke*), ezek az eltérések viszont az ide sorolható német nevek nagyon alacsony száma miatt (összesen 218 kétrészes név) nem igen lehetnek mérvadók.

A két nyelv névadási mintáinak ilyen magasfokú egyezése mögött bizonyára az áll, hogy az építmények a legfiatalabb denotátumok közé tartoznak, létrejöttük és megnevezésük is olyan időszakra tehető, mikor a két népcsoport már huzamosabb ideje egymás mellett élt, így

névadási modelljeik részben összezsizsolódtak, részben pedig együttesen alakították ki a rendszer denotátumspecifikus jegyeit. Ez a jelenség egyértelműen igazolja a névtani modell-elmélet alapmodellekre vonatkozó tételét, miszerint a névadási indíték elsősorban társadalmi és kevésbé nyelvi tényezőktől függ: az együtt élő népcsoportok pedig — azonos szociális körülményeik miatt — sokkal több közös társadalmi vonást mutatnak, mint amennyi a nyelvi különbözőségükből adódóan elválasztja őket.

Névrészi funkció	Egyrészes név		Kétrészes név bővítményi része		Kétrészes név alaprésze	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	19,28	22,22			84,03	83,49
2. Megnevező	0,34		0,16	0,46	2,1	3,21
3. Sajátosságkifejező						
3.1. Tulajdonságjelölő						
3.1.1. Méret			4,35	3,67		
3.1.2. Alak		0,74	0,32			0,46
3.1.3. Anyag			1,29	1,38		
3.1.4. Szín			0,48	0,92		
3.1.5. Kor			3,39	5,05		
3.1.6. Funkció	76,45	62,96	9,68	7,34	13,87	12,84
3.1.7. Egyéb			0,81	3,67		
3.2. Külső dologhoz viszonyító						
3.2.1. Növényzet			0,65	0,92		
3.2.2. Állatvilág			4,68	3,21		
3.2.3. Építmény			0,48			
3.2.4. Birtokos, használó	1,54	11,11	52,58	60,09		
3.2.5. Lakó(k)		0,74	3,87	5,96		
3.2.6. Eredet			0,32	0,92		
3.2.7. Esemény						
3.3. Másik helyhez viszonyító						
3.3.1. Rész/egész viszony						
3.3.2. Pontos elhelyezkedés	0,85	2,22	11,45	2,75		
3.3.3. Irány						
3.3.4. Viszonyított helyzet	0,17		1,61	1,83		
4. Nincs kapcsolat	0,34		0,97	1,38		
5. Kategorizálhatatlan	1,02		2,9	0,46		

5. táblázat: Az építménynevek funkcionális-szemantikai típusainak százalékos megoszlása

6. A funkcionális-szemantikai elemzés eredményeinek összegzése

6.1. A kétnyelvű névállomány elemzésének főbb eredményei

A két különböző nyelvű helynévi rendszer vizsgálatának egyik alapvető módszertani tanulsága, hogy az elemzéshez választott tipológiai keret a német nevek kategorizálásra ugyanúgy alkalmas volt, mint a magyar nevek bemutatására, tehát sehol sem volt szükség új kategó-

ria bevezetésére. Ennek háttérében nyilvánvalóan annak a modellelméleti feltevésnek a helyessége húzódhat, hogy az alapmodellek (azaz a funkcionális-szemantikai minták) univerzálisak, maguk a típusok mind nyelvtől, mind időtől függetlenek. Ugyanakkor az egyes névadási minták arányaiban nyelv-, kor- és denotátumspecifikus vonások egyértelműen kimutathatók.

A kétnyelvű közeg miatt két ponton talán mégis indokoltnak tűnhet a HOFFMANN-tól kölcsönzött elméleti háttér módosítása: egyrészt a megnevező funkció definiálásakor célszerű szem előtt tartani, hogy aktív kétnyelvűség esetén az 'X nevű hely' jelentésen túl egyéb információtartalom is társulhat az idegen eredetű helynevekhez (minimálisan az, hogy mely nép adata a nevet, ezen túl pedig a helynek bizonyos, a névben kódolt jellemzői is érthetőek lehetnek a kétnyelvű névhasználók számára). Másrészt ebben a tipológiai rendszerben nem szerepel a névadási indítékok között az azonos denotátumra utaló másik nyelvű helynév indukáló hatása, pedig valószínűleg ennek is jelentős szerepe van a névalkotásban (a későbbiekben ennek több bizonyítékát is láthatjuk, vö. IV. F) fejezet).

Az elemzési keret (illetve az alapmodellek) univerzális jellegéből adódóan a besorolási nehézségek is azonos módon jelentkeznek a két nyelv névrendszerében: mindkét névállományban ugyanolyan típusú neveket érint például az egyrészes és a kétrészes nevek elhatárolása, a sajátosság- és fajtajelölő névrészek elkülönítése vagy a személynévre utaló helynevek értékelése. Az említettek közül néhány jelenség kifejezetten nagy számú helynévre jellemző, ezért a névrendszerről készített statisztikai mutatók is függnék attól, hogyan értékeljük ezeket a neveket. Az elhatárolási nehézség okát gyakran a földrajzi köznevek hiányzó definíciójában láttuk.

A névállomány tanulmányozása során több ponton is megnyilvánult az alapmodellek és a szóalkotási modellek közötti szoros, kölcsönös viszony: a helynevek funkcionális-szemantikai szerkezetének szempontjából bizonyos esetekben meghatározó lehet a rendelkezésre álló nyelvi eszközök, névalkotási minták tára, a magyar és a német helynévi rendszerben az egy- és kétrészes nevek arányában mutatkozó különbség például a két nyelv szóalkotási mintáinak eltéréseivel indokolható. Éppígy magyarázhatja a nyelvek névalkotási eszközeinek, lexémaállományának eltérése az egyes minták hiányát (például a rész-egész viszonyt kifejező névrészi kapcsolatokat a németben).

A régi és a mai magyar modelleket összevetve azt tapasztaljuk, hogy a kategóriák jellege nem különbözik, de megfigyelhetünk aránybeli különbségeket (például a növényzetre vagy a személyre utaló víznévi névrészek hányadában), és eltérhet az ugyanolyan minták alapján keletkezett régi és mai nevek nyelvi megformáltsága is (mint például a településről elnevezett víznevek szerkezete). Gyakori, hogy ilyen esetekben — akár az alapmodelleket, akár a fel-

használt nyelvi eszközöket tekintve — a mai magyar és német nevek között több a hasonlóság, mint a régi és a mai magyar helynevek között. Ez a jelenség leginkább az ún. műveltségi nevek alrendszerében érzékelhető, ezek modelljei ugyanis jórészt a névhasználók szociokulturális körülményeit tükrözik, az ilyen tényezőkben pedig az együtt, egy időben élő közösségekben nyilvánvalóan több a párhuzam, mint az azonos nyelvet beszélő, de egymástól több száz évnyi távolságban élő névalkotók között.

A különböző nyelvű közösségek modelljeinek a kölcsönhatása jelenik meg az eredetileg megnevező funkciójú, idegen eredetű helynevek integrációjában is: úgy tűnik, ezek a nevek általában úgy illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszerébe, hogy a domináns modellekhez alkalmazkodnak (a magyarból átvett határnevek például a németben kétrészesessé válnak, fajtajelölő alaprészszel egészülnek ki).

Névreszi funkció	Egyrészes név		Kétrészes név alaprésze		Kétrészes név bővítményi része	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	20,43	22,54	89,01	87,22		
2. Megnevező	8,02	29,05	6,46	9,11	1,94	2,86
3. Sajátosságkifejező	53,97	40,49	4,15	3,5	91,11	94,17
3.1. Tulajdonságjelölő	29,11	28,17	2,29	2,12	18,10	19,53
3.1.1. Méret	0,33	0,7	0,02	0,06	6,71	7,14
3.1.2. Alak	1,94	2,11	0,24	0,52	1,49	1,31
3.1.3. Anyag	0,51		0,03		1,01	1,37
3.1.4. Szín					0,72	0,74
3.1.5. Kor					2,02	3,08
3.1.6. Funkció	25,05	24,3	1,99	1,55	4,03	3,31
3.1.7. Egyéb	1,28	1,06	0,02		2,12	2,57
3.2. Külső dologhoz viszonyító	19,04	9,51	1,81	1,2	30,91	37,46
3.2.1. Növényzet	11,46	1,41	1,25	1,15	5,85	8,34
3.2.2. Állatvilág	1,61	1,76			3,41	3,83
3.2.3. Építmény	0,26	0,53			0,98	0,86
3.2.4. Birtokos, használó	2,82	3,35			16,47	18,73
3.2.5. Lakó(k)	0,26	0,7	0,05		2,15	3,54
3.2.6. Eredet	1,68	1,58	0,5	0,06	1,58	1,66
3.2.7. Esemény	0,95	0,18	0,02		0,47	0,51
3.3. Másik helyhez viszonyító	5,82	2,82	0,05	0,17	42,1	37,18
3.3.1. Rész/egész viszony			0,02		4,51	0,23
3.3.2. Pontos elhelyezkedés	5,42	2,82		0,11	25,29	22,16
3.3.3. Irány					7,27	7,08
3.3.4. Viszonyított helyzet	0,4		0,03	0,06	5,04	7,71
4.1. Emlékeztető funkció	0,07	0,7			1,74	0,23
4.2. Konvencionális funkció	0,11	0,53			0,77	0,17
5. Kategorizálhatatlan	17,39	6,69	0,38	0,17	4,44	2,57

6. táblázat: A teljes helynévrendszer funkcionális-szemantikai típusainak százalékos megoszlása

6.2. Tanulságok a régiség helyneveinek etnikummeghatározó értékéhez

A mai helynévrendszer vizsgálatából főként a település-, víz- és határnevek elemzésének eredményei értékesek, de a többi névtípus vizsgálata is szolgálhat adalékokkal egyes névadási, névhasználati szituációk feltárásához. A közterületek nevei például kiválóan szemléltetik a hivatalos és az informális, népi névadás, illetve névhasználat eltéréseit, s ezzel összefüggésben rávilágítanak a kétnyelvű közegnek a nyelvi presztízsből és az eltérő névhasználati (kommunikációs) helyzetből adódó eltéréseire.

Az egyes névfajták elemzéséből világosan kitűnik, hogy a különböző denotátumtípusok neveinek az etnikumjelölő értéke eltérő lehet: a régiségben is kimutatható névfajták közül a településnevek a legkevésbé alkalmasak a népességi következtetésekre, a kisebb körben ismert, változékonyabb víz- és határnevek azonban biztosabb forrásnak mutatkoznak.

A mai névállomány elemzéséhez a BMFN. számos olyan fogódzót nyújt, amelyekhez hasonlókra az oklevelek szórványanyagában nem támaszkodhatunk: a névrészi funkciók lehető legpontosabb azonosítását segítik például a denotátumot jellemző, illetve a név születésére utaló megjegyzések, az adatközlő nyelvi azonosítása pedig a névadatnak a magyar vagy a német névrendszerhez rendelését oldja meg. A névrendszer és az idegen eredetű nevek viszonya a régiség névállományában nem deríthető fel ilyen egyszerűen: gyakran még annak az eldöntése is problémákba ütközik, hogy egy nyelvhasználói közösség névrendszereként kezeljük-e a szórványokból összeállított korpuszt, s az idegen eredetű elemeket annak részeként értelmezzük, vagy pedig két (esetleg több) különböző nyelvű névrendszerhez tartozónak tekintjük-e a fennmaradt adatokat. A kérdés eldöntésében segítségünkre lehetnek a statisztikai adatok (az adott terület névállományában milyen arányban képviseltetik magukat az egyes nyelvekhez köthető névadatok), de megbízható forrásként így is csak kellően nagy adatszámú korpusz szolgálhat, továbbá itt sem szabad figyelmen kívül hagyni a szórványok feljegyzésének és fennmaradásának esetlegességét.

A vizsgált német nevek között nagy arányban fordulnak elő idegen eredetű megnevező funkciós helynevek, melyek a kiinduló formától csak kiejtésükben térnek el. (A településnevek között kevés kivétellel csak ilyenek szerepelnek). A magyar településnévi szórványoknak az oklevelekben tapasztalható egyértelmű túlsúlya az egyéb nyelvi eredetű településnevekkel szemben a mai településnév-állomány vizsgálata alapján tehát nem feltétlenül az általuk jelölt falvak magyar lakosságát tükrözi, sokkal inkább azt jelzi számunkra, hogy az Árpád-korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településneveket megnevezzék, illetve hogy az általa adott neveket az oklevélírók rögzítsék. A nem településnévi állomány az etnikai kutatások szempontjából sokkal megbízhatóbb forrás, ám itt is szem előtt kell tartani, hogy a kétnyelvűség esetén a szórvány kétszeres választás (a határt ismerő „adatközlő” és az oklevélíró dönté-

se) után került be az oklevélbe. Ezt a kétszeres szűrőt, melyet minden bizonnyal a korabeli presztízsvizonyok nagymértékben befolyásoltak, szintén nem hagyhatjuk figyelmen kívül a régiség helyneveinek értékelésében.

A kétnyelvű névállomány tanulmányozásának egyik legfőbb tanulsága, hogy az idegen eredetű, megnevező funkciójú helynevek még a viszonylag jelentős etnikumjelölő értékkel rendelkező mikronevek esetében sem utalnak direkt módon az etnikumra, és ha a népességtörténeti kutatásokban kizárólag a nevek eredetéből következtetünk a lakosság etnikai hovatartozására, könnyen tévútra juthatunk. A Sásdi járásban például a magyar és a német lakosság jelenlétét ugyan egyértelműen tükrözi a névállomány, de a névkincsben az egykori szlávtság nyomai is fellelhetők, noha szlávok az adatok felvételének idején már csak egy településen éltek. Mivel a fokozatosan beolvadó etnikum helynevei is fokozatosan tűnnek el a terület névállományából, jóval tovább őrizve annak emlékét, mint ahogy az illető népcsoport ténylegesen ott élt, a nevek származásából egy adott korszak népességei viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni. Másként fogalmazva ez a jelenség a névadó és a névhasználó egybemosásának veszélyeire figyelmeztet.

Végül pedig a megnevező funkció mellett más névrészi szerepek vizsgálata is hozzájárulhat az etnikai viszonyok feltárásához: például a régiségben előforduló lakosságra, csoportra utaló (népnevet tartalmazó) településnevekkel kapcsolatban általános vélemény a szakirodalomban, hogy azok a más lakosságú környezetben népszigetként letelepedő népesség lakóhelyét jelölik. A mikronevek között előforduló népnévi névrészt tartalmazó helynevekből azonban egészen más következtetést kell levonnunk: ezek kizárólag vegyes lakosságú településeken, élénk kapcsolat eredményeként jönnek létre.

D) Keletkezéstörténeti vizsgálat

Míg a funkcionális-szemantikai elemzés során a helynevek mögött húzódó névadási motivációt, illetve a név etimológiai jelentése és a denotátum tulajdonságai között fennálló (tehát nem vagy legfeljebb csak részben nyelvi) kapcsolatokat vizsgáljuk, a keletkezéstörténeti elemzéssel azokat a tisztán nyelvi mintákat tárjuk fel, amelyek alapján a helynevek keletkeznek. Vegyes lakosságú területeken éppen ezért a névrendszerek funkcionális-szemantikai kategóriái viszonylag kevés eltérést mutatnak, hiszen a névadás alapjául szolgáló nyelven kívüli valóság mindkét névadóközösség számára ugyanaz, a keletkezéstörténeti síkon viszont jelentős eltérések is jelentkezhetnek, ha a két névadó közösség által használt nyelvek szóalkotási rendszerei nagymértékben különböznek egymástól. (Ennek tipikus példaként szokás a német–szláv vegyes lakosságú területek névállományát említeni: a német helynevek ugyanis jó részt összetétellel, a szláv nevek pedig leginkább képzéssel jönnek létre.⁴⁶)

A nyelvi névalkotási modellek egyfelől jól felismerhető párhuzamokat mutatnak a szókinsz egyéb területeinek (tehát közneveknek, más névfajtáknak) az új elemeit létrehozó szóalkotási szabályokkal, hiszen a helyneveket mint nyelvi elemeket is nyelvi szabályok alapján alkotják meg a névadók. Másfelől viszont a helynévrendszernek mint nyelvi részrendszernek megvannak a saját, speciális szóalkotási mintái, ezért az elemzés fő feladata ezeknek mintáknak, modelleknek a felderítése. Az ilyen irányú vizsgálatok során a továbbiakban a HOFFMANN-féle elemzési rendszer keletkezéstörténeti szintjének kategóriáit használom. Elsőként a korpusz általános szóalkotási jegyeit veszem számba, majd (a funkcionális-szemantikai elemzéshez hasonlóan) a vizsgált névrendszerek denotátum- és nyelvspecifikus tulajdonságait mutatom be.

HOFFMANN tipológiája öt fő kategóriába osztja a helynévrendszerek keletkezéstörténeti típusait: a hagyományos szóalkotási felosztások két alaposztálya közül a külső — azaz a szóalkotó nyelv rendszerén kívüli eszközökkel történő — szóalkotásmódnak az átvétel feleltethető meg, míg a belső szóalkotásmódok közé egyrészt a jelentésváltozással történő névadás (HOFFMANN terminusával: jelentésbeli névalkotás), másrészt az alaki változással járó névadásmódok sorolhatók. Ez utóbbiak további főkategóriákat alkotnak: egyfelől szemben állnak a jelentésváltozás⁴⁷ nélküli (csak szerkezeti átalakulással járó), illetve a jelentésmódosulással

⁴⁶ A magyar és a német nyelv szóalkotási modelljeinek egy jellegzetes különbségét láthattuk az előző fejezetben a növénynévi névrészt tartalmazó helyneveket vizsgálva: a magyarban ezek a névrészek részben önállóan, egyrészes névben szerepelnek, amelyek helynévképző morféma hozzákapsolásával jönnek létre (pl. *Káposztás*), másrészt kétrészes nevek bővítményi részeként fordulnak elő, tehát szóösszetétellel létrejött nevek előtagját alkotják (pl. *Káposztás/kert*). A németben az előbbi névalkotási minta nem termékeny modell, csak a szóösszetétellel keletkező típusra találunk példát (pl. *Kraut/Garten*).

⁴⁷ Tanulmányomban a helynév jelentésének megváltozásán a denotatív jelentés változását értem.

járó alaki névalkotásmódok, másfelől a két lexéma, illetve a lexéma és toldalékmorféma kapcsolatával létrejövő típusok.

Az így kialakuló névalkotási modellek tehát a következő jegyekkel jellemezhetők:

	Külső szóalkotás	Belső szóalkotás	Jelentés- változás	Alaki változás	lexéma + lexéma	lexéma + toldalék- morféma
Szintagmatikus szerkesztés		+	+	+	+	
Morfematikus szerkesztés		+	+	+		+
Jelentésbeli névalkotás		+	+			
Szerkezeti változás		+		+	+	+
Átvétel	+					

Az egyes névalkotási módok gyakran nem önmagukban hozzák létre a helyneveket, hanem egymással keveredve alakítják ki a név alakját. A több minta együttes hatása nyomán létrejövő helynevek kategorizálási nehézségeire különböző (elvi) megoldási lehetőségek születtek: HOFFMANN szerint ilyen esetekben a domináns jegyeket célszerű figyelembe venni (1993: 69), míg TÓTH VALÉRIA a történeti névanyag vizsgálata kapcsán a többféleképpen besorolható nevekről így ír: „Ilyen esetekben nem is látszik célszerűnek egyértelműen állást foglalni egyik vagy másik lehetőség mellett, legfeljebb a névrendszer általános jellemvonásai alapján egyiket vagy másikat esetleg jobban valószínűsíthetőnek tarthatjuk” (2001b: 166). BÍRÓ FERENC mai névanyag elemzése során találkozik a többféleképpen értékelhető helynevekkel, és az osztályozás során azt az utat választja, hogy e neveket valamennyi lehetséges kategóriában szerepelteti, a kritikusabbakat pedig kizárja az értékelésből (2002: 163–4).

Dolgozatomban a keletkezéstörténeti vizsgálat során azt az elvet követem, hogy a többféleképpen kategorizálható neveket — a statisztikai torzulás elkerülésének érdekében — mindig csak egy csoportba sorolom be, de ha az osztályozási nehézség rendszerszinten jelentkezik, azaz a helynevek nagyobb csoportját érinti, arra a megfelelő helyen részletesen kitérek.⁴⁸

⁴⁸Az egyes helynevek keletkezéstörténeti besorolása értelemszerűen mindig az utolsó névadási mozzanat alapján történik: a n. *Tyertyános* helynevet például átvételként tartjuk számon, noha a névforma jól érzékelhető módon megőrizte a kiinduló magyar név szerkezetét: az alapjául szolgáló növénynevet és a magyar -s képzőt (vö. JUHÁSZ 1988: 24; HOFFMANN 1993: 67).

1. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

1.1. Ebbe a kategóriába HOFFMANN definíciója szerint azok a nevek kerülnek, amelyek „keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jönnek létre” (1993: 70). Mivel a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött helynevek elő- és utótagja is információt közöl a denotátumról, ebbe a csoportba csak kétrészes nevek kerülhetnek. Tipológiájában HOFFMANN úgy véli, hogy a szintagmatikus szerkezetek „a névrendszer talán legnagyobb szerkezeti csoportját adják” (i. h.). Korpuszunk ezt a hipotézist feltétlenül alátámasztja: a magyar helynevek 66, a német nevek 71%-a e névalkotási modell alapján jött létre, vagyis mindkét nyelvben a leggyakoribb keletkezési mód az összetétel.

Ezt az arányt érdemes összevetni az Árpád-kori névrendszerek megoszlási mutatóival: TÓTH VALÉRIA a IX. századtól a XIV. századig százévenként lebontva vizsgálja az egy- és kétrészes nevek arányát Abaúj és Bars vármegye névállományában. (A kétrészesek ez elemzés szerint kevés kivételtől eltekintve csak szintagmatikus szerkesztéssel keletkezhetnek, vö. 2001b: 167.) Az adatok tanúsága szerint a XII. században még 90%-os gyakoriságú egyrészes nevek fokozatosan szorulnak háttérbe, így a XIV. században már csaknem minden harmadik név kétrészeses, azaz szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett (i. m. 217–8). A folyamat bizonyára a kevésbé kutatott középmagyar korban sem torpant meg, a szintagmatikus szerkesztés arányának növekedését tapasztalja ebben az időszakban KOCÁN BÉLA is Ugocsa vármegye névkincsének vizsgálata során (2007b: 101–3). Véltetően ennek a folyamatnak az eredménye a jelenkori névrendszer fent bemutatott megoszlása. Az is nyilvánvaló, hogy a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött helynevek erős dominanciája nem területspecifikus jelenség: BÍRÓ Körösladány helynévrendszerén végzett kutatásai során ugyanilyen eredményre jut (2002: 172).

A szóösszetétel dinamikus elterjedése és ezzel párhuzamosan a képzés visszaszorulása persze nem a csupán a névrendszer sajátos vonása: közszevaink terén ugyanez a fejlődés vonal tapasztalható (vö. TÓTH V. 2005: 134, 2008: 140–1; SZEGFÜ M. 1992: 314, 317–20). Az összetételek tömeges megjelenése, a mai nyelv új szavainak megalkotásában domináns szerepe egyes vélemények szerint épp a német nyelv erőteljes hatásának köszönhető: a magyar szóalkotási minták között ugyan korábban is megvolt ez az alaki eszköz, lendületes térhódításában azonban szerepe lehetett a német eredetű idegen szavaknak, illetőleg tükörfordításoknak is (vö. BENKŐ 1988: 212, HADROVICS 1989: 14). Mivel a helynévrendszer a lexémák rendszerének részterületeként működik (még ha jellegzetes belső szabályozók irányítják is), nem kétséges, hogy az új lexémák létrehozásában bekövetkező rendszerszintű változások jelentős hatással lehetnek, sőt vannak a helynévi rendszerre is. Azt azonban, hogy a német betelepülés, pon-

tosabban az azzal együtt járó régi mintákon alapuló új német helynévi rendszer milyen konkrét hatással volt e téren a már meglévő, illetőleg folyamatosan alakuló magyar névrendszerre a vizsgált területen, nehéz meghatározni. Kétnyelvű közegben ugyan számolnunk kell a névmodellek kölcsönhatásával, összecsiszolódásával, de ez a folyamat aligha választható el a szókinszben általánosan ható tendenciáktól. Hogy a Sásdi járásban a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek döntő túlsúlya aligha értékelhető (kizárólag) a német névalkotási minták hatásaként, meggyőzően igazolja a BÍRÓ által elemzett körösladányi névállományban az összetétellel keletkezett nevek hasonlóan magas aránya.

Itt jegyzem meg, hogy a több lexémából álló helyneveket — definíció szerint — nem értelmezhetjük automatikusan a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött alakulatként: a kiindulópontként használt elemzési keret ebbe a kategóriába csak olyan neveket sorol, amelyek két névrészi értékű lexéma kapcsolataként keletkeztek. (A névrész belső struktúrája, keletkezés-módja — ahogy HOFFMANN fogalmaz — „az adott névrész belügye”; 1993: 70). Például a m. *Buszforduló*, *Harangláb*, *Mészárszék*, *Vasút* és a n. *Buchbinders*, *Postmeister*, *Wasserturm*, *Ziegelofen* helynevek közszoí alapja összetétellel keletkezett, a helynevek azonban egyrészesek, így nem tekinthetők szintagmatikus szerkesztéssel alkotott névnek.⁴⁹ (Az itt felsorolt helynevek valamennyien jelentésbeli névadással jöttek létre, de összetett lexéma természetesen bármilyen egyéb névkeletkezési módban is részt vehet.)

1.2. A szintagmatikus szerkesztésű nevek csoportja tovább bontható az összetételi tagok közötti kapcsolat alapján. „Alanyi és tárgyas viszony funkcionális névrészeket nem kapcsolhat össze” (HOFFMANN 1993: 60), ennek megfelelően a helynevek névrészei közötti alárendelő viszony jelzős és határozós lehet.

1.2.1. A jelzős szerkezetek döntő többsége (a teljes magyar névrendszer 40, a német neveknek pedig 36%-a) minőségjelzős összetétel. A funkcionális-szemantikai elemzés eredményeinek bemutatása során láttuk, hogy a mai magyar nevek általában sajátosságjelölő és fajtajelölő névrészek összekapcsolódásával jönnek létre, ennek nyelvi megformálásához pedig a jelzős szerkezet a legalkalmasabb kifejezőeszköz. A jelzős szerkezetekben kifejezett sokféle szemantikai tartalom részletes bemutatására a funkcionális-szemantikai elemzés során került sor, így itt csupán néhány példát említek a leggyakoribb viszonyok illusztrálásaként: méretet jelölnek például a m. *Hosszú/erdő*, *Kis/rét*, *Nagy pázsit* és a n. *Breiter/Weg*, *Grosser/Wald*, *Lange/Brücke* helynevek, színre utalnak például a m. *Fekete/berek*, *Vörös/domb*, *Zöld/hegy* és a n. *Gold/Gipfel*, *Rot/Feld*, *Schwarzer/Morast* nevek, korra többek között a m. *Új/major*, *Ófalu*, *Öreg/Hegy*, valamint a n. *Alter/Schlag*, *Neue/Gasse*, *Neue/Stücke* helynevek. A funkció-

⁴⁹ TÓTH VALÉRIA is felhívja a figyelmet arra, hogy a TNyt. „némileg másképp értelmezi” az összetétellel létrejött helynevek fogalmát: nemcsak névrészek, hanem névelemek közötti viszonyként is (2001b: 167).

nális-szemantikai kategóriák és a keletkezéstörténeti típusok között azonban nincs kölcsönös megfelelés: a denotátum tulajdonságát a minőségjelzős szerkezetek mellett egyéb alakulatok is kifejezhetik. A denotátumhoz közeli másik hely mint névadási indíték például mindkét nyelv helynévrendszerében részben kétrészes minőségjelzős nevek előtagjában jelenik meg (pl. m. *Almási/hegy*, *Gáti/mező*, *Körtefai/kút*, *Lakosi/rét*, *Vaszari/erdő*, n. *Bikszágyer/Höhe*, *Gater/Wald*, *Köleseer/Wiesen*, *Somoser/Kreuz*, *Stockfelder/Graben*), de mindkét névrendszerben egyéb minták is előfordulnak: a magyarban például morfológiai szerkesztéssel keletkezhetnek (pl. m. *Keresztúti*, *Kozári útnál*, *Rétek alatti*, *Szőlő mögött*), de a németben is előfordulnak előjárószóval alakult egyrészes típusaik (pl. n. *Am Bikaler Weg*, *Bei Damm*, *Über Zwerig*, *Zwischen zwei Graben*), továbbá kimutatható körükben a jelentésváltozás is (pl. m. *Büdös/kút* n. > *Büdöskút* határnév, *Csöpögő* víznév > *Csöpögő* erdőnév, *Rózsa/malom* épületnév > *Rózsamalom* határnév, n. *Eisen/tor* építménynév > *Eisentor* határnév, *Zigeuner/Mühle* épületnév > *Zigeunermühle* határnév). Más oldalról viszont a minőségjelzős szerkesztéssel keletkezett nevek sem kizárólag hagyományos értelemben vett tulajdonságot fejeznek ki: gyakran birtoklás (pl. m. *Községi/erdő*, *Papi/rétek*, *Urasági/földek*) vagy irány (pl. m. *Káni/út*, *Sásdi/árok*, *Téglási/csapás*, *Teleki/horhos*, n. *Kaner/Bach*, *Magocser/Weg*, *Szeke/Strasse*) megjelölése húzódik a minőségjelzős szerkezetek mögött.

A minőségjelzős helynevek további osztályozására több kísérlet is történt a korábbiakban: a névtani irodalomban főként olyan törekvésekre láthatunk példákat, melyek a minőségjelzős szerkezeteket a szintagmatan, illetve a szóalkotástan egyes altípusainak (kijelölő, kiemelő, minősítő, megkülönböztető jelzős struktúra) is megfeleltetik (HAJDÚ 1975: 6; JUHÁSZ 1988: 33; BENKŐ 1947/2001: 45; TÓTH V. 2001b: 167–9; BÍRÓ 2002: 164–6). HOFFMANN véleménye szerint azonban „a jelzőfajta elkülönítésére használt logikai-fogalmi rendszer nemigen alkalmas a sajátos jelentésszerkezettel bíró helynevek elemzésére” (1993: 61). Ezzel a megállapítással egyetértve, valamint szem előtt tartva, hogy a minőségjelzős szerkesztéssel keletkezett nevek további osztályozása formai alapon nem, csupán jelentésbeli kritériumok alapján történhet (így újabb keletkezéstörténeti kategóriákat aligha nyithat, ezért nem alkalmas a magyar és német névrendszerek közötti különbségek feltárására sem), dolgozatomban a minőségjelzős szerkezetként létrejött helynevek belső csoportosításától eltekintek.

Mindkét nyelv névrendszerében a minőségjelzős szerkezetű helynevek tipikus építőelemei a melléknevek (a magyarban gyakran *-i*, a németben pedig *-er* képzős helynévi származékok) és a főnév (leginkább fajtajelölő földrajzi köznév), pl. m. *Cseri/sűrű*, *Gálosi/út*, *Hercegi/erdő*, *Kövesdi/erdő*, n. *Haber/Pussta*, *Csapaser/Weg*, *Hajmaser/Bach*, *Szaszer/Wald*; egyéb melléknévi előtaggal: m. *Kopasz/part*, *Köves/kút*, *Nagy/föld*, *Német/domb*, *Vásáros/út*, n. *Alte/Schule*, *Frei/acker*, *Harte/Wiesen*, *Kalter/Berg*, *Neues/Feld*, *Neu/Stück*, *Rot/Berg*, *Sauer/-*

Rasen. Ebben az altípusban a magyar és a német nevek között egyetlen lényeges, nyelvi (grammatikai) természetű különbséget tapasztalunk: míg a magyar minőségjelzős szerkezetű helynevek bővítményi részei — a magyar minőségjelzős szintagmák egyeztetés nélküli jellegéből adódóan — mindig ragtalanul, jeltelenül kapcsolódnak az alaprészhez, az ide tartozó német helynevek egy része ragozott, az utótaggal egyeztetett előtagot tartalmaz. Az egyeztetett szerkezetek mellett a korpusz német adatai között is találunk ragtalan bővítményi részt, ez részben azzal magyarázható, hogy bizonyos jelzői szerepű elemek grammatikai jellegüknél fogva nem egyeztethetők (pl. az *-er* képzős helynévi származékok), részben pedig azzal, hogy e ponton a német szóalkotási minták eltérnek a szó szerkezetekre vonatkozó szabályoktól, és egyeztetés nélkül kapcsolódnak (azaz: szintagmaként egyeztetve pl. *kleiner Park*, *kleine Stadt*, *kleines Haus*, összetételként viszont egyeztetés nélkül pl. *Kleingarten*, *Kleinarbeit*, *Kleinkind*). A helynevek ezen a pontot átmenetet képeznek az összetett szavak és a jelzős szó szerkezetek között, mivel az adattár minőségjelzős szerkesztéssel keletkezett helynevei között egyeztetett és egyeztetés nélküli példák is előfordulnak.

1.2.2. Az adattár összes névadatának mintegy 15%-a (a magyar és a német névrendszerben egyaránt) birtokos jelzős összetétellel jött létre. E névtípusnak a magyar szakirodalomban tapasztalható alapos feldolgozottságát HOFFMANN egyrészt a névmodell mögött húzódó társadalmi körülmények (a birtoklás) kifejezésének fontosságával magyarázza, másrészt azzal, hogy „egyedül itt találunk alaki eszközzel is megjelölhető szerkezettypust” (1993: 62): a magyar birtokos jelzős struktúrájú helynevek a szintagmatikus szerkesztés mellett bizonyos esetekben morféma (birtokos személyrag) felvételével is jelzik a névrészek közötti grammatikai viszonyt. A Sásdi járás névtárában jelölt szerkezetűek pl. a m. *Barátok/rétje*, *Hősök/szobra*, *Pap/gödre*, *Rácok kútja*, *Tamás/háza*, jelöletlenek pedig a m. *Berta/kút*, *Község/erdő*, *Mester/föld*, *Szabó/kert*, *Vida/malom* helynevek.

A birtokos jelzős névtípusnak az egyéb, szintagmatikus szerkesztéssel létrejött névfajtától történő elhatárolása számos problémát vet fel. Alaki megkülönböztető jegyük nem kötelező elem, a morfológiai jelöltség csak egy a lehetséges névalkotási minták közül. Ha tehát pusztán formai jegyek alapján soroljuk be ebbe a kategóriába a helyneveket, a magyar névrendszerből a fenti jelöletlen szerkesztésű példákat nem tekinthetnénk birtokos jelzősnek, a német névrendszerben pedig egyáltalán nem lenne eszközünk a birtokos jelzős helynevek felismerésére. HOFFMANN felhívja a figyelmet arra, hogy BENKŐ és J. SOLTÉSZ egyes áttekin-téseikben csak a morfológiailag is jelölt szerkezeteket sorolják ide (HOFFMANN 1993: 62; vö. BENKŐ 1947/2001: 45, J. SOLTÉSZ 1979: 11), és a birtokos szerkesztésű helynevek részletes vizsgálatában TÓTH VALÉRIA is hozzájuk hasonlóan jár el: a korai ómagyar kori birtokos jelzős alakulatok rendszerének belső tipológiáját a morfológiailag jelölt helynevek alapján vá-

zolja (1996: 64–9, 2001b: 171–6). Ugyanakkor TÓTH VALÉRIA nem zárja ki a birtokos jelzős szerkezetek közül a jelöletlen formákat sem: ezek tárgyalásában viszont csak olyan példákat szerepeltet, amelyek birtokos jelzős szerkezete funkcionálisan is megmagyarázható (2001b: 170). Kérdéses ugyanakkor a helynévi előtagú jelöletlen szerkezetek státusza ebben a kategóriában (a Sásdi járásban ilyen szerkezetűek pl. a m. *Baranya/csatorna, Kapos/rét, Paperdő/völgy, Vártő/erdő*, n. *Kapos/feld, Kukuruztal/brünnlein, Pfarrertal/Wiesen, Pussta/Mühle*). Ezeknek a neveknek az előtagja funkcionális-szemantikai szempontból elhelyezkedésre, részegész viszonyra utal (utóbbiak között szerepelnek a *-fő* előtagúak). Elemzésemben ezek — a tagok közötti komplex módon kifejezhető szintaktikai viszony miatt — a jelentéssűrítő szerkezetet mutató nevek között szerepelnek.

Elvileg lehetségesnek látszik a névtípus szemantikai alapú meghatározása is: mind a korai, mind a mai névrendszerben birtokos jelzős szerkesztésű névként értelmezhetők azok az adatok, amelyek előtagja személyre, csoportra utal, és amely mögött tényleges tulajdonosi viszonyokra következtethetünk (pl. m. *Galambos/tanya, Herceg/völgy, Község/erdő, Pintér/kert, Zsidó/bolt*, n. *Gemeinde/Wald, Herrschafts/Wiese, Kroatisches/Feld, Lehrer/Feld, Schobers/Mühle*). Kizárólagos feltétellel azonban ezt a kritériumot sem tehetjük, hiszen az egyértelműen ide tartozó, jelölt szerkezetként létrejött helynevek egy jelentős rétegét így nem tekinthetnénk birtokos jelzős szerkesztésű névnek, mint például a m. *Két árok/köze, Kert/alja, Rét/útja, Tó/földje, Szőlők/alja; Hősök/szobra, Ifjúság/kútja* helyneveket. TÓTH VALÉRIA a morfológiailag jelölt birtokos szerkezetű nevek osztályozása során számos olyan típust állapít meg, amelyek névadási motivációja nem valós birtokviszony, hanem egyéb névadási indíték volt, pl. helyviszony, rész-egész viszony, osztály-egyed viszony (1996: 64–9, 2001b: 170–1). BÍRÓ mai névrendszert elemző dolgozatában még több altípust mutat ki: valós birtoklás, helyviszony, rész-egész viszony, térbeli összetartozás, ok-okozati viszony, osztály-egyed viszony, valamint lakó és lakóhely, objektum és tulajdonság viszonya (2002: 167–70).

Ezeknek a névformáknak a keletkezése modellelméleti alapokon egyszerűen magyarázható: a tényleges birtokviszonyon alapuló, a korai ómagyar kortól dokumentálhatóan rendkívül gyakori birtokos jelzős névalkotási minta a modellhatás eredményeképpen, analogikus úton olyan helynevekben is megjelenik, ahol a birtokos struktúrának nincs szemantikai alapja. A birtokos személyrag szerepe ezekben a nevekben tehát a névalkotó formánsokéhoz hasonlít: képessé tesz egy hangsort arra, hogy helynévként legyen értelmezhető. A kézenfekvő magyarázat ugyanakkor nem könnyíti meg a birtokos szerkezetként létrejött nevek körének meghatározását: nyilvánvaló, hogy ezek a névformák alaki jegyeik miatt keletkezéstörténeti szempontból birtokos jelzős szerkezetek, de továbbra is kérdéses az azonos szemantikai háttérű, jelöletlen szerkezetek meghatározása (pl. a m. *Csárda/föld, Temető/part, Vasút/oldal; Bé-*

ke/utca Király/kút, n. *Grossberg/Wiese, Kapos/Feld, Tal/Äcker; Kaiser/Brünnlein*): abból kiindulva ugyanis, hogy a birtokos jelzős szerkezetek lehetnek jelöletlenek, elvileg ezeket a névformákat is értelmezhetjük a modellhatás eredményeként, anélkül, hogy akár formai, akár szemantikai alapunk lenne rá.

A pusztán szemantikai alapon történő elhatárolás ellen a fentiek mellett még egy érv szól: a birtokosra utaló helynevek között vannak további kérdéses és egyértelműen nem birtokos jelzős formák is. Az egyrészes nevek névadási indítéka például lehet a tulajdonosra történő utalás, de ezek keletkezéstörténeti szempontból vagy metonimikus névadással (pl. m. *Dobos, Pap, Proletár, Tót Mátyás, Zsidópék*, n. *Lebzelter, Pintér Tischler, Schmied*⁵⁰), vagy morfe-matikus szerkesztéssel (pl. m. *Györgyi, Jánosi, Uradalmi, Tótok*) létrejött nevek, illetőleg szép számmal lehetnek közöttük szerkezeti változással keletkezettek is (mint a 4. alfejezetben látni fogjuk, a szinkron névállományban ez utóbbiak kimutatása rendkívül problematikus). A kétrészes nevek között kérdéses azoknak az *-i*-képzős melléknévi előtagú neveknek az ideso-rolása, amelyek névadási motivációja a tulajdonosra történő utalás (pl. m. *Esperesi/patak, Községi/erdő, Uradalmi/ház*).

A birtokos jelzős szerkesztésű helynevek körülhatárolására tehát a következő lehetősége-ink vannak: a legszűkebben értelmezve ezt az altípust pusztán alaki vagy pusztán szemantikai feltételek alapján soroljuk ide az egyes helyneveket, de mint fenti példáink mutatják, a két kritérium egyenkénti alkalmazásával kizárunk olyan helyneveket, amelyeket hagyományosan birtokos szerkesztésű névként értelmezünk. A legmegengedőbb (elvi) lehetőség, amely gya-korlatilag bármilyen főnévi előtagú helynevet birtokos jelzős szerkezetűnek ítélné, nyilvánva-lóan túlzottan kitágítaná e kategória határait. Dolgozatomban ezért — meglehetősen önkénye-sen — a két feltételt kombinálva az alábbi névtípusokat sorolom a birtokos jelzős szerkesztés-sel létrejött helynevek kategóriájába: 1. minden birtokos személyraggal jelölt, kétrészes hely-nevet, 2. azokat a jelöletlen kétrészes neveket, amelyek előtagja funkcionális-szemantikai szempontból birtoklást, tulajdonlást, használatot fejez ki. A többi jelöletlen főnévi előtagú, szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett helynév (pl. m. *Cserfa/dűlő; Lencse/hegy, Lúd/rét, Kakukk/domb; Kocsma/dűlő, Szállás/hegy*, n. *Birnbaum/Acker, Hanf/Stücke; Geiss/gipfel, Bienen/Acker; Berg/Stück, Wirtshaus/Acker*) jórészt a jelentéssűrítő szerkezetként létrejött nevek csoportjába kerül. A német nevek közül — hasonló megfontolások alapján — szintén ide sorolom az úgynevezett fűgaelemmel összekapcsolt szintagmatikus szerkezetek egy részét is (pl. *Kirchen/Berg, Königs/Brunnen, Wiesen/Teile*). Az elhatárolás tehát a birtokos szerkeze-tek esetében is gyakran csak elvi szinten, bizonyos kompromisszumok árán lehetséges, vagyis

⁵⁰ A Sásdi járás német névrendszerében ilyen típusú, személyről vagy csoportról történő metonimikus névadás csak az épületek elnevezésében fordul elő.

HOFFMANN-nak a minőségjelzős szerkezetek belső felosztásával kapcsolatos megjegyzése (1993: 61) szélesebb értelemben is érvényes: a szintagma- és szóalkotásban használatos kategóriák nem ültethetők át teljes egészében a helynevek rendszerére. A minőség- és birtokosjelzős helynevek elkülöníthetőségéről hasonlóan vélekedett INCZEFI is (1970: 29).

1.2.3. A mennyiségjelzős szerkezetű helynevek rendkívül ritkán fordulnak elő a vizsgált névállományban, hányaduk mindkét nyelvben alacsonyabb, mint fél százalék. Számnévi szófajú lexémák ugyan névelemként bekerülhetnek a névtestbe, de — mint erre HOFFMANN is figyelmeztet (1993: 61–2) — a számnévi előtag mögött nem rejlik minden esetben mennyiségjelzős szintagmatikus szerkesztés: a m. *Héthód*, n. *Siebenjoch* helynevek például egyrészes névként értelmezendők (vagyis definíció szerint nem lehet őket a szintagmatikus szerkesztésűek közé sorolni), a m. *Kétgát/köze*, *Kétmező/alja* típusú neveknek pedig a bővítményi része ugyan valóban mennyiségjelzős struktúrát mutat, a számnév azonban csak a név lexikális eleme, a helynév egésze birtokos jelzős szerkezetű. A névállomány német részében előforduló *Zwischenzweiggraben*-féle nevek előjárószerű alakulatok, keletkezés módjuk megfelel a magyar helynévragos, illetve névutós formáknak, ezek tehát egyrészesek (noha például a fenti név azonos jelentésű magyar párja, a *Kétárok/köz* kétrészes névként értékelendő).

Egyértelműen mennyiségjelzős alakulatként jöttek létre pl. a m. *Hét/ház*, *Három/mocsilák*, *Sok/ág*, illetve a német *Vier/Graben*, *Sieben/Haus* helynevek. Kérdéses a n. *Sieben/bürgen* idesorolása: az adatközlői magyarázat alapján ugyan valóban hét dombból álló területről van szó, de nem zárható ki Erdély ismert német nevének a hatása sem. Ez a névalkotásmód bizonyára általában sem jellemző a helynévrendszerekre, a BÍRÓ által vizsgált körösladányi névállományban is mindössze három mennyiségjelzős szerkezetű névadat fordul elő (2002: 166).

1.2.4. Ugyanilyen alacsony a határozós szintagmatikus szerkesztésű nevek aránya is az adattárban. E névtípust HOFFMANN a magyar névállományban perifériális jellegűnek tartja (1993: 63–4), és hozzátehetjük: a német névrendszerben is rendkívül ritka. A magyar nevek közül csak a *-ra/-re* ragos *dűlő* utótagú helynevek sorolhatók ide, pl. *Gátra/dűlő*, *Határ-ra/dűlő*, *Mágocsiútra/dűlő*, *Országútra/dűlő*. A német névadatok között csupán két előjárószerót tartalmazó névadat jött létre határozós szerkezetből: *Bei der Eck/Csarda*, *Unter der Hade/Mühle*. Egyrészes névként és ennek megfelelően morfológiai szerkesztéssel keletkezett formaként kell azonban értelmeznünk a magyar névutós alakulatokat (pl. m. *Falu fölött*, *Mocsolák közt*, *Nyáras alatt*) és éppígy a többi német előjárószerű formát is (pl. n. *Bei Damm*, *Hintern Grosse*, *Zum Hegyis*).

1.2.5. Az alany–állítmányi viszonyra nem transzformálható szerkezetek viszonylag gyakoriak mindkét nyelvben. Ide, a jelentéssűrítő szerkezetekre emlékeztető helynevek közé dol-

gozatomban leginkább főnévi előtagú, jelöletlen (azaz nem melléknévképzős előtagú és nem birtokos személyragos utótagú) alakulatokat sorolok. Közülük tipikusan ilyen felépítésűek például a bővítményi részükben növénynevet tartalmazó helynevek, pl. m. *Cser/utca*, *Kender/föld*, *Krumpli/hegy*, *Nád/szög*; n. *Akazien/Wald*, *Birken/Acker*, *Kartoffel/Berg*, *Kraut/Garten*. Hasonló szerkezetet mutatnak az előtagjukban állatnevet tartalmazó helynevek, mint például a m. *Bika/völgy*, *Bivaly/állás*, *Kakukk/domb*, *Lúd/utca*, n. *Gäns/Wiese*, *Geiss/spitze*, *Kälber/Garten*, *Wolfs/Graben* helynevek, illetve egyes irányjelölő és más objektum közelségére utaló kétrészes nevek is: pl. m. *Hegy/tó*, *Irtás/víz*, *Malom/erdő*, *Temető/köz*, n. *Alt-äcker/Wiese*, *Kapelle/Weg*, *Mühl/Berg*, *Wiesen/Teile* helynevek.

E névtípus aránya mindkét nyelv névrendszerében meglehetősen gyakori: a magyar nevek között kb. 12%, a német nevek között pedig mintegy 20% sorolható ide a fenti meghatározás értelmében. A Hoffmann-modellt alkalmazó feldolgozások ennél szűkebben értelmezik — és ennek megfelelően kisebb arányban mutatják ki — ezt a típust. A jelentéssűrítő és minőség-, illetve birtokos jelzős szerkezetek elhatárolási nehézségeit mutatja, hogy az egyes szerzők is többféleképpen sorolják be ugyanannak a típusnak a névegyedeit: TÓTH VALÉRIA például a növény- és állatnévi előtagú helynevek egy részét (pl. *Kánya/hegy*, *Fenyő/sevnice*) a kiemelő minőségjelzős nevek között szerepelteti, míg az ezekhez hasonló alaki és funkcionális felépítésű *Éger/kút*, *Sár/vár*, *Só/vár* helyneveket „inkább jelenéssűrítő összetételként” értelmezi (2001b: 168).

A melléknévi bővítményi részéről fentebb megállapíthattuk, hogy általában minőségjelzős szerkezetű helynevekben fordulnak elő. A birtokos jelzős szerkezetek kapcsán tárgyalt probléma (a besorolási kritériumok meghatározása) néhány *-i* képzős helynévi előtagú név esetében is felmerülhet: az irányra, másik hely közelségére utaló névrészeket például puszta főnevek (helynevek) és ezek *-i* képzős formái egyaránt létrehozhatják, így a szemantikai és a formai feltétel elkülönített alkalmazása más és más eredményt hozhat ebben az alkategóriában is. Ugyanolyan funkcionális-szemantikai minta mellett *-i*-képzős formák: m. *Fehérhegyi/dűlő*, *Kápolnai/út*, *Nyárási/árok*, *Orfűi/út*, n. *Hajmásér/Bach*, *Mocsoláder/Weg*, *Stockfelder/Graben*, *Széker/Strasse*; képzőtlen, puszta helynévi előtagú alakok: *Nyárás/dűlő*, *Templom/út*, *Templom/köz*, n. *Kapellen/weg*, *Kirchen/Weg*, *Kirchhof/Gasse*, *Weissberg/Acker*. A névadatok elemzése során dolgozatomban e ponton a formai kritériumot helyeztem előtérbe: az *-i* képzős bővítményi részt tartalmazó neveket a minőségjelzős, a puszta helynévi előtagú alakulatokat a jelentéstömörítő szerkezetként létrejött nevek közé soroltam. Az Árpád-kori helynevek osztályozásakor más elvet követ TÓTH VALÉRIA: az imént tárgyalt esetekben az azonos jelentésszerkezetű neveket a keletkezéstörténeti kategorizálás során igyekszik egy csoportban tartani: az elhelyezkedésre (‘valamely település határában található a hely’), irány-

ra utaló helynévi előtagúakat kiemelő minőségjelzős szerkezetként értelmezi; példái között egy kivétellel (*Golcsa/havasok*) -i-képzős származékok szerepelnek az összetételek bővítményi részében, utótagjuk pedig földrajzi köznév. Az elhelyezkedésre utalók egy másik csoportját, a 'hely egy másik hely közelében fekszik' jelentésszerkezetű, helynév + helynév lexikális felépítésű neveket szintén a minőségjelzős alakulatokon belül, a kiemelő jelzős szerkezetek között tárgyalja, pl. *Tőkés/újfalu*, *Garam/szentbenedek* (2001b: 168–9). (Itt jegyzem meg, hogy sem az itt, sem a birtokos jelzős szerkezetek tárgyalásakor leírt problémás esetekben nem kérdéses, hogy szintagmatikus szerkesztésű nevekről van szó, csupán az alkategóriába való besorolásuk okoz nehézséget.)

Mint az elemzés korábbi szakaszaiban már többször tapasztaltuk, a pontos besorolásban nagy segítségünkre vannak a BMFN. egyes, pl. elhelyezkedésre utaló megjegyzései, etimológiai magyarázatai, illetve az adatközlőktől származó információk. Ezek hiányában pl. a *Hideg/malom* nevet a minőségjelzős szerkezetek közé sorolhatnánk, a BMFN. magyarázata szerint azonban jelentéssűrítő szerkezetéről van szó, mert előtagja egy másik hely, a *Hideg/oldal* közelségére utal. Az ilyen jellegű finom elkülönítésre a korai névanyag vizsgálata során általában nincs lehetőségünk, hiszen a lejegyzőknek nem volt célja a néveredet feltárása. (Kellő adatmennyiség esetén azonban az efféle hibás magyarázattípus bizonyára mégsem okoz jelentős torzulást a névrendszer arányaiban, mert korpuszunk tanúsága szerint rendkívül kevés, a tizenkétezeres adatállományból csupán néhány névadatra jellemző ez a jelenség.)

1.2.6. A mellérendelés mint szintagmatikus szerkesztésmód a helynevek körében nem termékeny minta: a névfajtaának csupán szűk körére jellemző, és ott is csak erősen körülhatárolt névadási helyzetekre korlátozódik. A településnevek között jórészt olyan névegyedek keletkeznek ilyen névmodell alapján, amelyek denotátuma települések összekapcsolásával, összeolvadásával jön létre, mint például a *Budapest*, *Mátészalka*, *Nyékládháza* helynevek (HOFFMANN 1993: 64, MEZŐ 1982: 70–1). Települések megnevezéseként ezek a nevek mind az írott, mind a beszélt nyelvben használatosak. Korai ómagyar kori névvizsgálatokban mellérendeléssel létrejött neveket csak a településnevek között találunk (és ezek a példák is általában bizonytalan besorolásúak, vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 91; TÓTH V. 2001b: 177; PÓCZOS 2001: 142).

BÍRÓ FERENC mai helynévrendszert vizsgálva rendkívül kevés példát talál erre a névmodellre. Az elemzésében idesorolt helynevek mind mesterséges, hivatalos névadás termékei, fajtájukat tekintve pedig vízkörnyéki, táj- és határrésznevek. Keletkezési körülményeik jól meghatározhatók: „valós vagy térképészeti összeolvasztásának eredményeként kezdtek el egymás mellett és együtt használni az új objektumra az eredeti neveket”. BÍRÓ példái között

kizárólag laza szerkesztésű (gyakran és kötőszóval összekapcsolt változatban is élő) nevek szerepelnek, pl. *Bánom/Libáda, Makra/Csonka* (2002: 172).

A Sásdi járás adattárában az élőnyelvi, tehát adatközlőktől gyűjtött adatok között nincs mellérendeléssel keletkezett helynév, tehát ez a minta — ezen a területen — sem a magyar, sem a német névrendszerben nem produktív. Ugyanakkor a régi térképes adatok között (bár szintén rendkívül ritkán) előfordul néhány mellérendeléssel létrejött szintagmatikus szerkesztésű helynév, pl. *Bozótfa és Balogrét* Baranyajenő határában.

1.3. A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett helynevek tanulmányozása során érdemes megvizsgálni azokat a nyelvi eszközöket is, amelyek az egyes nevek létrejöttében szerepet játszottak.⁵¹ A helyneveknek a névalkotás alapjául szolgáló lexémák mellett egyéb, nem lexémaértékű építőelemei is lehetnek, ezek közül a következőkben azokat veszem számba, amelyeknek az adott helynév keletkezésében tényleges funkciója van. Az alábbiakban nem térek ki tehát azokra a képzőmorfémákra, amelyek a nevet alkotó közszavak, hely- és egyéb nevek részei, vagyis azok saját belső építőelemei: például a m. *Helység/kút* víznév bővítményi részében található *-ság/-ség* képző a névadási aktusban nem játszott szerepet, hanem a *helység* szó részeként vált a név alkotóelemévé, míg például a m. *Urasági/Somos -i* képzője a névadás pillanatában kapcsolódott az első névrészhez, összekötve azt a másodikkal. Hasonló példapár a németből: *Schlosser/Mühle* (az *-er* képző a bővítményi rész alapjául szolgáló családnév létrehozásában vett részt, a helynévében értelemszerűen nem) és *Philips/Ecke* (az *-s-* elem a névadás során került be az összetételi tagok közé).

Bár a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött nevek csoportjában nem tapasztalunk jelentős eltérést a magyar és a német helynévrendszer között — pontosabban: aránybeli eltérések ugyan vannak, de a rendszer szerkezetében nincs különbség, ugyanolyan altípusok, sőt ugyanazok a besorolási nehézségek jellemzik mindkét nyelv szintagmatikus szerkesztéssel létrejött neveit —, a két nyelv összetett helyneveinek nyelvi felépítésében mégis jellegzetes nyelvspecifikus különbségeket figyelhetünk meg. Az előbbi nagyfokú hasonlóság bizonyára a vizsgálat során használt elemzési rendszer univerzalitásával (ezen túl pedig a helynévrendszerek egyes univerzális vonásaival) magyarázható, míg az utóbbi eltérés az egyes nyelvek kü-

⁵¹ A helyneveket felépítő alkotóelemeket HOFFMANN külön szinten, a lexikális morfológiai elemzési síkon mutatja be modelljében (1993: 55–8). A Hoffmann-modellt alkalmazó feldolgozások ezt a szempontot különbözőképpen használják fel: BÍRÓ dolgozatában HOFFMANN-t követve külön vizsgálati szintként szerepel (2002: 115–62), TÓTH VALÉRIA részben a keletkezéstörténeti elemzésbe építi be, részben pedig a szóföldrাজzi vizsgálatok kapcsán tárgyalja (vö. 2001b : 131), RÁCZ ANITA szintén nem elkülönítve elemzi Bihar vármegye településneveinek e vonását, ő a funkcionális-szemantikai vizsgálattal összekapcsolva veszi számba a lexikális-morfológiai tulajdonságokat (RÁCZ A. 2005: 67). Győr vármegye korai településneveit elemezve egyáltalán nem végez lexikális-morfológiai vizsgálatot BÉNYEI és PETHŐ (BÉNYEI–PETHŐ 1998: 79). Dolgozatomban — akárcsak egy korábbi munkámban, vö. PÓCZOS 2001 — külön szinten én sem végzek lexikális-morfológiai elemzést, hanem a keletkezéstörténeti vizsgálat során térek ki a névszerkezetet felépítő névelemek jellegzetes vonásaira.

lönböző szóalkotási modelljeire vezethető vissza, amely a közszavak belső szerkezetét éppúgy meghatározza, mint a helynevekét és egyéb névfajtákét.

1.3.1. A szintagmatikus szerkesztéssel létrejött helynevek egy csoportjában az előtag képzőelem felvételével épül be a helynévbe. Ez a jelenség leggyakrabban a helynévi alapú bővítményi részek esetében figyelhető meg: a magyar névrendszerben a denotátum és egy másik hely közelségét, illetve a denotátum irányát részben helynév + *-i*-képzős előtagú nevekkel fejezik ki (pl. m. *Abaligeti/út*, *Bánosi/út*, *Káni árok*, *Sóstói/rét*, *Székföldi/kút*), a németben ugyanezt a típust az *-er*-képzős származékok testesítik meg (pl. n. *Abaligeter/Hohl*, *Kringlider/Höhe*, *Mühlberger/Wiese*, *Manfaer/Grossacker*). Nem ritka, hogy ezek az alakulatok azonos helyre vonatkozó névpárként („párhuzamos névként”) jelennek meg a névrendszerben, pl. m. *Bikali/út* ~ n. *Bikaler/Weg*, m. *Bikszágyi/tető* ~ n. *Bikszágyer/Höhe*, m. *Meszesi/árok* ~ n. *Meszeser/Graben*. Az azonos nyelvi szerkesztésmód lehet a két nyelv szoros egymás mellett élésének, kölcsönhatásának az eredménye (azaz tükörfordítás), de nem zárható ki az egymástól független keletkezés sem, hiszen mindkét nyelv rendszerében létezik ez a névadási minta.

A magyar névrendszerben az összetétellel keletkezett helynevek előtagjában gyakori az *-s* képzős származék is, főként növényzetre, állatvilágra, anyagra utaló helynevekre jellemző ez a minta (pl. m. *Dohányos/völgy*, *Hársas/oldal*, *Sásas/rét*; *Kecskés/föld*, *Méhes/gödör*, *Piócás/árok*; *Homokos/domb*, *Köves/út*). A két nyelv névalkotási modelljeinek eltérése ebben a típusban is megmutatkozik: az *-i* képzős példákkal ellentétben a magyar *-s* képzős helyneveknek a németben nincs képzős megfelelője, a német helynévi rendszerben a fenti funkcionális-szemantikai típusokat pusztán főnévi (növény-, állat-, anyagnévi) bővítményi részek és fajtajelölő köznevek kapcsolata testesíti meg (pl. n. *Birken/Wald*, *Kraut/Stück*, *Rohr/Acker*; *Bienen/Tal*, *Schaf/Brunnen*, *Sau/Loch*; *Sand/Grube*, *Stein/Tal*).

1.3.2. Nem képzőértékű toldalékmorféma a magyar névrendszerben a névszerkezet két pontján jelenhet meg a helynév keletkezésekor: az összetételi határon határozóragként, illetve a név utótagjához kapcsolódva jelölt birtokos szerkezetben. Az utóbbit, illetve a jelölt és jelöletlen formák kérdéskörét a birtokos jelzős szerkesztéssel létrejött helynevek tárgyalásakor részletesen áttekintettük. Az előbbi csak a határozós összetétellel létrejött névalakokban fordul elő, ennek megfelelően rendkívül ritka a vizsgált korpuszban (ld. mégis m. *Gáttra/dűlő*, *Határra/dűlő*).

A német névrendszerben a fenti típusokra természetesen nem találunk példát: mivel a német morfológiai rendszer nem tartalmaz határozóragokat, illetőleg a birtoklás kifejezése mindig a birtokoson jelentkezik, ilyen elemek értelemszerűen nem kerülhetnek be a német szóalkotásba sem, hiszen a névalkotók csak olyan eszközöket használhatnak a név létrehozá-

sára, amelyek az adott nyelv szóalkotási rendszerének részei. Két különböző névhasználó közösség szoros együttélése — és vélhetően nagyfokú kétnyelvűsége — során persze elvben nem zárható ki, hogy a névrendszerek kölcsönhatásának eredményeképpen olyan névalkotó eszközöket kölcsönözhetnek egymástól, amelyik korábban nem szerepeltek saját mintáik között, ennek viszont bizonyára előfeltétele az, hogy az adott eszköz az átvevő nyelv morfológiai rendszerébe (tehát a közszavak területére) is behatoljon. Ilyen jellegű kölcsönhatások a Sásdi járás helynevei között nem mutathatók ki.

A szintagmatikus szerkesztéssel és határozóraggal keletkezett magyar helyneveknek persze vannak megfelelői (néhány esetben azonos denotatív jelentésű névpárként is) a német névrendszerben: ezeket a magyar határozórag funkcionális megfelelőivel, az előljárószókkal hozták létre, pl. n. *Bei dem Eck/Csárda, Unter der Hade/Mühle*. (Számuk azonban éppolyan alacsony, mint a magyar rendszerben.)

1.3.3. Szintén a magyar és a német morfológiai rendszer különbségéből adódik a következő eltérés a két névrendszer között: a német minőségjelzős helynevek egy része előtagjában ragozott, azaz az utótagban szereplő főnévvel egyeztetett melléknevet tartalmaz, pl. *Grosse/Reißstücke, Kleiner/Graben, Langer/Weingarten*.⁵² Az egyeztetés az *-er* képző után mindig hiányzik (pl. *Bakonyaer/Berg, Bettelmanner/Weg, Hábihegyer/Wiesen, Hadelberger/-Weg*), de egyéb esetekben is gyakran elmarad, pl. n. *Alt/Kirche, Lang/Stück, Tief/Loch, Rot/Berg*. KOSS (BAUER 1985-re és REITZENSTEIN 1986-ra hivatkozva) a ragozott előtagot (flektiertes BW) tartalmazó helyneveket szintaktikai szerkezetekből létrejött, összerántódott formákként (*Zusammenrückung*) értelmezi, megkülönböztetve így a valódi összetételektől (*echte Zusammensetzungen*), amelyek bővítményi része mindig ragozatlan szótó (*unflektierter Wortstamm*) (KOSS 1996: 13).

Mivel a magyarban a közszavak terén minőségjelzős szerkezet tagjai között nincs egyeztetés, a bemutatott német nevekhez hasonló példák a magyar helynevek rendszerében sem keletkezhetnek.

1.3.4. A német összetett szavak (és így az összetétellel létrejött helynevek) jellegzetes építőköve az úgynevezett fűgaelem (*Fugenelement, Kompositionsfuge*). Kutatások szerint a német nyelvben a közszói összetételek mintegy kétharmadában összekötő elem nélkül kapcsolódnak egymáshoz az összetételi tagok. Ez azzal magyarázható, hogy az összetett szavak előtagjaként ragozhatatlan lexémák (prefixumok, határozószók) is szerepelhetnek, de egyes flek-

⁵² A melléknevek flexiós végződése a gyűjtés helyszínén beszélt nyelvjárásban persze nem feltétlenül egyezik a német köznyelvi szabályok által meghatározott toldalékokkal: az ejtэшű adatok ezeken a pontokon általában *-ə* hangot tartalmaznak (a fent idézet nevekben például így: *Krózə Răjsztikə, Klājnəkróvə, Långə vājngärtə*), és csupán a köznyelvi formára történő átírás során egészítették ki a közlők a végződéseket a megfelelő fonémákkal. Vizsgálatunk szempontjából azonban ennek a nyelvjárási sajátosságnak nincs jelentősége, a flexiós végződést tartalmazó és a végződés nélküli adatok szembenállása így is kimutatható.

tálható szavak (igék, melléknevek) is csak tömorfémaként kerülhetnek az összetételek bővítmenyi részébe, pl. *Schreib/maschine*, *Wander/weg*; *Blau/licht*, *Klein/kind*. A főnévi előtagú összetételek azonban az összetételi határon (Nahtstelle) általában fűgaelemmel kapcsolódnak, pl. *Herz/ens/freude*, *Zeuge/n/aussage*. A fűgaelemek némiképp emlékeztetnek a flexiós végződésekre, de szinkrón szempontból nem sorolhatjuk őket ide: történetileg ugyan a fűgaelemek a genitivusi, illetve többes számot jelző morfémákból alakultak ki, mára azonban ez a funkció jórészt elhomályosult, és az összekötő elemek analogikusan kerülnek be az összetételi határra. A fűgaelemek tehát sem önálló, sem grammatikai jelentéssel nem rendelkeznek, feladatuk csupán az összetételt alkotó lexémák határának jelölése. A fűgaelem típusából az összetevők közötti viszonyra sem következtethetünk. Az eredeti funkció eltűnését jelzi, hogy egyes összetételekben olyan fűgaelemek szerepelnek, amelyek eredeti neme nem egyeztethető össze a bővítmenyi rész nemével: tipikus példája ennek a nőnemű főnévhez kapcsolódó, eredetileg hímnemű és semleges nemű főnevek birtokos szerepét jelző *-s* elem, pl. *Freiheit/s/kampf*, *Gesundheit/s/amt* (BUSSMANN 1983: 151, 255; WELLMANN 1998: 488, 494–6).

Míg a közszoói rendszerben a fűgaelemek használatának szabályait csak részben lehet meghatározni (BUSSMANN 1983: 151), a helynevek vizsgálata során FLEISCHER több használati tendenciát is megállapít. Nyelvjárási anyagon végzett elemzésének tapasztalatai szerint az összetétellel keletkezett helynevekben az egyes fűgaelemvariánsok minősége jórészt a fonológiai környezettől függ (FLEISCHER 1961: 269–73). A Sásdi járás helyneveiben jellemzően az *-n* (pl. n. *Bauern/Gasse*, *Birken/Graben*, *Pfaffen/wiese*, *Rosen/berg*) és *-s* (pl. n. *Bodens/Ecke*, *Halters/Garten*, *Jakobs/Wiese*, *Kukucks/Graben*) köti össze az összetételi tagokat,⁵³ szerepelhet továbbá ilyen funkcióban a *-ə* is, melyet a köznévi adatok közlésekor azonban többféleképpen adnak vissza a BMFN. szerkesztői (pl. *Kringlildəhő* [Kringlinder Höhe], *Tódəkészli* [Totengäbchen]).⁵⁴

Bár a magyar közszoók és helynevek körében is előfordul, hogy az összetétel kialakulásakor az összetételi határon megjelenik egy nem lexémaértékű nyelvi elem — leginkább esetrag, határozóragos alakulatokra az 1.3.2. pontban erre helynévi példákat is láttunk —, ezeket az elemeket mégsem tekinthetjük fűgaelemnek. Egyrészt azért nem, mert alakjuk és jelentésük azonos egyes toldalékmorfémákéval, másrészt pedig azért, mert a határjelzésen kívül egyéb (grammatikai) funkciójuk is van: az összetételi tagok közötti szintaktikai viszony jelzé-

⁵³ Az *-n* fűgaelem formailag egybeeshet az előtag többes számának végződésével, az *-s* pedig a birtokos flexiós végződéssel, a német grammatika azonban ilyen esetben is fűgaelemnek tekinti a kérdéses kapcsolóelemeket.

⁵⁴ A német szóalkotási szabályok megengedik a fűgaelem betoldódásával lényegében ellentétes összetételi típus, a törövidüléses kapcsolódás lehetőségét is. Adattárunkban ilyen módon keletkezett szintagmatikus szerkesztésű helynevek is kimutathatók, a BMFN. közlése azonban ezeket a formákat a köznévi átírás során jórészt az előtag teljes tövével (pl. *Émilstikər* [Ölmühlestücke], *Khészperih* [Käseberg]) vagy pedig a fűgaelemet tartalmazó megfelelővel (pl. *Pinperg* [Bienenberg], *Vizəkər* [Wiesenäcker]) adja vissza.

se. Ennek megfelelően a vizsgált korpuszban a fűgaelemmel történő összetétel nyelvspecifikus névadási minta, a magyar (és hozzátehetjük, a névtár szláv) helyneveire egyáltalán nem jellemző ez a keletkezési mód.⁵⁵

1.4. Az ide sorolt nevekkel kapcsolatban felvethető, hogy egy részük keletkezéstörténeti szempontból talán nem a szintagmatikus szerkesztéssel, hanem a szerkezeti változással létrejött nevek közé tartozhat. Mivel dolgozatomban történeti névadatokat nem vizsgálok, e két kategória határa nehezen állapítható meg. (Ezzel a nehézséggel persze történeti névanyag vizsgálata során is találkozhatunk: ha nincs kellően nagy kronológiai távolság az egy helyre vonatkozó nevek adatai között, a köztük lévő viszony és főként az elődlegesség kérdése aligha állapítható meg.) Annyi bizonyos, hogy az ide sorolt nevek lexikális-morfológiai szerkezetüket tekintve összetettek, ennek megfelelően bizonyosan összetétellel jöttek létre, de hogy már meglévő, azonos denotatív jelentésű névből új névrész hozzácsatolásával (szerkezeti változással) vagy pedig teljesen új névként, helynévi előzmény nélkül (azaz szintagmatikus szerkesztéssel), azt a meglévő adataink alapján akkor sem dönthetjük el, ha a név ma is variánsokban létezik. A német nevek többnyire kétrészes alapszerkezetét ismerve a szerkezeti változást az esetek nagy többségében kevésbé valószínűsíthetjük. E kérdéshez bővebben ld a 4. fejezetet.

2. Morfematikus szerkesztéssel alkotott nevek

2.1. A morfematikus szerkesztés az a névalkotási eljárás, amely során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá (HOFFMANN 1993: 73), például a magyar *hárs* köznév az *-s* képző felvételével válhatott helynévvé a *Hársos*, *Hársas* helynevek keletkezésekor. Fajtáit az újabb magyar szakirodalomban a névformánsok⁵⁶ típusa szerint választják szét: megkülönböztetnek névszóképzővel, jellel, raggal, illetve névutóval alakult helyneveket (vö. HOFFMANN 1993, BÍRÓ 2002). A régiség névkincsére vonatkozó kutatások — a többféleképpen értékelhető *-i* morféma mellett — csak képzett formákat mutatnak ki (vö. TÓTH V. 2001b: 177–98, BÉNYEI–PETHŐ 1998: 92–5, PÓCZOS 2001: 143–8, RÁCZ 2005: 180–

⁵⁵ A fűgaelem persze nem csak a német szó- és névalkotási rendszerre jellemző. Fellelhető például az angolban is, igaz, egyetlen elemmel (*-s*), variánsok nélkül.

⁵⁶ A névformánsok meghatározása szerzőnként eltérő lehet. A különböző értelmezések áttekintéséhez vö. HOFFMANN 1993: 73–6, TÓTH V. 2001b: 177–9. Az egyes vélemények közül feltétlenül kiemelendő HAJDÚ MIHÁLYÉ, aki a névtestben szereplő képzőmorfémák névalkotó funkcióját, ilyenformán a névképzők létezését — legalábbis a népi névadásban — általában tagadja, és csak az esetek nagyon kis hányadában tartja elképzelhetőnek az analógia lehetőségét (HAJDÚ 1981: 172). HOFFMANN szerint a helynévképzők létének kérdése a magyar szakirodalomban azért merülhetett fel, mert a magyarban nem váltak szét a közszoói és a tulajdonnévi derivációs elemek (HOFFMANN 1993: 75).

202, az utóbbiak településneveket vizsgálnak, melyekre általában is csak a névképzés jellemző a morfológiai névszerkesztésmódok közül).

A képzéssel alakult helynevek kivétel nélkül egyrészesek, vagy ahogy HOFFMANN írja: átmenetet alkotnak az egyrészes és a kétrészes helynevek között, a névképző formáns ugyanis magára veszi a 'hely' jelentést, ezáltal a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek utótagjával mutat hasonlóságot (1993: 73–5). HOFFMANN megállapítását a magyar–német két-nyelvű vidékek bizonyos névpárjai feltétlenül támogatják: mint korábban már szóba került, egyes azonos jelentésű névpárok magyar tagja morfológiai szerkesztéssel keletkezett, a pár német tagja rendre szintagmatikus szerkesztéssel jött létre, a két nevet pedig — az azonos denotáción túl — az köti össze, hogy a magyar név alapszáva és a német név előtagja ugyanazzal a funkcionális-szemantikai funkcióval bír (sőt gyakorlatilag egymás fordításaiként értékelhetjük ezeket a névrészeket), mint például a m. *Homokos* és n. *Sand/Berg*, a m. *Kalamásos* és n. *Schmierofen/Tal*, illetve a m. *Körtvélyes* és a n. *Birnbaum/Acker* helynévpárok esetében.⁵⁷ Példáinkban a német nevek utótagjának 'hely' jelentését a magyar nevekben a képző hordozza. A névképző formánsoknak ez a tulajdonsága teszi lehetővé, hogy a mögöttes rejlő névalkotási minta analogikus hatások alapjává váljon, azaz az eredetileg egyéb funkcióval rendelkező (pl. kicsinyítő szerepű vagy ellátottságot kifejező) toldalékok olyan helyneveket is létrehozassanak, melyek névadási indítéka nem egyeztethető össze a képző eredeti funkciójával. A régiségben ilyen például az eredetileg a birtoklás kifejezésére szolgáló *-i* formáns (pl. *Püspöki*, *Oroszi*), amely elterjedése után analogikusan például földrajzi köznévi alapszóhoz is járulhatott (pl. *Éri*, *Kereki*, vö. RÁCZ A. 2005: 181–3). A névalkotási modell terjedésének kezdetétől a képzőelem funkcióváltásával (de legalábbis funkcióbővülésével), vagyis névképző morféma létrejöttével kell számolnunk.

Ahogy az összetett nevek tárgyalásakor is hangsúlyoztuk, hogy a szóalkotástani, morfológiai értelemben vett összetett helynév nem értelmezhető feltétlenül keletkezéstörténeti szempontból is összetétellel keletkezett névként, úgy a morfológiai szerkesztéssel kapcsolatban is ki kell kötni: ha a névtest képzőre végződik, az nem utal feltétlenül a képzéssel történő keletkezésre. A Sásdi járás képzős nevei közül ténylegesen névképzéssel keletkeztek például a m. *Hársos*, *Lencsés*, *Somos*, *Tüskés*, n. *Berglein*, *Brünnlein*, *Wiesel* helynevek, jelentésváltozással pl. a m. *Kertész*, *Nádas*, *Szállás*, n. *Rodung* helynevek, és vélhetően szerkezeti változás eredményei például a m. *Kisház* (< *Kisház/föld*), *Nagyvetett* (< *Nagyvetett/erdő*) helynevek.

⁵⁷ A képzős és összetett formák váltakozására, egymás mellett élésére nem csak két nyelv közötti, hanem nyelven belüli névpárokat is említhetünk (bár meglehetősen ritka) példaként, pl. m. *Kenderes* ~ *Kender/föld*, *Szódás* ~ *Szódagyár*. A régiségben gyakran váltotta időben is egymást a két variánsfajta, vö. MEZŐ 1982: 76, HOFFMANN 1993: 79, SZEGFÜ 1992: 314, 317–20, TÓTH V. 2001b: 195–6. TÓTH VALÉRIA a változás mindkét irányára bőven hoz példát, bizonyítva, hogy az átjárás a két formáncsoport között lehetséges volt (2001b: 197).

Az ilyen jellegű elhatárolás azonban az esetek egy jelentős részében egyáltalán nem egyértelmű, az egyes szerzők más és más szempontok alapján járnak el. HOFFMANN csak azokat a helyneveket sorolja a morfológiai szerkesztéssel keletkezettek közé, amelyeknek azonos alakú közszói megfelelője nincs, a *Nyíres*, *Akác* típusú neveket pedig jelentéshasadással létrejött névként értelmezi (1993: 74), és hasonlóan vélekedik az ilyen típusú nevekről RÁCZ ANITA is (2005: 196). TÓTH VALÉRIA az elkülönítés nehézségét nemcsak a köznévi és helynévi, hanem a személynévi és helynévi közötti határterületen is hangsúlyozza,⁵⁸ ezért dolgozatában csak azokat a képzőt tartalmazó helyneveket vizsgálja, amelyeknek képző nélküli változata is adathozható. Így ugyan biztos, hogy helynévképzővel van dolgunk, a morfológiai szerkesztésű nevek csoportjába történő besorolásuk azonban továbbra is bizonytalan: a névpárok egyik tagja nyilvánvalóan a másiktól keletkezett, és az elsődlegesség kérdése itt sem mindig dönthető el.⁵⁹ Ebből következően a képzőt tartalmazó névformák újfent két kategóriába sorolhatók be: egyrészt a morfológiai szerkesztésűek közé, másrészt a szerkezeti változással, bővítéssel létrejött helynevek közé (TÓTH V. 2001b: 180–9).

2.2. Mint láttuk, a leggyakoribb névalkotási minta mindkét nyelv névrendszerében a szintagmatikus szerkesztés, a morfológiai szerkesztésmód egyik nyelv neveire sem jellemző. A magyar névrendszerben az adatok 6%-a, a németben ennek alig több mint negyede (1,6%) keletkezett morfológiai szerkesztéssel. Azt a korai ómagyar korban elinduló tendenciát tehát, amely során a képzést mint produktív és termékeny névalkotási mintát fokozatosan felváltja a szintagmatikus szerkesztésmód, adattárunk is igazolja: a vizsgált terület mai magyar névkincsében is minimálisra csökkent a morfológiai szerkesztés szerepe. Különösen igaz ez, ha a fejezet első pontjában felvetett besorolási kérdéseket is szem előtt tartjuk: a 6%-ot kitevő névcsoport számos olyan helynevet is tartalmaz, amelyek idetartozása kérdéses. (Összehasonlításképpen: TÓTH VALÉRIA Árpád-kori korpuszában 12%-nyi biztosan és 8%-nyi kevésbé biztosan idesorolható nevet mutat ki, 2001b: 179.)

2.3. Az alábbiakban a formánstípusonként elkülönített alcsoportokat tekintem át.

2.3.1. Képzéssel keletkezett helynevek mindkét nyelv névrendszerében előfordulnak, de mindkét nyelvben meglehetősen alacsony arányban: a magyarban kb. 5%, a németben kevesebb mint 1% az ilyen módon keletkezett nevek hányada. (BÍRÓ vizsgálata alapján

⁵⁸ A történeti névanyagot HOFFMANN rendszere alapján vizsgáló szerzők általában felfigyeltek erre a besorolási problémára: mivel a helynévi- és személynévképzők rendszere alakilag nem különült el élesen egymástól, a személynév + képző szerkezetű helynevekről gyakorlatilag lehetetlen eldönteni, hogy képzett személynévből keletkeztek-e jelentésváltozással vagy pedig képző nélküli személynévből képző hozzákapcsolásával, vagyis morfológiai szerkesztéssel (BÉNYEI–PETHŐ 1998: 93; TÓTH V. 2001b: 184; PÓCZOS 2001: 145). Vö. még: HAJDÚ 1981: 163–4, MEZŐ–NÉMETH 110.

⁵⁹ TÓTH VALÉRIA bőséges példatárral igazolja, hogy „a szakirodalomban általánosan megfogalmazott tétel, miszerint az ilyen névpárokban a képzőtlen az elsődleges, és a képzővel bővítés utóbb, másodlagosan keletkezett be, aligha tekinthető kizárólagos érvényű, általános névfejlődési tendenciának” (TÓTH V. 2001b: 191).

Körösladány mai helynévrendszerében még ennél is csekélyebb szerepű, 0,83%-os arányú a morfológiai szerkesztésmód; 2002: 175.) Mivel a német nevek között alig több mint egy tucatnyi helynév tekinthető névképzéssel létrejött alakulatként, a két nyelv formánrendszerében között megfeleléseket aligha lehet megállapítani.⁶⁰ Az ide tartozó német névcsoport kis elemszáma miatt a következőkben az egyes képzőmorfémák, illetőleg a velük létrehozott névformák részletes elemzésére sem vállalkozom, mert a dolgozat fő célkitűzését a névalkotó formánok funkciójának és egyéb tulajdonságainak feltárása további információkkal nem szolgálhatja. Az alábbiakban tehát (néhány jellemző példa felsorolása mellett) csak azokra az esetekre térek ki, amelyek a kategorizálás során kérdéseket vetettek fel.

Az -s képzős helynevek kialakulásával kapcsolatban két fő nézet terjedt el a szakirodalomban: egyrészt elképzelhető, hogy e nevek jelentéstapadással keletkeztek (HOFFMANN elemzési keretében ennek a keletkezésmódnak a szerkezeti változások ellipszis altípusa felel meg), tehát például a *Szénás* helynév másodlagos alakulatként értelmezendő, melynek elődje egy (ma már nem adatolható) **Szénás/rét*, **Szénás/mező* stb. alakú helynév lehetett. A másik magyarázat szerint egyes -s képzős helynevek ugyan valóban jelentéstapadás eredményeként jöttek létre, ez a minta azonban nem tekinthető kizárólagosnak: elterjedése után analogikus úton ugyanis további -s képzős nevek is keletkezhetek (KÁROLY S. 1970: 302–3; SZEGFÜ 1991: 255; HOFFMANN 1993: 76–9; BÉNYEI–PETHŐ 1998: 92; PÓCZOS 2001: 144). A tapadás útján, illetve az analogikusan, névképző formánssal létrehozott -s képzős helynevek elkülönítése a gyakorlatban aligha lehetséges, így dolgozatomban az összes ilyen alakulatot — amennyiben más körülmény nem szól ellene — a morfológiai szerkesztésmódúak közé sorolom.

Az -s képzőt tartalmazó egyrészes helynevek besorolásakor különösen gyakran jelentkezik az 1. pontban megfogalmazott nehézség, a képző státuszának megállapítása, ugyanis számos földrajzi köznevünk (például a terület növényzetére utalók, mint a *nádas*, *fenyves*) jött létre az ellátottságot kifejező -s képzőelemmel. Az ezekből további formánok hozzákapcsolása nélkül keletkező helynevek a jelentéshasadással létrejött nevek közé sorolandók. Az elvi elkülönítés a gyakorlatban azonban nem ennyire egyszerű, hiszen — mint a dolgozat korábbi szakaszaiban is láthattuk — a földrajzi köznév és a helynév közötti határsáv gyakran nehezen állapítható meg. Az alábbi neveket például dolgozatomban a morfológiai szerkesztésük közé soroltam, bár nem zárható ki a jelentéshasadással való keletkezésük sem: *Gyertyános*, *Lencsés*, *Nyáros*, *Nyíres*, *Szénás*.

⁶⁰ A régi magyar és szlovák névrendszer között KNEZSA próbált meg megfelelésrendszert felállítani: a szlovák névképzőrendszer egyes tagjaihoz magyar névalkotási mintákat rendelt, majd a magyar modellek kronológiai rendje alapján a szlovák helynévtípusok időviszonyait próbálta meg feltérképezni (1960). Az ide tartozó német nevek alacsony száma miatt dolgozatomban hasonló vizsgálatok nem végezhetők.

A magyar névállományban a leggyakoribb -s képzős helynevek mellett viszonylag jelentősebb számban fordulnak még elő az -ó/-ő képzős nevek, melyek részint hangutánzó többől (pl. *Csorgó, Csöpögő, Dobogó, Nyihogó, Zuhogó*), részint pedig összetett szóból (pl. *Farkasordító, Kőtörő, Kutyaszorító, Palahányó*) alakultak, ez utóbbi csoport egy része valamilyen történésre, eseményre utal. Példák egyéb -ó/-ő képzős helynevekre: *Bejáró, Csillagzó, Fekettő, Köpködő, Nyugodó, Rákászó, Szopogató, Ugrató, Úsztató*.

További jellemző helynévképzők a vizsgált korpuszban: -d, pl. a *Bikád, Boród, Kövesd, Meződ, Nyárad, Sarkád, Tölöd* nevekben, -i, pl. a *Császi, Hegyháti, Tántori, Tekincsi, Uradalmi* nevekben, -ság/ség pl. *Hőség, Magyaróság, Szegénység, Vargaság* helynevekben, -ka/-ke pl. a *Kopaszka, Szarvaska* helynevekben.

A német helynevekre alig jellemző a morfológiai szerkesztés, a helynévképzők pedig leginkább a kicsinyítő képzők közül kerülnek ki, pl. *Berglein, Brünnelein, Gründlein, Wieslein*. (A köznévi -lein képző nyelvjárási megfelelői az adatokban: -jē, pl. a *Ėkərjē, Pintyē* helynevekben és -l, pl. a *Pērgəl* és a *Vīzəl* helynevekben).

2.3.2. A névszójelekkel alakult helyneveket a magyarban jórészt a többesszám-jeles formák képviselik, pl. m. *Kertek, Megyék, Mocsilák, Szállások, Szilvások, Szőlők*. Arányuk a magyar névrendszerben alig több mint fél százalék. HOFFMANN-t követve — definíció szerint — nem sorolom ide a -földek/-kertek utótagú helyneveket, ezek a szintagmatikus szerkesztésű nevek között szerepelnek (vö. 1993: 82–3). HOFFMANN a -k jelet is derivációs morfémaaként kezeli, mert szerepe a helynevek létrejöttében megegyezik a képzők szerepével: a földrajzi köznévi főtagot helyettesíti (i. m. 82–3, 85).

Az -é birtokjellel történő névalkotás a korpuszban mindössze három esetben mutatható ki: a *Csukmáné, Lapisé, Palé* helynevekben. Ez a névadási mód vélhetően általában visszaszorulóban van a magyar névalkotási minták között, és területi szempontból is ingadozó a megjelenése, a BÍRÓ által vizsgált körösladányi névrendszerben például egyetlen adat sincs rá (2002: 174).

A jel mint grammatikai kategória a németben nem értelmezhető, de többes számot kifejező flexió végződés van a német morfológiai rendszerben is. A kétrészes nevek alapszava a korpusz neveiben gyakran fordul elő többes számú alakban (pl. n. *Brunnen/Äcker, Hutweiden/Stücke, Weingarten/Stücke, Ziegelofen/Äcker*), sőt az sem ritka, hogy magyar egyes számú névnek a német névrendszerben többes számú azonos jelentésű forma felel meg (pl. m. *Hosszú/föld* ~ n. *Lang/Äcker*, m. *Határ/föld* ~ n. *Grenz/Äcker*, m. *Gáti/mező* ~ n. *Gáter/Äcker*). Ezeket a többes számú formákat viszont a magyar kétrészes többes számú alakokhoz hasonlóan szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett helynévként kell értelmeznünk. A németben a többesszám-jellel történő morfológiai névalkotás nem vált termékeny modellé,

adattárunkban mindössze három, bizonytalanul ide sorolható név mutatható ki (*Birken, Hofstellen, Schmalen*).

2.3.3. A határozóraggal történő névalkotás a német névrendszerre értelemszerűen nem lehet jellemző (a morfológiai rendszerből hiányzik ez a kategória), de a Sásdi járás névrendszerében a magyarban is elhanyagolható az aránya: a bizonytalanul ide tartozó *Köblény* településnéven kívül (vö. FNESz.; KISS LAJOS 1995: 31) csupán három *-nál/-nél* ragos forma képviseli ezt a típust (pl. *Hábipusztánál, Horhónál, Kozáriútnál*). Határozóragra végződik az *Égödre* adat is, kialakulásában viszont talán inkább az ellipszis játszhatott szerepet (**Égödre/dülő* > *Égödre*, a kiinduló forma azonban az írott forrásokban sem adatható).

2.3.4. A helyragos formáknál valamivel gyakoribb, de így is fél százalék alatti az aránya a névutóval keletkezett magyar helyneveknek (a németből ez a típus is hiányzik), pl. *Falufölött, Gátontúl, Hosszúalatt, Malomfölött, Mocsolákközt*. Ezek a nevek, bár két lexémából állnak, elemzési keretünkben egyrészes névnek minősülnek.

2.3.5. A két nyelv eltérő morfológiai rendszeréből adóan csak a német helynévkincsben adathatók az előjárószóval létrehozott helynevek, pl. *Bei Figyelő, Hintern Grosse, Zwischen zwei Graben*. Arányuk a teljes német névrendszerben 0,7%. A magyar határozóraggal, illetve névutóval és a német előjárószóval létrehozott helynevek funkcionális-semanticai szerkezetüket tekintve teljesen egységes képet mutatnak: valamennyien elhelyezkedésre utalnak. Lényeges eltérés viszont a két nyelv között, hogy míg a fenti két csoportba sorolt magyar helynevek kivétel nélkül dülőket, határrészeket jelölnek, addig a német előjárószós formák utalhatnak épületekre is (pl. n. *Bei Pintér bácsi, In die Egylet, Zum Hegyis*).

Magyar névszóraggal, névutóval keletkezett helynevek és német prepozíciós formák néhány kivételtől eltekintve nem alkotnak névpárt, vö. mégis: m. *Hábipusztánál* ~ n. *Bei Háberpussta*, m. *Tokaj felett* ~ n. *Oben Tokau* névpárok.

2.3.6. Négy német nevet a gyűjtők névelős formájukban vettek fel. Ezek között egy domborzi név (*Die Höhe*), két intézményre utaló épületnév (*Die Schule, Die Ipartestület*) és egy szobornév (*Der Heilige*) szerepel. A névtárban névelővel együtt gyűjtött magyar helynév nem található, ám mégsem lehetünk biztosak abban, hogy itt nyelvspecifikus eltéréssel, sajátos német névalkotási móddal lenne dolgunk. Egyrészt az ide sorolható nevek alacsony száma eleve azt sugallja, hogy ha létezik is ez a névadási mód, mögötte nem rejlik igazán produktív névalkotási minta. Másrészt szintén elbizonytalanítja ennek a modellnek a státuszát, hogy a négy név három különböző denotátumtípushoz tartozik, vagyis megjelenésüket sokkal inkább véletlenszerűnek, mind rendszerjegynek értékelhetjük. Végül pedig szem előtt kell tartanunk a lejegyzés módját is: a névtár a nevek mondatbeli használatáról ugyan nem közöl információt, de a fenti négy német példán kívül valószínűleg nagyon sok nevet csak névelővel együtt

használnak a beszélők, pl. *Elindul az Iskolába. Kimegy a Berekbe. Dolgozik a Szőlőben. A Hosszú/földön szánt.* J. SOLTÉSZ véleménye szerint „a névelőt csak akkor tekinthetjük a tulajdonnév szerves részének, ha nemcsak szövegösszefüggésben, hanem elszigetelt, »idézett« formában is ott található a név mellett” (1979: 11).

3. Jelentésbeli névadással alkotott nevek

A jelentésbeli szóalkotás a közszavak területén a leggyakoribb keletkezőmódnak számít. Ennek oka bizonyára a nyelvhasználóknak, az új szavak létrehozóinak a nyelvi gazdaságosságra való törekvésében keresendő (vö. KÁROLY S. 1970: 218, HOFFMANN 1993: 89). Noha a tulajdonnevek megalkotása csak ugyanazokkal az eszközökkel történhet, mint a közszavak létrehozása, a HOFFMANN elemzési rendszerének megjelenése előtt a jelentésbeli névadás kategóriája mégsem szerepelt a helynév-tipológiákban. Az ilyen módon, azaz formáns nélkül keletkező helynevek (jórészt településnevek) egy része — a pusztá személynévből, népnévből, törzsnévből keletkezett és a patrocíniumi eredetű nevek — ugyanakkor a helynévkutatás kezdeteitől nagy érdeklődésre tartott számot a névtani irodalomban, de a rendszerezésekben ezek egységes névtípusként történő kezelése nem jelent meg. HOFFMANN ennek a jelenségnek a háttérében azt a régi vitát látja, amely a tulajdonnév jelentéséről, illetőleg a tulajdonnévi jelentés létezéséről folyt (i. h.; a tulajdonnév jelentéséhez folytatott vitához vö. HOFFMANN 2003: 41–50).

Jelentésbeli névalkotáson a következőkben azt a névkeletkezési formát értem, amely során „a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg” (HOFFMANN 1993: 91–2). E névalkotási minta altípusait a név alapjául szolgáló lexéma, illetve a jelentésváltozás fajtái alapján adhatjuk meg: jelentéshasadással földrajzi köznevekből keletkeznek velük egy objektumosztályba sorolt helynevek, jelentésbővüléssel, illetve -szűküléssel helynévből alakulnak újabb, részben azonos denotatív jelentésű helynevek, a névátvitel alapja pedig köznév és tulajdonnév (helynév, személynév) egyaránt lehet, ha annak denotátuma és a nevet viselő hely között a névalkotók tudatában hasonlósági vagy érintkezésbeli asszociációs kapcsolat létesül.

A Sásdi járás névkincsében a jelentésbeli névalkotás a szintagmatikus szerkesztés után a második leggyakoribb névalkotási minta: a magyar nevek kb. 17, a német nevek kb. 15%-a alaki változás nélkül, a névadás alapjául szolgáló lexéma jelentésének változásával keletkezett.

3.1. Jelentéshasadás

A jelentéshasadással történő névadás a korábbi névtani irodalomban nem szerepelt a helynévalkotási módok között. Ahol a hasadás a névkeletkezéssel kapcsolatban felmerült, ott merőben más elméleti megközelítés alapján, mint HOFFMANN tipológiájában (és mint dolgozatomban): SEBESTYÉN általában a tulajdonnévvé válást (azaz minden tulajdonnévvé válást) hasadásként értelmezett (SEBESTYÉN 1969: 302–3, 1971: 167). Véleményének háttérében az a korábban általános elgondolás áll, hogy a helynevek általában fokozatosan jönnek létre, közsói alapjuk a használat során értékelődik át tulajdonnévvé. HOFFMANN ezzel szemben úgy látja, hogy számos olyan helynév létezik, amelynek közsói előzményét nehéz lenne igazolni (1993: 92). HOFFMANN definíciója szerint a jelentéshasadás az a névkeletkezési folyamat, amely során pusztá földrajzi köznévből formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül helynév keletkezik, vagyis egyedjelölő tulajdonnévi denotáció is kialakul (i. m. 93).

Jelentéshasadással kizárólag egyrészes helynevek keletkezhetnek, de nem minden földrajzi köznévi alapú egyrészes helynév jött létre hasadással: ezek az alakulatok lehetnek szerkezeti változás eredményei is (pl. *Nagy/erdő* > *Erdő*), és metonímia is hozhat létre ilyen névformákat (pl. *Séd* 'patak' > *Séd* 'földterület') (i. h.).

A Sásdi járás helynevei körében a jelentéshasadás a leggyakoribb jelentésbeli névadási módnak bizonyul mindkét nyelvben: mind a magyar, mind a német névrendszerben az összes név 12%-a tartozik ide. HOFFMANN a Nyírbátori járás 20 településének neveit vizsgálva a Sásdi járás névkincsben tapasztaltakkal lényegében teljesen megegyező, 13%-os arányt mutat ki (1993: 94–5; forrása: JAKAB-KÁLNÁSI 1987). Az azonos arány mellett a nevek által jelölt objektumok típusa is hasonlít a HOFFMANN által vizsgált helynevek denotátumaihoz: hasadással jórészt két fő denotátumcsoport nevei keletkeztek, egyrészt épületek nevei (pl. m. *Iskola*, *Malom*, *Templom*; n. *Kirche*, *Pfarrei*, *Schule*), másrészt pedig növényzetre utaló nevek, (pl. m. *Bozót*, *Fenyves*, *Nádas*, *Szilvás*). Ez utóbbi csoport a német névrendszerben nem mutatható ki, a hasonló funkcionális-szemanitkai jeggyel rendelkező nevek a németben szintagmatikus szerkesztéssel jönnek létre. A fenti két csoport mellett mindkét nyelvben egyéb denotátumfajták nevei is keletkezhetnek hasadással. A jelentéshasadásos névkeletkezés főként azokra a denotátumokra jellemező, amelyekből az adott névhasználó közösség csak egyet ismer, így nincs szükség differenciáló elemre ahhoz, hogy az azonos denotátumosztályba tartozó jelöltektől megkülönböztessék (vö. HOFFMANN 1993: 94), adattárunkban ilyenek bizonyul többek között a m. *Csatorna* víznév Alsómocsoládon, a m. *Völgy* helynév Kárász határában, a n. *Bach* víznév Nagyhajmáson és a n. *Kanal* Kaposszekcsőn. Ha az építmények neveitől eltekintünk, annak a véleménynek is igazat adhatunk, hogy jelentéshasadásra leginkább a

speciálisabb jelentésű földrajzi köznevek alkalmasak, pl. m. *Kőbánya, Lőtér, Megyehatár*, n. *Damm, Hanfrötsen, Reitschule* (HOFFMANN 1993: 96, TÓTH V. 2001b: 200).

A jelenéshasadással keletkezett helynevek a névhasználók (és a gyűjtők) tudatában gyakran a helynév és a földrajzi köznév határterületére kerülnek: mivel formai kritérium nincs a két kategória elhatárolására, még élő nyelvhasználatban sem mindig lehet megállapítani az adott lexéma státuszát. Dolgozatomban a BMFN. minden adatát — a gyűjtők és a közlétevők állásfoglalásának megfelelően — helynévként értelmezem.

3.2. Névátvitel

A névátvitel HOFFMANN (és a tipológiáját alkalmazók) értelmezésben hasonló eleven működik a helynevek keletkezésekor is, mint a stilisztika és a jelentéstan területén⁶¹: alapja a fogalmi érintkezés, melynek nyomán a hangsor újabb jelentés hordozójává válik. Noha a tulajdonnév jelentésszerkezete némiképp eltér a közszavakétól, hisz jelentésmagva a denotatív jelentés, jelöltjének bizonyos fogalmi jegyeit, mint méret, forma stb. mégis képes kifejezni, így létrejöttében adott esetben szerepet játszhat a névátvitel (HOFFMANN 1993: 100–1). A névátvitel két típusa — a jelentéstan és a stilisztika felfogásához hasonlóan — az érintkezésen alapuló, azaz metonimikus, illetve a hasonlóságon alapuló, azaz metaforikus névadásmód.

A névátvitel a Sásdi járás egyik névrendszerében sem meghatározó jellegű névadási modell: a teljes magyar névállománynak 3,5%-a, az összes német névnek pedig csupán 2,2% keletkezett ilyen módon. Az ide sorolt nevek néhány (részben bizonytalan) példától eltekintve metonimikus névadás eredményeként jöttek létre. A névátvitel egyes mintái vélhetőleg általában sem lehetnek kimagaslóan gyakoriak a mai magyar névadásban: a BÍRÓ által vizsgált körösladányi névrendszerben sem magas az ilyen módon keletkezett nevek aránya, bár a sásdi járásban kimutatható hányadnak mégis több mint duplája (8% körüli, vö. 2002: 190). A körösladányi és a sásdi magyar névrendszer közötti eltérés talán annál jelentősebb, minthogy csupán a véletlennel magyarázzuk. Lehetséges, hogy a különbség mögött területspecifikus, nyelvföldrajzi eltéréseket kell sejtenuünk, de e ponton nem zárhatjuk ki a német névalkotási modellek hatását sem: mint a fenti arányszámokból láthatjuk, a terület német névállományában meglehetősen kicsi a névátvitel szerepe. Bár az alacsony gyakoriságú modelleknek nem igen lehet olyan hatásuk, hogy egy másik, érintkező nyelvben is lecsökkentsék az azonos modellek névalkotó szerepét, közvetve mégis elképzelhető hasonló mechanizmus: a mindkét névrendszerben meglévő legnagyobb dominanciájú modellek egymást erősítve egyre gyakoribbá válhatnak, egyre inkább a perifériára szorítva azokat a mintákat, amelyek az egyik nyelvben kevésbé produktívak.

⁶¹ Vö. pl. PAPP ISTVÁN 1963: 9–10; KIEFER 2000: 101–2; SZIKSZAINÉ 2007: 447, 427–8.

Az Árpád-kori helynevek vizsgálatainak tapasztalatával összevetve azt láthatjuk, hogy mind Abaúj, mind Bars megyében a mainál lényegesen nagyobb arányban mutathatók ki metonimikus úton létrejött helynevek (a XI. században 21%, a XII. században 25%, a XIII. és XIV. században pedig 40% fölötti az arányuk). A TÓTH VALÉRIA által vizsgált, ide sorolt nevek azonban döntően településnevek, a névátvitellel keletkezett víz- és határnevek száma ennek csupán töredéke, az egy tucatot sem éri el (2001b: 218–20), így a korai névállományban megfigyelt arányszámok egyáltalán nem állnak ellentétben a mai Sásdi járás mutatóival.

3.2.1. Érintkezésen alapuló, vagyis **metonimikus névátvitellel** mindig egyrészes nevek keletkeznek. A kategória egyes alcsoportjai lényegében megfeleltethetők egyes funkcionális-semanticai kategóriáknak: a névalkotók tudatában a metonimikus névadás alapjául szolgáló denotátum mindig egy hozzá képest külső dolog (növényzet, állatvilág, személy, csoport, épület, tereptárgy, vízfolyás stb.) képzetével léphet asszociációs kapcsolatba. Ha a név a külső dolgot jelölő szóból morfológiai változás nélkül jön létre, metonimikus névadással van dolgunk. (Adataink tanúsága szerint azonban mindkét nyelvben lényegesen gyakoribb, hogy a hely sajátosságára utaló névrész összetételi előtagként szerepel a névtestben.)

A Sásdi járás metonimikus névadással létrejött helynevei hat alcsoportba sorolhatók, melyek közül csupán egy, a denotátum és egy másik hely viszonyára utalók csoportja éri el a teljes névrendszerben az egy százalékos gyakoriságot.

1. A denotátum közelében vagy rajta folyó vízfolyásról⁶², állóvízről kapták a nevüket pl. a m. *Bikpatak*, *Csöpögő*, *Halastó*, *Sárkánykút* dülők, határrészek, illetve a m. *Tekeres* település, továbbá valószínűleg nem átvétellel, hanem már a magyarban metonimikus névadással jöttek létre a m. *Toplica* dülőnevek a *Toplica* víznevek alapján. A német nyelvre ez a névalkotási minta egyáltalán nem jellemző: csupán két név sorolható ide (*Feketeérgraben*, *Brünnlein* dülőnevek), illetőleg talán még egy dülönév, a *Kiskut*, amely kétféle módon is létrejöhetett. Egyrészt a m. *Kis/kút* víznév átvételével, majd a n. *Kiskut* víznév alapján metonimikus úton (azaz m. *Kis/kút* vn. > n. *Kiskut* vn. > n. *Kiskut* dn.) vagy pedig a magyar *Kiskút* dülönév kölcsönzésével (azaz m. *Kis/kút* vn. > m. *Kiskút* dn. > n. *Kiskut* dn.). Mivel a német névrendszerben a fentiekén kívül nincs több példa erre a névalkotási modellre, ennek a három helynévnek a keletkezéstörténeti besorolása is megkérdőjelezhető.

Mindkét nyelvben termékeny (ha nem is gyakori) modell a helyre jellemző építményről, épületről történő elnevezés. A magyar névrendszerben pl. *Bitófa*, *Fatemplom*, *Mészkemence*, *Pajta*, *Vaskapu*, a németben *Eisentor*, *Keller*, *Kohlplatte*, *Rodemühle*, *Ziegelhütte* dülőnevek adathatók. Talán ennek a típusnak egy alfajaként is felfoghatók az egykori falvak, tanyák

⁶² A vízfolyás > terület, tájrész, amely mellette fekszik típusú metonímiát BÍRÓ azzal magyarázza, hogy a vízszabályozás előtt gyakran víz alá kerülő, medrekkel szomszédos területeket, ártereket is a víz nevével jelölték, amely később a szabályozás után is az adott terült jelölője maradt (2002: 180).

neveiből alakult utca-, falurész-, határrésznevek, pl. m. *Battyán, Hosszúszó, Kéthely, Jakabfa, Szömeffa, Olaszfalu*. A német névrendszerben ez névalkotásmód nem jellemző, vö. mégis n. *Hilej, Vargán* helynevek, melyek azonban a magyarból való átvételként is magyarázhatók.

Egyes épületek a bennük működő intézményekről kapták a nevüket, pl. m. *Állami Gazdaság, Általános Iskola, Karbon Üzem, Korona Szálló, Körjegyzőség*, n. *Lehrlingsschule, Milchverein, Sonntagsschule*. (Ezt a névalkotási típust BÍRÓ is külön kategóriaként értelmezi, vö. 2002: 185.)

Csak a magyar névrendszerben (és ott is mindössze négy esetben) adatható az a metonimikus névalkotásmód, amely során egy területet a rajta átvezető útról neveznek el. Ide tartozó dűlőnevek: *Derékút, Horhos, Mónosút, Töttösiút*.

A fentiekől eltérő egyéb hely neve (pl. erdő, szomszédos település) adatállományunkban csak a magyar névrendszerben képezheti metonimikus névátvitel alapját, pl. m. *Gyertyánosierdő, Kerékcser, Völgyierdő*, határrésznevek (az egykoron helyükön álló erdők nevét őrzik), m. *Boród* határrésznev Boród település határa mentén, m. *Paplika* határrésznev az azonos nevű barlangbejárat felett.

A fenti példák keletkezésében szerepet játszó helynévi alapú metonímia egyes elképzelések szerint poliszém névpárok eredményez: a névátvitel alapjául szolgáló és az eredményeként létrejövő helynevek e vélemények szerint egymással genetikai kapcsolatban vannak (vö. GYÖRFFY E. 2005: 98).

2. A funkcionális-szemantikai elemzés során láttuk, hogy a növényzetre utaló névrészek mindkét nyelvben viszonylag gyakori modellnek számítanak, ugyanakkor a növénynévi alapú metonimikus névadás a vizsgált névrendszerben rendkívül ritka (a teljes névállomány kevesebb, mint egy százaléka jellemző). Feltűnő, hogy e névadástípus alapját szinte kizárólag fanevek alkotják, pl. m. *Bükk, Cser, Diófa, Feketekörte, Fenyőfa, Iharfa, Jegenyefa, Nyír*; n. *Birnbaum, Buchenbaumlein, Wacholder, Weidebaum* helynevek.

3. A két névrendszerben összesen alig egy tucatnyi névre jellemző, tehát rendkívül ritka az állatnevekből formai változás nélkül keletkező névfajta, pl. m. *Bika, Csiga, Gaborgya* (< *gaborgyán* 'töviszúró gébics'), *Kakukk*, n. *Hengst, Fledermaus* helynevek. A névállományban ezeken túl szerepel néhány állatvilágra utaló, de nem pusztán állatnévből, hanem az állatnevet tartalmazó összetett lexémából létrejött helynév, amelyek a fentiekhez hasonlóan egyrészes és jelentésváltozással keletkezett névként értelmezendők, pl. m. *Hollófészek*, n. *Gänseschwanz, Spatzennest*.

4. A legkorábbi településneveink kialakulásában rendkívüli szereppel bíró névalkotási minta, a pusztán személynévvel történő névadás hatása a mai névkincsben gyakorlatilag elhanyagolható. A személyről történő közvetlen névadás aránya mindkét névrendszerben egy szá-

zalék alatt van, ám ennek a hányadnak is csupán egy részét alkotja a személynévi alapú névadás, e nevek alapszavai között ugyanis személyre utaló közszók is előfordulnak. Az a tény továbbá, hogy az ebbe a csoportba tartozó nevek közül néhány valóban régi keletkezésű településnév, melyek eredetét, funkcionális-szemantikai szerkezetét a névhasználók ma már aligha ismerik, még inkább kétségessé teszi a névadási modell mai státuszát.⁶³ Pusztá személynévi eredetűek a Sásdi járás magyar helynévrendszerében például a m. *Godisa, Kárász, Mágocs, Szakál, Tóttós* településnevek⁶⁴ (a németben ilyen minta alapján településnevek nem keletkeztek), és pusztá személynévi eredetűnek mutatkoznak például a m. *Balázs kovács, Bodon, Domonkos, Petre, Pintér bácsi, Szekörnye*, n. *Stauber Doktor, Kleinheinz, Weiss Jóska, Kunst Karol* helynevek⁶⁵ is. (A TÓTH VALÉRIA által vizsgált ómagyar kori névállományban pusztá személynévi metonímia eredményeként létrejött helynévként csak településnevek adatolhatók, TÓTH V. 2001b: 206). A mai névadatok elemzése — még ha kevés számú példával is — arra utal, hogy a jelenség a többi helynévfajta keletkezésben is szerepet játszhat. Nem személynévi eredetű, de személyt jelentő közszóból a németben is jöttek létre metonimikusan helynevek, pl. n. *Kotsteinschläger, Lebzelter, Schmied*.

A pusztá személynévből álló helynevek nem sorolhatók automatikusan a metonimikus névátvitellel keletkezett alakulatokhoz: például azok a személynévi alapú helynevek, melyek a funkcionális-szemantikai elemzés síkján az emlékeztető szerepű nevek közé tartoznak, nem a fenti példák érintkezésen alapuló viszony (azaz hely és tulajdonos, hely és lakó kapcsolata) alapján jöttek létre (vö. HOFFMANN 1993: 107). A Sásdi járásban a pusztá személynévre visszavezethető helynevek azonban szinte kivétel nélkül metonimikusan keletkeztek, csupán egy olyan név van közöttük, amely biztosan emlékeztető funkcióval bír (*Matild*), ezt a helynevet azonban valószínűleg szerkezeti változás alakította (< *Matild/pusztá*).

3.2.2. A névátvitel másik alaptípusa, a hasonlóságon alapuló **metaforikus névalkotás** rendkívül ritka jelenség a névrendszerekben. A korai ómagyar kori névállományokban gyakorlatilag kimutathatatlan: Abaúj és Bars vármegye helynevei közt, valamint Bihar vármegye településnevei között egyáltalán nem adatolható (TÓTH V. 2001b: 201, RÁCZ 2005: 175), és Borsod vármegyében is csupán egy bizonytalanul értékelhető név sorolható ide (PÓCZOS

⁶³ A mai pusztá személynévi keletkezésmódot mutató nevek értékelésével kapcsolatban megoszlik a szakirodalom véleménye: egyes felfogások szerint e nevek másodlagos rövidülések lehetnek (pl. LŐRINCZE 1947: 16; BENKŐ 1947/2001: 40; BÁRCZI 1958: 158; KISS LAJOS 1997d/1999: 178), SZABÓ T. ATTILA a fenti véleménnyel szemben ezt a névalkotási módot ma is aktívnek látja (1940: 127–8; vö. még KÁZMÉR 1957: 43; INCZEFI 1970: 113; KRISTÓ 1976: 16–7; 1980: 251–3). Hasonlóan vélekedik BÍRÓ is: a XX. században is lehetségesnek tartja a pusztá személynévből történő keletkezést, igaz, e nevek létrejöttét számos feltételhez köti, és adatai alapján használatukat házakra, tanyákra, valamint a hozzájuk tartozó földbirtokokra korlátozza (BÍRÓ 2002: 187–88). Ezt a megállapítást a Sásdi járás helynevei is nagyban alátámasztják, a BÍRÓ által említett denotátumfajtákon kívül csupán néhány földterület neve származtatható pusztá személynévből (pl. *Petike, Tót Mátyás, Benkő*).

⁶⁴ A településnevek etimológiájának forrása: FNESz.⁴

⁶⁵ A németben ez a rendkívül ritka névadásmód az utolsó példa kivételével csak épületek (lakóházak, műhelyek) megnevezésében játszott szerepet. A *Kunst Karol* név utcát jelöl.

2001: 76, 157). HOFFMANN a metaforikus névátvitelt ősi névalkotási módként jellemzi, a korai dokumentumokból való kiszorulásukat annak tulajdonítja, hogy ezeket a gyakran humoros hangulatú neveket a lejegyzők nem tartották elég komolynak (1993: 116). Ezt elfogadva is le kell szögeznünk, hogy a metaforikus névadással létrejött helynevek a jelenkori névtárakban is ritkán fordulnak elő, holott a gyűjtők aligha válogatnak a nevek között stiláris értékük alapján. BÍRÓ adatállományának 1,4%-a jött létre e névalkotási modell alapján (2002: 190), és épp ilyen ritka a típus a Sásdi járásban is: a magyar neveknek 0,3%-a, a német névkincsnek pedig 0,7%-a sorolható ide.

Az ide tartozó nevek egy része a denotátum formáját kapcsolja össze egy másik dolog hasonló formájával (pl. m. *Farok, Gatya, Hullámvasút, Lófej*, n. *Katzenkopf, Patscherriemen*). Az ilyen módon létrejött nevek definíció szerint csak egyrészesek lehetnek, tehát a m. *Gatya/rét, Tekenyő/föld, Sapka/dűlő*, illetve a n. *Kappen/Feld, Kessel/Acker* típusú nevek szintagmatikus szerkesztéssel keletkezettnek értelmezendők, noha előtagjuk hasonló szemlélet alapján lett a név része, mint a metaforikus névadással létrejött nevek. Szintén nem sorolhatók ide a *gerinc, hát, láb* földrajzi közneveket tartalmazó helynevek, mert ezekben az esetekben a jelentésváltozás még a közsői jelentés kialakulása során végbement (HOFFMANN 1993: 111–3).

A metaforikus névadás másik típusának alapja helynév, amelynek jelöltjét a névadók a megnevezendő hellyel valamilyen tulajdonsága miatt hasonlónak látták; a Sásdi járásban pl. a m. *Badacsony* (jó szőlőtermő hely), *Balaton* (gyakran volt víz alatt), *Itália* (a falu déli része); e nevek között nem ritka a gúnyos hangulatú sem: *Betlehem* (szegény családok lakják), *Csikágó* (kevert népessége és a közrend hiányosságai miatt), *Kórea* (sertás telep áldatlan állapotban). A jelenség hátteréhez vö. J. SOLTÉSZ 1979: 35. E második altípus a névállomány német részében egyáltalán nem adathozható.

3.2.3. HOFFMANN elemzési modelljében a jelentésváltozások altípusaként szerepel a **jelentésbővülés**, illetve **-szűkülés** mint névalkotási folyamat, amely során egy helynévnek a meglévő mellé újabb jelentése is kialakul, s ezek azonos fogalmi osztályokba tartozó denotátumokra vonatkoznak (1993: 99), pl. *Anglia* 'Nagy-Britannia', *Amerika* 'USA' *Budapest* > *Pest* 'Budapest', *Nyékládháza* > *Nyék* 'Nyékládháza'. Ennek a névkeletkezési modellnek az alapja a helynevek, illetve denotátumaik alá-fölrendeltsége, az új helynévi jelentés kialakulásának pedig az a minimális feltétele, hogy a hierarchiában elmozdulás történjen (i. m. 98–9).

Jelentésbővülésre, illetve -szűkülésre egyértelmű példákat csak a települések és településrészek neveinek viszonylatában találtam: ha egy település több egykori falu összevonásával jött létre, előfordulhat, hogy azok egyikének neve vonódik át az újonnan keletkezett település

egészére, azaz az eredeti jelentés kitágul, mert nagyobb területet jelöl. (Ilyenkor általában falurésznévként megmarad az eredeti jelentés is.) A Sásdi járás névrendszerében így alakultak ki a *Bodolya*, *Orfű*, *Szászvár*, *Szék*, *Szekcső* helynevek jelentései: egyrészt az egész települést, másrészt pedig annak egy részét jelölik. Ezek mellett elképzelhető, hogy a határnevek között további jelentésbővüléssel vagy -szűküléssel létrejött neveket is találhatnánk a vizsgált terület történeti névanyagának tanulmányozásával, HOFFMANN például az elpusztult települések nyomán kialakuló névbokrokat, valamint a térképek sajátos névanyagát emeli ki e változás fő terepeiként (i. h.). Tekintve azonban, hogy sem az ómagyar kori, történeti anyagon végzett vizsgálatok, sem pedig BÍRÓ mai névanyagon készített elemzései nem mutatnak ki ilyen jellegű változásokat, feltételezhetjük, hogy a Sásdi járás területén sem találunk olyan számban példákat erre a modellre, hogy az a névállomány belső arányait jelentékenyen érintené.

3.2.4. Az alkalmazott névelemzési keret egyéb, a jelentésváltozás körébe tartozó névkeletkezési módjaira (indukciós névadás, névköltöztetés) egyértelmű példákat a Sásdi járás névanyagában nem találtam.

4. Szerkezeti változással alkotott nevek

Azokat a névkeletkezési módokat, amelyek során egy helynévből azonos jelentésű (szinonim), eltérő alakú helynév keletkezik, HOFFMANN tipológiája alapján szerkezeti változásoknak tekintjük (vö. 1993: 121). Az ide sorolható névalkotási mintákat két fő szemponttal jellemezhetjük: a névtest terjedelmét növeli vagy csökkenti a változás, illetve névrésztértékű vagy névelemértékű a bekövetkezett módosulás. E szempontok mentén az elemzési rendszerben a szerkezeti változások négy alaptípusát különíthetjük el: ellipszis, kiegészülés, redukció, bővülés. Ha a szerkezeti változás során a kiinduló helynév jelentésszerkezete is megváltozik, deetimologizációs vagy népetimológiás⁶⁶ folyamat hozza létre az új nevet. HOFFMANN később az általa létrehozott tipológiai rendszert e ponton tovább tagolja és újabb típusokkal bővíti:

⁶⁶ Az utóbbi két, egymással ellentétes irányú változástípust több megnevezés is jelöli a magyar névtani terminológiában. HOFFMANN később a deszemantizáció és reszemantizáció fogalmakat használja (1993), a tipológiai rendszerét alkalmazó munkákban azonban általában a deetimologizáció és népetimológia szerepelnek (BÉNYEI-PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001b, PÓCZOS 2001, RÁCZ 2005). TÓTH VALÉRIA a településnevek változástípusainak rendszerezésében a kategóriák megnevezése során a deszemantizáció és a reszemantizáció terminusokat használja, de az egyes jelenségek során az utóbbi szinonimájaként a népetimológia is előfordul (2008: 22, 148–78).

A népetimológia a német szláv érintkezések névtanának közkeletű témája, számos tanulmány tárgyalja definíciós lehetőségeit, al típusait, vizsgálatának módszertanát. A hagyományosan népetimológiának (Volks-etymologie) nevezett jelenséget a német szakirodalomban szándékosan jelölik néhány évtizede új terminussal, a másodlagos szemantikai motiváció (sekundäre semantische Motivation) fogalommal: az ilyen módon létrejött nevek többségének kialakulását ugyanis nem a „nép”, azaz a névhasználó közösség, hanem az egykori írnokrteg (gyakran tudatos) tevékenységeként értékelik. A jelenség megnevezésére a német szakirodalomban is használatos a reszemantizáció (Resemantisierung) fogalom (vö. HENGST 1981: 21–42, 1984c: 48–51).

E változási folyamatok megjelölésére dolgozatomban a hagyományosabb népetimológia és deetimologizáció terminusokat használok.

újabb rendszerében a helynevek szintaktikai szerkezetének megváltozása történhet ellipszissel, kiegészüléssel, névrészcserével és szórendcserével, a morfológiai szerkezet változása jelenthet redukciót, bővülést vagy névelemcserét, míg a szemantikai változások alkategóriájában tárgyalja a deszemantizációt, a reszemantizációt és a transzszemantizációt (1999: 214). Elemző munkájában ugyanezt a felosztást követi BÍRÓ is (2002: 192).

A keletkezéstörténeti vizsgálatok eredményeinek bemutatása során több ponton is utaltam arra, hogy az adott kategóriába sorolt helynevek egy része szerkezeti változással is létrejöhetett. A bizonytalan besorolás okát HOFFMANN így látja: „Minden névrendszerben egyidőben igen sokféle helynévtípus fordul elő, s ezek mindegyike mintául szolgálhat az új nevek kialakulásához, s a meglévő nevek átalakulásához. A mindenkori helynévrendszer sokszínűsége magyarázza tehát a szerkezeti változások többirányúságát, gyakran ellentétesnek ható tendenciáit is. (...) A történeti egymásutániség nem minden esetben állapítható meg egyértelműen. Ez természetesen abból is adódik, hogy a szerkezeti alternánsként előforduló nevek nemcsak szerkezeti változások eredményeként alakulhattak ki, hanem a primer névkeletkezési folyamat során is létrejöhetnek, azonos funkcionális modellt tükröztető, eltérő névszerkezetű névként is” (1993: 136–7). Azaz: a helynevek egy része elődleges⁶⁷ helynévként éppúgy keletkezhetett, mint már meglévő helynévből másodlagos alakulatként, a két névadási alaptípus elhatárolása azonban legfeljebb gazdag történeti adatolás mellett lehetséges (meglátásom szerint akkor sem teljes bizonyossággal, hiszen egy-egy névváltozat első előfordulása is számos tényezőtől függhet — beleértve a véletlent is). A szerkezeti változások és a HOFFMANN által primer névalkotási módokként említett egyéb keletkezési típusok (szintagmatikus szerkesztés, morfológiai szerkesztés, jelentésváltozás) elkülönítési nehézségeit⁶⁸ az alábbiakban összegezhajuk:

1. Ha egy név akár egy időpillanatban, akár diakrón adatsorát tekintve variánsokban létezik, a variánsok közül egy nagy valószínűséggel primer névalkotás eredménye, a többi pedig az elsődleges, kiinduló névformából szerkezeti változással alakult. Az elsődlegességet azonban az esetek jelentős hányadában aligha lehet teljes bizonyossággal megállapítani.

⁶⁷ A tájnevek tanulmányozása során ez elődleges és másodlagos helynevek fogalmát JUHÁSZ DEZSŐ más jelentésben használja: azokat a tájneveket tekinti elsődlegesnek, amelyek keletkezésükkor is tájnévként funkcionáltak, míg a másodlagos nevek közé azokat sorolja, amelyek egy másik helynévből névátvitel útján váltak tájnévvé (JUHÁSZ 1998: 24). BENKŐ a két fogalmat ennél is tágabban értelmezi: elsődlegesnek azokat a neveket tartja, amelyek „születések pillanatától kezdve semmi alaki vagy jelenésbeli változáson nem mentek keresztül”, míg a másodlagos helynevek közé olyan neveket sorol, amelyek alakilag vagy jelentésükben megváltoztak (1947/2001: 48).

⁶⁸ A Hoffmann-féle tipológiát használó szerzők a szerkezeti változások egymással ellentétes irányú típusainak tárgyalása során általában kitérnek ezekre a problémákra, vö. TÓTH V. 2001b: 213, 214; BÍRÓ 2002: 193, 194, 197–8; RÁCZ, 2005: 183, 185, 200, 204. PÓCZOS 2001: 158. HOFFMANN maga például a morfológiai szerkesztés és a szerkezeti változás megfelelő típusainak elkülönítése kapcsán fogalmaz így: „az elméletileg elkülönítható folyamatok nem feltétlenül izolálhatók az egyes nevekben, sok névről csupán azt mondhatjuk el, hogy kialakulhatott így is, úgy is” (1993: 76).

2. Ha egy helynévnek nem mutathatók ki variánsai, akkor feltételezhetjük, hogy primer névadással jött létre. Hogy teljességgel még akkor sem zárhatjuk ki a szerkezeti változást, azaz a másodlagos keletkezést, ha a történeti forrásokban sem adatolhatók szerkezeti változatok, szemléletesen bizonyítják azok a névtípusok, amelyekről viszont tudjuk, hogy kizárólag szerkezeti változás eredményeként jöhettek létre: tipikusan ilyennek tartom az idegen eredetű helynév + földrajzi köznév szerkezetű neveket, ezek előzménye ugyanis akkor is csak átvétellel keletkezett, megnevező funkciójú helynév lehetett, ha az nem mutatható ki semmilyen forrásból sem. A Sásdi járás névállományában ennek megfelelően biztosan kiegészüléssel keletkeztek például a m. *Gerebice/rét*, *Langetáli/völgy*, *Lóka/dűlő*, n. *Lakos/Wiese*, *Nyárás/Bach* helynevek. Egyes vélemények szerint szintén szerkezeti változás (ellipszis) eredményének kell tekintenünk az -s képzős egyrészes helyneveket is (pl. *Almás*, *Aranyos*, *Köves*, *Sásos*), vö. e fejezet 2.3.1. pontját.

3. Ahogy a fentebb idézett szövegben HOFFMANN is megjegyzi, a helynévi rendszerekben egyidejűleg mindig több domináns névalkotási minta létezik, és ezek mindegyike befolyásolhatja az újonnan keletkező nevek szerkezetét. Ez az oka annak, hogy a variánsokat egymással ellentétes irányú változások (ellipszis és kiegészülés, redukció és bővülés) is létrehozhatják, sőt, az egyes modellek egymással kölcsönhatásba lépve bonyolult változási folyamatokat, ezek nyomán pedig kiterjedt névbokrokat eredményezhetnek. Ezeknek a névalakulási szálaknak a felfejtése, a kiinduló alapnévnek a megtalálása sok esetben gyakorlatilag lehetetlen.

4. A névtani irodalomban több helyütt olvashatunk a szerkezeti variánsok párhuzamos keletkezéséről is. A párhuzamos keletkezés persze nemigen jelentheti a változatok egymástól független kialakulását, sokkal inkább az azonos névadási indíték különböző nyelvi eszközökkel történő kifejezésekként kell felfognunk az alternánsok egymás mellett élését, valahogy úgy, hogy az azonos jelentésű névformák közül egyik sem szorítja ki a másikat, hanem (a rendszerben meglévő névmodellek hatására) fenntartják egymást. Az ilyen jellegű ingadozások akár huzamosabb ideig is megmaradhatnak a névállományban, hiszen kommunikációs zavarhoz nem vezetnek. Bár a párhuzamos keletkezésű névpárokat, névcsoportokat a gyakorlatban nemigen különíthetjük el a primer keletkezésű és a szerkezeti változással létrejött nevekből álló névpároktól, névcsoportoktól, a keletkezéstörténeti besorolásukkal kapcsolatos kérdéseket mégsem kerülhetjük meg. Elvben ugyanis többféleképpen is értékelhetjük az ilyen jellegű keletkezésmódot: egyrészt értelmezhetjük a névcsoport valamennyi tagját szerkezeti változással (ennek egymással ellentétes irányú típusaival) létrejött névként, hiszen az egyes névegyedek nem egymástól függetlenül, hanem éppen egymásból, egymást támogatva alakultak ki és maradtak fenn, másrészt viszont tekinthetjük mindkét nevet primer alakulásúnak is, hiszen ahhoz előbb létre kellett jönnie a neveknek, hogy aztán a szerkezeti változás alapjaivá válja-

nak. A harmadik megoldás az lehet, ha különböző megfontolások alapján, de lényegében önkényesen az egyik nevet primer alakulásúnak, a többi változatot pedig szerkezeti változással létrejöttek tekintjük. Azt a korábban általánosan elfogadott nézetet, miszerint a rövidebb formákat váltják a hosszabb alakok, az újabb kutatások nem igazolják (TÓTH V. 2001b: 191).⁶⁹

Mindezek alapján elemzésemben — és úgy vélem, minden olyan vizsgálatban, amely a keletkezés módok között számol a szerkezeti változással is — a szerkezeti változás eredményeként létrejött nevek csoportját jellemző arányszámok csak hozzávetőlegesek lehetnek, hiszen az adatok egy részét csak önkényesen lehet besorolni. Bizonyos támpontokat persze szolgáltathatnak egyes névtípusok (névmodellek), ezekre az alábbiakban a megfelelő pontokon kitérek. (A fenti elhatárolási kérdések természetesen univerzálisak: az adattár német neveit éppúgy érintik, mint a magyar névállományt.) Vélhetően nem az általam vizsgált névanyag jellegében, hanem a kategorizálás során alkalmazott eljárásban kell keresnünk annak az okát, hogy a Sásdi járás névkincsében lényegesen kevesebb név került a szerkezeti változással létrejött nevek csoportjába, mint BÍRÓ mai névrendszert feldolgozó elemzésében vagy mint a történeti névanyagot vizsgáló munkákban: a magyar nevek 6%-a, a német nevek 3,8%-a került ide, szemben például a BÍRÓ által mért 15%-kal (2002: 204). Az elemzésben ugyanis igyekeztem csakis azokat a neveket ide sorolni, amelyekről nagy bizonyossággal feltételeztem a szerkezeti változással történő keletkezést, a bizonytalanabbul idevonható neveket pedig jó részt a primer keletkezési kategóriákhoz rendeltem.

4.1. Ellipszis

Ellipszisnek azt a szerkezeti változást nevezzük, amely során a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység (névrész) eltűnik, azaz a kétrészes helynévből egyrészes keletkezik. A kieső névrész általában földrajzi köznév, a jelenség pedig a közszavak terén tapadásnak nevezett folyamatra hasonlít (KÁROLY S. 1970: 298–309; HOFFMANN 1993: 123–4; TÓTH V. 2001b: 209).

Az ellipszist — amellet, hogy a rövidebb forma kialakulását a nyelvi gazdaságosságra való törekvéssel is magyarázhatjuk — a névrendszerekben jelen lévő egyrészes modellek motiválják: az így létrejött név a rendszer más mintáihoz idomul (vö. HOFFMANN 1993: 126). A névrészelhagyás éppen ezért a német nevekre sokkal kevésbé jellemző: mivel a németben a kétrészesesség egyértelműen domináns minta, az ellipszis az uralkodó modellel ellentétes fo-

⁶⁹ Itt természetesen nem arról a dolgotomban is egyértelműnek mutakozó tényről van szó, hogy a régiségben még lényegesen több egyrészes alakulat volt, míg a mai névhasználatban a kétrészesesség a domináns, hanem a szerkezeti változások irányának meghatározhatóságáról: a képzős és képzetlen formák elsődlegességéről, a lexémaértékű névelemek kieséséről és betoldódásáról, valamint a névrészek névhez kapcsolásáról és eltűnéséről.

lyamat. Egyes névpárok esetében mégis felmerülhet az ellipszis és a kiegészülés lehetősége is, pl. *Klein Heinz ~ Klein Heinz/Gewölb*, *Ochs ~ Ochs/Gässchen*, *Postmeister ~ Postmeister/-Haus*, *Wasen ~ Wasen/Feld*, *Birken ~ Birken/Acker*.

Az ellipszis a magyar névrendszerben is meglehetősen ritka, aránya nem éri el az egy százalékot. Az akár önmagukban álló, akár névpár, névbokor tagjaként előforduló nevek esetében főként bizonyos alaki jegyek alapján következtethetünk a névrészelhagyás tényére: HOFFMANN szerint azok a kiinduló névformák hajlamosabbak az ellipsziszre, amelyek előtagja -s, illetve -i képzőt, valamint ritkább használatú személyneveket, közszavakat tartalmaznak (1993: 124–5). BENKŐ az általa „lekopás”-nak nevezett folyamat feltételeként szabja, hogy a név megmaradó része kellően erős képzettartalmú legyen önmagában is ahhoz, hogy névként funkcionáljon (BENKŐ 1947/2001: 54). A vizsgált korpuszban a magyar nevek közül vélhetően ellipszissel keletkeztek például a *Kisházás* (< *Kisházás/föld*), *Sásas* (< *Sásas/rét*), *Sínai* (< *Sínai/hegy*); *Alsó* (< *Alsó/falu*), *Felső* (< *Felső/szer*); *Csinos* (< *Csinos/oldal*), *Soma* (< *Soma/tető*) helynevek.

A példák között csak olyan nevek szerepelnek, amelyeknek a földrajzi köznévi utótagja maradt el. A bővítményi rész ellipszise az általam vizsgált névállományban nem adatolható, de mint HOFFMANN is jelzi: az ilyen változások rendkívül nehezen mutathatók ki (1993: 127).

4.2. Redukció

A redukció az ellipsziszhez hasonlóan szintén a névtest megrövidülését okozza: a névalkotási folyamat során a kiinduló helynévből egy vagy több nem névrészi szerepű névelem (lexéma vagy kötött morféma) kiesik a helynévből (HOFFMANN 1993: 128).

A redukció tipikus megnyilvánulási formája az a változás, amely során a helynév bővítményi részében álló kétrészes helynév egyik része (így a teljes helynév egy néveleme) esik ki, pl. m. *Csinos/legelő* (< *Csinosoldali/legelő*), *Egyenes/alja* (< *Egyeneserdő/alja*), *Méhes/kút* (< *Méhesgödri/kút*). HOFFMANN a jelenséget (J. SOLTÉSZT idézve) azzal magyarázza, hogy az ilyen struktúrájú név a használatban „kényelmetlenül hosszú”, illetve szerkezete is eltér a hely + fajta típusú nevek modelljétől (HOFFMANN 1993: 129). A név felépítéséből adódóan és a környező névállományra támaszkodva ezért az ilyen jellegű keletkezés módjában akkor is viszonylag nagy biztonsággal megállapítható, ha nem állnak rendelkezésünkre történeti adatok.⁷⁰

⁷⁰ Bizonyos esetekben a szerkezeti hiány megtévesztő lehet: HOFFMANN arra a keletkezéstípusra is felhívja a figyelmet, amely során a hosszabb alak ki sem alakul, mert a név bővítményi részébe eleve egyrészessként kerül be a motivációul szolgáló másik helynév: **Szénási/folyó hídja* > *Szénási/híd*, a *folyó* névelemet tehát soha nem használták (1993: 129).

Ez a változástípus is ritkán fordul elő a névrendszerben, a magyar nevek kb. fél százaléka tartozik ide, a német nevek közül pedig legfeljebb egy: ha a *Feide/Graben* ~ *Feide Tonis/Graben* névpár kialakulását úgy magyarázzuk, hogy a teljes nevet tartalmazó formából a személynév egy része kiesik, úgy a rövidebb nevet redukció eredményének tekinthetjük. A névelemelhagyás nemcsak a Sásdi járásban mutatható ki ritkán: épp ilyen kevéssé jellemző a régiségben, TÓTH VALÉRIA is csupán néhány, részben bizonytalanul besorolható példát talál Abúj, illetve Bars vármegyében, (2001b: 210), de a BÍRÓ által elemzett mai névrendszerben is kevés a biztosnak tűnő adat (2002: 197–8).

Egyes helynévpárok közszói alapja maga is több változatban létezik, ezért a helynévi származékok egymáshoz való viszonya, így keletkezéstörténeti besorolásuk is kérdéses. Az *Artézi* ~ *Artézikút* típusú nevek kategorizálásával kapcsolatban több nehézség is felmerül. Egyrészt többféleképpen elemezhető a hosszabbik név funkcionális-szemantikai szerkezete (ezeket a neveket is érinti az egy- és kétrészes nevek elhatárolásának problémája), így nem egyértelmű a keletkezéstörténeti besorolása sem, hiszen a névrészek számától függően szintagmatikus szerkesztés vagy jelentéshasadás eredményeként értelmezendő. Másrészt — mivel az *artézi* és *artézikút* közszavak jelentése azonos — az elsődlegességet sem lehet teljesen egyértelműen megállapítani, sőt a párhuzamos alakulás is elképzelhető. Harmadszor pedig, ha a hosszabb nevet tekintjük kiinduló névalaknak, újfent annak a névrészszáma okoz gondot: ettől függ, hogy a rövidebb változatot redukcióként vagy ellipszisként elemezzük. (A problémára HOFFMANN is kitér: 1993: 130). A fentihez hasonló névpárok: *Fürdő* ~ *Strandfürdő*, *Kultur* ~ *Kulturház*; *Vasút* ~ *Vasútvonal*.

4.3. Kiegészülés

A kiegészülés az a névalkotási eljárás, „amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő földrajzi köznévvvel toldanak meg”. Az újonnan létrejött név denotatív jelentése meg egyezik a kiinduló névével, ám azzal szemben mindig kétrészes, funkcionális-szemantikai szerkezete pedig kizárólag megnevezés + fajtajelölés struktúrájú lehet (HOFFMANN 1993: 131), pl. m. *Banga/hegy* (< *Banga*), *Dobra/völgy* (< *Dobra*), *Somjó/hegy* (< *Somjó*), n. *Gerebice/Wiesen* (< *Gerebice*), *Szurdok/Hohl* (< *Szurdok*), *Tüskés/Garten* (< *Tüskés*).

Az egyrészes és kétrészes nevekből álló névpárok, névbokrok kialakulásának mozzanatait, az egyes nevek fejlődésének irányát — mint fentebb megállapítottuk — nem mindig egyszerű meghatározni. Egyes altípusok azonban szerkezetüknél, nyelvi jellegüknél fogva akkor is kiegészülés eredményének tekinthetők, ha erre történeti adatok nem utalnak. Ezek közül a kétnyelvű területek névrendszerének szempontjából legjelentősebbek azok a névpárok, amelyek egyik tagja egyrészes átvett helynév, másik tagja pedig az átvett helynév + fajtajelölő

földrajzi köznév szerkezetet mutatja (pl. m. *Alé/utca*, *Luka/hegy*, n. *Almás/Wiese*, *Nyárás/Bach*). Ilyen esetekben véleményem szerint mindig az egyrészes helynevet kell elsődlegesként értelmeznünk, hiszen az átvételnek meg kell előznie az új névrésszel történő kapcsolódást. Bizonyára ugyanígy, két lépésben jöhettek létre azok az előtagjukban idegen eredetű helynevet tartalmazó kétrészes nevek is, amelyeknek egyrészes megfelelője nem adatolható, így elemzésemben ezeket a neveket is kiegészülés eredményének tekintem.⁷¹ (A párhuzamos keletkezés lehetőségét persze egyik esetben sem lehet kizárni, e nevek keletkezését mégis nehézkes lenne szintagmatikus szerkesztéssel magyarázni.)

Szintén egyértelműen meghatározható a változás iránya a képzéses kiegészülés esetében: ha e neveket fordított irányú folyamat (ellipszis) hozta volna létre, úgy a névpárok rövidebb tagjainak a képzőt meg kellett volna őrizniük (HOFFMANN 1993: 132–3). Adattárunk elemei közül így jöhettek létre a m. *Csósi/rétek* (< *Csós*) *Hegyi/föld* (< *Hegy*), *Hosszúföldi/dűlő* (< *Hosszú/föld*), *Kányási/völgy* (< *Kányás*) helynevek. A németben is kimutatható ez a típus, bár jellemzően az idegen eredetű helynevek változnak ilyen módon, pl. n. *Mogyoróser/Acker*, *Szénáser/Feld*, *Tamásházer/Acker*.⁷²

A szerkezeti változások közül a kiegészülés a leggyakoribb keletkezésfajta: a Sásdi járásban a teljes magyar névállomány kb. 3,5%-a, a német neveknek pedig mintegy 3%-a jött ilyen módon létre. A kiegészülés főbb okai között HOFFMANN a kommunikációs helyzetet (a beszédpartnerek eltérő névismeretét, ebből következően a hely fajtájára is utaló név fontosságát), a fajtajelölő névrész közszói jelentésének elhomályosulását, valamint az analógiát, azaz a kétrészes modellek hatását említi (1993: 132–4). A modellhatás direkt módon ugyan kevésbé érhető tetten, jelentősége azonban aligha vitatható, sőt az előbbi két típus létrejöttében is szerepet játszhatott: például az a helynév, amelynek alaprésze elveszíti közszói áttetszőségét, azért egészül ki újabb földrajzi köznévvel, mert így igazodik a névrendszer domináns mintájához.

A helynevek „értelmesítő” utótaggal történő kiegészítésére már korábban is felfigyeltek a kutatók: MEZŐ például arra jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a helynévgyűjtés során — a

⁷¹ Természetesen nem lehet minden idegen eredetű helynév + földrajzi köznév felépítésű nevet mechanikusan kiegészülés eredményének értékelni, ezen szerkezeti típuson belül is előfordulhatnak más keletkezésűek. A n. *Irtás/Graben* víznév előtagja például nem magára a vízfolyásra utal, hanem arra a területre, amelyen keresztül folyik, ezért a névalkotást szintagmatikus szerkesztésként kell felfognunk. Hasonló példák a korpuszból: *Avas/Acker*, *Csapás/Wiese*, *Szállás/Acker*.

⁷² Hogy a helyzet talán mégsem ennyire egyértelmű, arra a metonimikus úton keletkezett nevet tartalmazó névpárok utalnak: a fentiek értelmében a *Józsefkút* ~ *Józsefkúti/rét* szinonim névpár esetében csakis az a névalakulási folyamat képzelhető el, hogy a (ma már nem adatolható) **József/kút* víznévből névátvitellel *Józsefkút* dűlőnév keletkezett, abból pedig kiegészüléssel jött létre a szinonim *Józsefkúti/rét* helynév. Ahogy azonban egyéb hasonló szemantikai szerkezetű nevek esetében is gyakori a helynév/víznév + -i képző + földrajzi köznév mintájú szintagmatikus szerkesztés, itt sem zárhatjuk ki a következő változási sort: **József/kút* vn. > *Józsefkúti/rét* hn. > *Józsefkút* hn. Az utolsó névforma az azonos jelentésű helynévből komplex módon, ellipszissel és redukcióval (és persze vele párhuzamosan is) alakulhatott. Ha pedig ilyen esetekben lehetséges az -i képző elhagyása, egyéb esetekben sem lehetünk teljesen biztosak a névkeletkezés irányában.

gyűjtési szituáció nem természetes névhasználati jellegéből adódóan — az adatközlők „értelmezővel” toldják meg a helynevet (1968: 51–4). A modern helynévgyűjtéshez hasonló szituáció lehetett egykoron a térképkészítéshez történő „névgyűjtés” is: bár a fajtajelölő köznévvvel történő kiegészítést a közvélekedés általában a térképészeknek tulajdonítja, elképzelhető, hogy a hivatalos helyzetben az idegennek segíteni kívánó helyiek toldották meg az általuk egyrészesként használt nevet egy pontosító utótaggal. Feltételezéseim szerint hasonlóan működhetett a régiségben a helynevek oklevelekbe illesztése is. Ugyanakkor TÓTH VALÉRIA több száz évet átölelő okleveles adatbázison nyugvó vizsgálata során más eredményere jut: „A kétrészes nevek kialakításában a szintagmatikus szerkesztés szinte teljes kizárólagosságot élvez: alig-alig találunk olyan nevet, amelynek létrejöttében más keletkezéstörténeti mozzanatot (például kiegészülést) fedezhetnénk fel” (2001b: 167). Az azonos jelentésű idegen eredetű előtagot tartalmazó *Bukva/pataka*, *Dobra/pataka*, *Kamunuska/pataka* stb. vízneveket is a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött nevek között tárgyalja, megjegyezve, hogy ezek a nevek a kiegészüléssel alakult kétrészes nevekkal mutatnak összefüggést, a két típus elhatárolását azonban esetükben nem tartja lehetségesnek (i. m. 173), nyilvánvalóan azért, mert egyrészes megfelelőik nem adathozhatóak. Ugyanakkor a fentiek értelmében ezek a nevek aligha magyarázhatóak másként, mint eredetileg egyrészesként átvett nevek kiegészülésével létrejött, másodlagos alakulatok. (További, kiegészüléssel keletkezett Árpád-kori víznévi példákat ld. PÓCZOS 2003b: 489, 2004: 107–9.)

Az adatokból nyert és a logikai-elmélet alapon kikövetkeztetett eredmények között feszülő ellentét bizonyára nem kis mértékben köszönhető az oklevelek keletkezési körülményeinek. A dokumentumokból részben azért hiányozhatnak a kiegészülés alapjául szolgáló egyrészes, idegen eredetű elsődleges nevek, mert a lejegyzés idején azok már valóban nem léteztek, de emellett talán szerepet játszhattak egyéb, a lejegyzővel és az adatok szolgáltatóival kapcsolatos tényezők is: az adatközlő a hivatalos beszédhelyzetnek megfelelő hivatalos, vagyis hosszabb, magyarázóbb névformát adhatta át a lejegyzőnek, illetve a dokumentum megfogalmazója (hasonlóan a későbbi térképek készítőihez) az oklevelezési gyakorlatnak megfelelően szintén az informatívabb, azaz a hely fajtájára is utaló változatot rögzíthette.

Nem véletlen, hogy az ilyen jellegű, bizonyára kiegészüléssel keletkezett szórványok megítélésében a korábbi kutatások is rámutattak számos bizonytalanságra: RESZEGI KATALIN a régi hegynevek tanulmányozása során utalt arra, hogy teljességgel az sem zárható ki, hogy a földrajzi köznévi utótag a valós névhasználatban nem volt a helynév része, csak magyarázó elemként szerepelt a név mellett az oklevél szövegében, s arra szolgált, hogy a jelölt objektum fajtájára utaljon (2006: 178). Ugyanakkor TÓTH VALÉRIA a Zala vízgyűjtőjének elemzésakor azt veti fel, hogy egyes településnévi eredetű egyrészes víznevek a valós nyelvhasználatban

kétrészesek lehettek, a dokumentumokban pedig a földrajzi köznévi utótag latin körülírásos formában szerepelhet (2003: 92). A mai névadatok valójában mindkét elképzelést támogatják: a kétnyelvű korpuszban átvétellel létrejött és kiegészüléssel keletkezett nevek egyaránt előfordulnak. Hogy melyik állhat közelebb a valósághoz (vagy hogy névfajtanként lehet-e eltérés a szórványok beillesztésének gyakorlatában), azt csak az oklevelezési normák alapos feltérképezése után deríthetjük ki.

4.4. Bővülés

„A helynévnek egy új elemmel való megtoldását bővülésnek nevezzük” (HOFFMANN 1993: 135). A kiinduló névformához kapcsolódó elem elvileg lexéma és toldalékmorféma is lehet, az előbbire azonban sem HOFFMANN (i. h.), sem BÍRÓ nem talált vizsgálatai során példát (2002: 198), és éppígy nincs biztos adatunk a lexémával történő bővülésre a Sásdi járás adatai között sem (talán ide sorolható a *Nagy/híd* ~ *Nagy/vashíd* névpár hosszabb tagja).

HOFFMANN a bővülés jellegzetes esetei közé a birtokos személyrag és az *-i* képző betoldódását sorolja, és JUHÁSZ DEZSŐ kutatásai alapján kiemeli a tájnevek *-ság/-ség* képzővel való bővülését is (HOFFMANN 1993: 135–6; JUHÁSZ 1988: 16). A régiség névanyagát vizsgálva TÓTH VALÉRIA szintén a birtokos személyraggal történő bővülésre hoz példákat (2001b: 214), de az egyes képzőkkel való bővülés lehetőségeit is számba veszi az alternáns párok vizsgálata során (i. m. 180–91).

A Sásdi járás névkincsében a bővülésnek szintén jellegzetes faja a birtokos személyrag kapcsolódása a meglévő névformához, pl. *Bak/hegy* > *Bak/hegye*, *Község/kút* > *Község/kútja*, *Nagyág/fő* > *Nagyág/fője*, *Pap/gödör* > *Pap/gödre*. Egyes névformák többesjellel bővíthettek, pl. *Mocsila* > *Mocsilák*, *Nyilas* > *Nyilasok*, *Szállás* > *Szállások*, *Széli/rét* > *Széli/rétek*, mások pedig képzőt vehettek fel, pl. *Havas/hegy* > *Havasi/hegy*, *Nyáras/völgy* > *Nyáras/völgy Szentes/erdő* > *Szentesi/erdő*. Figyelemre méltó, hogy a képző a bővülés során csaknem kizárólag a kétrészes nevek bővítményi részéhez kapcsolódik, kivételként csupán a *Mogyorós* > *Mogyorósd* és a *Nagyág/fő* > *Nagyág/főd* névpárokat említhetjük. (Az itt felsorolt példák esetében mindig felvethetjük az ellentétes irányú fejlődés és a párhuzamos keletkezés lehetőségét is.)

A bővülés a korpusz német helyneveire egyáltalán nem jellemző, csupán két bizonytalanul idesorolható nevet tartalmaz a névtár: a n. *Fuchsloch* > *Fuchslöcher* és *Szurdok/Hohl* > *Szurdoker/Hohl* helyneveket.⁷³

⁷³ A szerkezeti változások eddig tárgyalt négy esete gyakran nem önállóan jelentkezik, hanem komplex változáseggyüttesként hozza létre a variánsokat. Az így kialakuló szinonimák között az elsődlegesség általában még kevésbé állapítható meg, mint a fentebb bemutatott példákban. A több szerkezeti változással keletkezett szinonim neveknek két fő típusa látszik kirajzolódni: egyrészt azoké a névpároké, amelyek tagjait egyenként is

4.5. Népetimológia

A népetimológia mint keletkezéstörténeti kategória olyan névalkotásmódot jelöl, amely során egy szemantikailag nem áttetsző névhez a névhasználók új motivációt társítanak. A népetimológias változások eredményeképpen tehát a kiinduló névformával azonos denotatív jelentésű, de új hangalakú és új funkcionális-szemantikai szerkezettel jellemezhető név keletkezik.

A népetimológias szerkezetváltás vizsgálata mind a magyar, mind a nemzetközi kutatásokban nagy hagyományokkal bír (HOFFMANN 1993: 140–2; 1999: 214–5, KISS LAJOS 1995: 20–22), noha azok a tipológiai vizsgálatok, amelyek statisztikai módszereket is alkalmaznak, rendre kimutatják, hogy a névrendszerek kialakulásában, fejlődésében ez a névkeletkezési mód csak periferikus szerepet játszik (vö. pl. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 106; TÓTH V. 2001b: 216; PÓCZOS 2001: 161; BÍRÓ 2002: 202; RÁCZ A. 2005: 217–8). A Sásdi járás névkincsében szintén rendkívül ritka folyamat, a magyar névrendszerben mintegy tucatnyi, a német névrendszerben pedig csupán három név keletkezett ilyen módon. A népetimológias változás a mai névrendszerekben a szerkezeti változás többi alfajával szemben általában könnyen kimutatható, iránya is egyértelműen meghatározható, mert gyakran fennmarad az elsődleges forma is, pl. m. *Csösi/rétek* > *Sösi/rétek*, *Egyházbél* > *Egyházbér*, *Orfűi/árok* > *Urfi/árok*. Az érintkező nyelvek közötti másodlagos szemantizáció hozta létre a m. *Kecsketál* (< n. *Gerste/Tal*), illetve a *Rossz/malom* (< m. *Hoppsz/malom* < n. *Hopps/Mühle*) neveket.

A régiség névanyagában a népetimológias változás szintén kimutatható. Az elhalványuló közszói struktúra, illetve a motiválatlanság mellett azonban egyes időszakokban más indítéka is lehetett a névforma torzításának: például a magát Bot ispántól származtató Becsei Imre az Alföldön számos helyen magának ajándékoztatta a *Bad-*, *Bod-*, *Bot-* kezdetű néven nyilvántartott falvakat, a Bodrog vármegyei *Patalaszentpéter*-t ezért bizonyára az ő törekvéseinek alátámasztására említi *Bataljaszentpéter*-ként az oklevelek (Gy. 1: 702, 726).

4.6. Deetimologizáció

Deetimologizációval, vagyis olyan a helynévszerkezeti változásokkal, amelyek „a helynevek funkcionális vagy lexikális szerkezetének elhomályosulása következtében jelentkeznek,

több szerkezetmódosító hatás érhet (pl. *Cseres* ~ *Egyenes/cser*, *Öreg/Hímös* ~ *Hímös*; *Csicsókás* ~ *Csicsókai/tábla*, *Kenderes* ~ *Kender/földek*; *Falu/főle* ~ *Falu fölött*, *Kút/főle* ~ *Kút fölötti*, *Rétek alatti* ~ *Rét/alj*, *Nyáros/alja* ~ *Nyáros alatt*), másrészt pedig olyan névcsoportoké, amelyek tagjait külön-külön egy (esetleg több) szerkezeti változás alakította, de a változások több névből álló szinonimasort hoztak létre (pl. *Gát* ~ *Gátra/dűlő* ~ *Gátai/mező* ~ *Gáti/mező*, *Nagyág/főle* ~ *Nagyág/fője* ~ *Nagyág/föld* ~ *Nagyág/fő*, *Pörös* ~ *Pörösök* ~ *Pörösi/rész*). Feltűnő, hogy ilyen jellegű összetett szerkezeti változások a Sásdi járás német névrendszerének kialakulásában nem játszottak szerepet.

s a helynevek hangalakjának szabálytalan megváltozását eredményezik” (HOFFMANN 1993: 138–9), szintén meglehetősen kevés új név keletkezett a Sásdi járásban. A névtár tanúsága szerint a helynevek általában megőrzik kiinduló szerkezetük áttetszőségét, a nevek hangalakját jórészt olyan hangtani változások alakítják, amelyek megfelelnek az adott nyelvjárási terület közsavait is érintő változásoknak. Néhány magyar helynév hangszerkezetét azonban a szabályostól eltérő folyamatok alakították, ezek definíció szerint besorolhatók a deetimologizáció osztályába, pl. *Állomás* > *Zámás*, *Csöpögő/mocsila* > *Csöpögőmocsika*, *Sándor/orma* > *Sándorma*.

5. Átvett nevek

A kétnyelvű területek helynévrendszerének kölcsönhatása talán a névátvételekben jelentkezik legmarkánsabban: a kontaktus intenzitásától (egyéb tényezők mellett) nagymértékben függ egy-egy névállomány átvett neveinek száma.

5.1. A Sásdi járás mai névrendszerében az átvétellel létrejött nevekből három forrásnyelvet (magyar, német, illetve valamely délszláv nyelvet) és két célnyelvet (magyar és német) állapíthatunk meg. (Mint korábban jeleztem, pusztán a névadatokból több településen mai szláv lakosságra is következtetnénk, holott a névtár gyűjtői csupán egy faluban rögzítettek „szh.” adatközlőktől felvett adatokat.)

A fiatalabb, kevesebb névből álló, kevesebb névhasználó által alakított, épp ezért (és valószínűleg egyéb szociológiai tényezők miatt) a vizsgált területen kevésbé domináns német névrendszerben lényegesen magasabb az átvett nevek aránya, mint a magyarban (7,7% szemben az 1,7%-os hányaddal).⁷⁴ A német névhasználók alapvetően a magyar névrendszerből kölcsönöztek neveket (pl. n. *Csikóvölgy*, *Kispusztá*, *Portáve* (< m. *Bordavölgy*), *Vargavé* (< m. *Vargavölgy*), n. *Száraz*), és csupán néhány példa képviseli a németben a szláv a forrásnyelvet (pl. n. *Bukfik*, *Kerpice*, *Luka*, *Matkovac*). Ezekről a nevekről pusztán hangalakjuk, szerkezetük alapján gyakran nem állapíthatjuk meg, hogy közvetlenül valamely délszláv nyelvből kerültek-e át a németbe, vagy pedig magyar közvetítéssel történt-e az átvétel. Mivel azonban e néhány példa kivételével valamennyi átvett nevet a magyarból kölcsönözték a német névhasználók, talán valószínűbbnek tűnik ezekben az esetekben is a magyar áttétel.

A magyar átvett nevek részben a németből származnak (pl. m. *Bangart* (< n. *Baumgarten*), *Kót* (< n. *Kot*), *Krintye* (< n. *Gründlein*), *Petlemán* (< n. *Bettelman*), *Taling* (< n. *Teilung*) helynevek), és ebben a részrendszerben is kimutathatók az egykori délszláv lakosságtól örök-

⁷⁴ A tartósan egynyelvű területek mikronévanyagából a korábbi, más etnikumhoz tartozó lakosság névkincse fokozatosan eltűnik. Jól példázza ezt BÍRÓ vizsgálata: Körösladány névállományában mindössze négy (0,12%-nyi) átvétellel keletkezett nevet mutat ki (2002: 204).

lött helynevek (pl. m. *Dalina, Kutyorina, Lazsina, Lóka, Termác*). Az utóbbiakkal kapcsolatban a közvetett kölcsönzés természetesen nem merül fel.

Mivel az átvételek természetét célszerű két nyelv viszonylatában együttesen, azaz az azonos jelentésű névpárok belső kapcsolatait is feltárva vizsgálni, az átvételeket részletesebben a IV. F) pontban jellemzem, a következőkben pedig a névkölcsönzés két speciális kérdését mutatom be.

5.2. A modellelmélet általános jellemzése kapcsán már esett szó a német–szláv érintkezések vizsgálatának egyik alappilléreiről, a névintegráció fogalmáról (vö. III. fejezet). Dolgozatomban helynévi integráción a helynevek átvételének és az átvevő nyelv rendszerébe, illetve helynévi állományába történő beilleszkedésének folyamatát értem.⁷⁵ A helynévkölcsönzés vizsgálata ebben a megközelítésben a kiinduló forma megállapításán és az etimologizáláson túl több szempont komplex tanulmányozását is megköveteli, melyeknek egyik központi eleme az integrátumnak (azaz az átvett helynévnek) a kölcsönzést követő utóélete: a fonológiai, morfológiai, névrendszertani alkalmazkodása az átvevő nyelvre szabályaihoz.

A névintegráció gondos tanulmányozása elsősorban azért lehet fontos momentum a népességekutatásban, mert a jelenség alapvető tendenciáinak ismerte segíthet elkülöníteni a névadókat a névhasználóktól.⁷⁶ A hajdani etnikai viszonyok felderítése során tévútra viheti a kutatót az az eljárás, ha csupán az etimológiai vizsgálatok eredményére támaszkodik, ebből ugyanis mindössze annyit tudhat meg az illető névről, hogy azt keletkezésekor milyen nyelvű nép alkotta, viszont ez távolról sem jelenti azt, hogy a nevet egészen az oklevélben való megjelenéséig ugyanaz a nép is használta. KRISTÓ például a nem magyar népeket vizsgáló dolgozatában Bars megye több szláv eredetű településnévvel igazolja a szlávok igen korai betelepülését. Hogy ezek a nevek pontosan milyen korúak, pusztán az adatokból nem lehet megállapítani, annyi bizonyos csupán, hogy az oklevelek keletkezésekor (azaz a XIII–XIV. század fordulóján) léteztek. Némelyiküket azonban az oklevél keletkezésekor már a magyarok által használt (vagy a magyarok által is használt) névként kell értékelnünk, mert magyar hangtörténeti változások által módosított formájuk adathozható: pl. *Berzence* első adata⁷⁷ a mássalhangzó-torlódás utáni, *Cserenyén* (később *Cserenye*) első előfordulása⁷⁸ pedig a hangrendi kiegyenlítődés utáni állapotot mutatja.

Ahhoz, hogy az előbbiekhöz hasonló az összefüggéseket felfedjük, illetve az esetleges téves következtetéseket elkerüljük, a névintegrációs folyamat mechanizmusának, törvényszerű-

⁷⁵ A helynévi integráció és az Árpád-kori névadatok kapcsolatának elemzéséhez vö. PÓCZOS 2005.

⁷⁶ A névadó és a névhasználó elkülönítésének szükségességét – igaz nem etnikai szempontból, hanem a hivatalos és népi nevek összefüggésében – MEZŐ ANDRÁS is szorgalmazta (MEZŐ 1982: 383–42.)

⁷⁷ 1276: *Berzenche* (Gy. 1: 435, 460); vö. szlk. *Hronská Breznica* hn., cseh *Březnice* hn. (FNESz.: *Berzence, Garamberzence*).

⁷⁸ 1329/520: *Cherinen* (Gy. 1: 437, 465), vö. szlk. *Čereňany* (FNESz.: *Cserenye*).

ségeinek ismeretére van szükség. A korai adatok viszont a névintegráció feltérképezésére több szempontból is alkalmatlanok: egyrészt a gyér adatolás miatt rendkívül ritka, hogy a folyamat nyomon követhető; a csupán egy-két adattal rendelkező helynevek általában vagy az integráció előtti vagy az azt követő állapotot mutatják. Másrészt viszont a neveket használó népről a korai ómagyar korban általában semmilyen közvetlen információnk sincs: azt az eljárást pedig, hogy a helynévből következtetünk a használó közösségre, most nem használhatjuk, hiszen épp az a célunk, hogy megvizsgáljuk, milyen feltételek mellett alkalmazható ez az eljárás. Célszerű tehát a helynévi integráció jelenségét is először mai kétnyelvű névrendszerben tanulmányozni.

A jövevénynevek integrációja a Sásdi járás helynévi állományának elemzése szerint számos fokozatot mutat. Ha a típusokat egy képzeletbeli skála mentén rendezzük, az egyik végpontba azok a nevek kerülnek, amelyek semmilyen változást nem szenvednek el az átvétel, illetve a névhasználat során, mint például a szh. eredetű m. *Bukvik*, vagy a szintén szh. eredetű ném. *Grabrik* helynév. Az integrációs folyamatok skálájának másik végpontját azok a nevek alkotják, amelyek az átvevő nyelv hangrendszeréhez és névrendszeréhez egyaránt idomultak, vagyis hangtani és morfológiai változások is megfigyelhetők rajtuk, pl. *Gerebice* > n. *Kerpiczíza*⁷⁹ (Kerpics/Wiese).

A két szélsőséges integrációs lehetőség között persze számos más típus, illetve átmenetek is találhatók, melyek az alábbi alapesetekbe sorolhatók:

a) Az integráció során nem történik változás

b) A névhasználat során az integrátum az átvevő nyelv hangrendszeréhez alkalmazkodik. Az átadó és átvevő nyelvek fonológiai, illetve fonetikai különbségéből adódóan a megfeleléseknek több fajtája mutatható ki a névpárok között. A magyar névhasználók tipikus jegye például a mássalhangzó-torlódás feloldása: a szh. *Kruscsik* helynév a magyar használat során *Ruscsik* lesz, a szh. *Blata* pedig *Baláta*. A németek által használt magyar eredetű nevek körében jellegzetes változás többek között a delabializáció (ném. *Titis* < m. *Töttös* településnévben és a n. *Irgehety* < m. *Űrge/hegy* dűlőnévben), de ugyanilyen gyakori a zárhangok zöngétlenülése és a magánhangzóredukció is.⁸⁰

⁷⁹ Mivel az integrációs folyamat az átvett helynevek hangalakját is befolyásolja, ebben a fejezetben a német adatokat nyelvjárási formában adom meg.

⁸⁰ E ponton érdemes bevonni a BMFN. szh. jelzéssel ellátott, azaz szláv anyanyelvű népesség által használt névadatait is: a szerbhorvátba bekerülő integrátumok körében szintén általános a magyar labiális *a* delabializációja, mint pl. a *Kánizsa* < m. *Kanizsa* visszakölcsönzött falurésznévben, és előfordul a palatális labiálisokat érintő hanghelyettesítés is, pl. a *Szukit* < m. *Szókéd* településnévben. Figyelemre méltó azonban, hogy a szerbhorvát névrendszerbe integrálódó elemek ezektől a változásoktól, illetve néhány szórványos, tipikusnak nem mondható módosulástól eltekintve általában teljesen megfelelnek az idegen nyelvi párjuk hangalakjának, vagyis (a vizsgált adatok alapján) a szerbhorvát nyelv integráló hatása kevésbé bizonyult erősnek, mint a magyar vagy a német hangrendszeré.

c) Az integráció egy másik típusát olyan neveken figyelhetjük meg, amelyeknek a névhasználat során az alaktani szerkezetük módosul, vagyis az átvett név az átvevő nyelv névrendszerének modelljéhez idomul, és morfémaértékű elemmel bővül. Ez a folyamat a magyar és a német névrendszerekbe integrálódó elemekre sokkal inkább jellemző, mint azokra, amelyek a szerbhorvát helynévrendszerbe épülnek be. A magyar és a német névrendszerekben a két nyelv alaktani, illetve szóalkotásbeli jellege miatt gyakran jönnek létre olyan alakulatok, amelyekben az átvett idegen név egy fajtajelölő közszóval egészül ki: ilyen szerkezetet mutat a m. *Fartal/domb*, melynek előtagja a német *Pfarrer/tal* megfelelője, a német nevek között pedig például a *Köveskutə/printya* (Köveskuter/Brünnlein) helynév előtagjában az azonos jelentésű m. *Köveskút* helynév található. (HOFFMANN modelljében ezek a nevek a keletkezés-történeti analízis szintjén a szerkezeti változással, kiegészüléssel létrejött nevek kategóriájába kerülnek.)

A horvátok által használt német vagy magyar eredetű nevek morfológiai szerkezete egyetlen esetben sem módosult, a vizsgált névrendszerekbe alaki változtatás nélkül épültek be az idegen nevek.

d) A negyedik nagy csoport a két utóbbi keveredésével jött létre: azok a nevek alkotják, amelyeknek mind a hangalakjuk, mind a morfológiai szerkezetük változik, ide sorolható pl. a n. *Tiskəs/kartə* (Tiskés/Garten), melynek előtagja a m. *Tüskés* helynév.

Milyen következtetések, tanulságok adódnak az itt bemutatott tipológiából? A névintegrációnak morfológiai változásokkal járó altípusát a szakirodalom eddig is egyértelműen ítélte meg: az utolsó névadási mozzanat alapján ezeket az átvevő nyelvhez soroljuk, a névadók ebben az esetben megegyeznek a névhasználókkal. Mint ahogy a mai *Fartal/domb* vagy a *Nagy/liscse* helyneveket bizonyítottan magyar névhasználói tevékenységhez kötjük, ugyanígy a korai magyar földrajzi köznévvvel vagy megkülönböztető jelzővel bővült alakulatokat is magyarnak kell tekintenünk, a Bars megyei nevek közül a *Kisszelepcsény*, a *Kistapolcsány* településnevek és a *Topolnyica-fő* forrásnév magyar névrészei magyar névhasználókra vagy legalábbis magyar nyelvű lejegyzőre utalnak.

A névpárok vizsgálatából adódik továbbá, hogy nem hagyhatók figyelmen kívül az integrátumok hangalaki változásai sem: ugyanannak a denotátumnak két neve, a *Kis/bik* és a *Kis/bükk* magyar etnikum jelenlétére utal, a harmadik formát, a *Kispik*-et viszont (bár a magyar eredet még felismerhető), német névhasználói tevékenység alakította. Bars korai ómagyar kori nevei közül ez alapján magyar névhasználatot feltételezhetünk a korábban említette-

ken kívül például a *Borosztó*, *Garabla*, *Kelecsény*, *Tornaka* és a *Valkóc*⁸¹ nevek esetében is, még akkor is, ha szláv származásuk a mai nyelvérzék számára is felismerhető.

A rendszerezés talán legszembetűnőbb tanulsága viszont az, hogy az általam elemzett névanyagban olyan nevek is előfordulnak, amelyek névadói és névhasználói más-más etnikumhoz köthetők, de ennek az eltérésnek vagy egyáltalán nincs a névformán látható jele, vagy pedig azt csak a nyelvjárási fonetikai átírás pontosságával volt képes megragadni a lejegyző. Ezt a tényt (főként az írásbeliség kialakulása utáni helyesírási bizonytalanságok ismeretében) szintén érdemes szem előtt tartani a régiséget érintő település- és népességekutatások során.

5.3. Míg a névintegráció valamennyi átvétellel létrejött nevet érinti, a következő probléma, a jövevénynevek és az átvevő nyelvben meghonosodott jövevénytörzsből létrejött helynevek elhatárolási nehézsége a kölcsönzött neveknek csupán kis hányadában figyelhető meg. Mivel azonban ez a névtípus értelmezésétől függően jelentős etnikum-meghatározó szereppel bírhat, érdemes ezt a kérdést is közelebbről megvizsgálni.

5.3.1. Az egyik leggyakrabban idézett és talán legismertebb példa erre a jelenségre a *pest* 'szikla, barlang, kemence' földrajzi köznévnél és a *Pest* helyneveknek a viszonya. *Pest* neveink etimológiájához MELICH JÁNOS munkássága során többször is hozzászólt. A *honfoglaláskori Magyarország* című munkájában (1925–9) a bolgár szláv névadás lehetőségét azért veti el, mert az esetleges bolgár előzmény nem adatolható, a magyar jövevénytörzsből származtatás mellett viszont több érvet is felhoz, többek között azt, hogy a *pest* közszo előfordul a magyar nyelvjárásokban; továbbá, hogy az összetett helynevekben is előfordul névalkotó elemként a *pest*; és ilyen, a magyar eredetet támogató érvenként jelenik meg MELICH magyarázatában Buda német neve, az *Ofen* (vö. ném. *Ofen* 'kemence') is. (MELICH kevés változtatással ugyanígy érvel egy 1938-as tanulmányában is.) Véleményem szerint ezek az érvek azonban csupán amellet szólnak, hogy a magyar *Pest* helynév lehetett magyar névadás eredménye is, semmiképpen sem cáfolják azonban, hogy szlávok is lehettek a névadók. Az ugyanis, hogy egy eredeti szláv név nem adatolható, nem jelenti azt, hogy az nem is létezett, az adatok hiányát magyarázhatja a XII. század előtti ritkább oklevelezési gyakorlat, illetőleg az oklevelek eltűnésének következménye is lehet mindez (mint ahogyan ezt más nevek eredeztetésekor el is fogadjuk: kétség nem férhet például a *Csongrád*, *Zemplén* nevek szláv eredetéhez, még akkor sem, ha ezek szláv előzménye nem adatolható). A *pest* köznél magyar nyelvjárásokban való előfordulása persze lehet annak a bizonyítéka, hogy a *Pest* helynév magyar névadással is létrejöhetett, de nem zárja ki a szláv névadás lehetőségét sem. Épp így nem érv a szláv származtatás ellen az összetételek bemutatása sem, hiszen magyar szintagmatikus szerkezetű ne-

⁸¹ Első előfordulásaik: 1283: *Buruzto* (Gy. 1: 436); 1319: *Garabla* (Gy. 1: 486); 1209: *Cheleceen* (Gy. 1: 450); 1300: *Tornoka* (Gy. 1: 453); 1275: *Wolkouch* (Gy. 1: 483).

vek nemcsak magyar alapszóból, alapnévből jöttek létre, hanem idegen eredetű földrajzi nevek is kiegészülhettek az integráció során magyar elő-, illetve utótaggal (az ómagyar kori Borsod vármegyéből ld. pl. *Zsolca* > *Felső/zsolca*, *Rakaca* > *Rakaca/pataka*; a mai sásdi helynevek közül pedig pl. *Dobra* > *Dobra/völgy*, *Tüskés* > *Tüskés/Garten*). A német *Ofen* név pedig azt jelzi, hogy annak keletkezésekor vagy a név motivációja (a barlang közelsége) volt még eleven, vagy pedig a név etimológiai jelentése volt még annyira áttetsző (akár mert a közszó létezett a magyarban, akár mert a névhasználók a szláv közszót értették), hogy az a névfordítást lehetővé tette. A névadók nyelvi hovatartozásának eldöntését így ez az érv sem szolgálja.

MELICH nyomán a magyar névkutatók (például MOÓR ELEMÉR 1938; DÉNES GYÖRGY 1991, 1997) a *Pest* névrészt tartalmazó helyneveket magyar névadás eredményének tartják, és csupán abban a kérdésben van véleménykülönbség, hogy mi lehetett a magyar *pest* szónak a jelentése. KNIEZSA a *Pest* helynevet szláv, közelebbről bolgár névadás eredményének tartja (1963: 27–32). KISS LAJOS a FNESz.-ben az egyes helynevek *pest* névrészeit nem egyformán értékeli: a *Pes-kő* és *Büdös-pest* kapcsán csak a magyar közszói eredetet veti fel, a *Mészpest*-et a magyar *mészpest* köznévből származtatja, a *Pécs-kő* előtagjával kapcsolatban csak a szláv eredetet említi, míg a *Budapest* utótagját alkotó *pest* névrésszel kapcsolatban mind a magyar közszói, mind a szláv helynévi eredetet elképzelhetőnek tartja.

Legalább ennyire bizonytalan a *láz* névrészt tartalmazó helynevek megítélése: MELICH a *Szláv jövevényszavaink* című munkájában (1902–5) a *láz* szó kapcsán említi a *Láz*, *Lázi* helyneveket, ezeket azonban névadókhoz nem köti, pusztán a szláv *laz* szó származékként magyarázza őket. Hasonlóan jár el KNIEZSA is a szláv jövevényszavakat feldolgozó kétkötetes művében (1955).

KISS LAJOS a FNESz.-ben a *Lázi*, *Vámosláz*, *Lászitanya* (illetve előzménye, a *Lászó*), a *Hosszúláz* helynevek *láz* névrészenek előzményeként csak a magyar *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' köznevet említi meg. A *Laziszkó* helynevet végződése miatt szláv előzményre vezeti vissza, és csupán a *Sebesláz* és a *Lászka* helynevek esetében veti fel mindkét lehetőséget. Ahogy a FNESz. a *pest* névrészt tartalmazó neveivel kapcsolatban, ugyanúgy a *Láz*-féle nevekkal kapcsolatban is felvetődik a kérdés, hogy vajon mi az a kritérium, amely alapján KISS LAJOS az egyes nevekkal kapcsolatban megemlíti a közvetlen szláv névadás lehetőségét, és mi az, amiért máshol csak a magyar névadásmódra korlátozza a keletkezést. A névcikkekben a szótárforma összefogottsága miatt erre nem tér ki, magukból a névcikkekből pedig nem derül ki a döntés oka: az ezekben adott magyarázatait, adatait és a nevek denotatív jelentését megvizsgálva bizonyos, hogy ez a kritérium nem lehet sem morfológiai, sem kronológiai, sem pedig területi. A *Lázi* név egyértelműen magyar képzős származékként történő

értelmezése ezek mellett azért is figyelemre méltó, mert a *Lászka* kapcsán KISS LAJOS kitér arra is, hogy a szl. *laz* köznév rendszerint többes számban, *lazy*-ként használatos.

TÓTH VALÉRIA az Abaúj vármegyei *Láz* helynevet a magyar köznévből származtatja, a szláv eredetet nem tartja valószínűnek: „[a *láz* jövevényt] korai meghonosodását jelzik nagyszámú helynévi származékai, így kevésbé gyanakodhatunk adatunkban szláv helynév átkerülésére” (2001a: 98). TÓTH VALÉRIA érvelésével szemben megjegyzendő, hogy a jövevényt meghonosodása valóban nyomós érv a vele azonos alakú helynév magyar származtatása mellett, ugyanakkor ez a tény önmagában semmiképp sem zárja ki azt, hogy az átdó szláv nyelvben továbbra is alakulhattak helynevek az eredeti szóval, és hogy ezek a helynevek aztán átkerülhettek a magyar nyelvbe is. (Sőt, ha történt ilyen folyamat, az idegen helynév átvételét még segíthette is az azonos alakú földrajzi köznév ismerete.)

A számos köznévből és idegen tulajdonnévből is eredeztethető helynév közül kiemelendő még a *Mocsolya* ~ *Macsula*, *Mocsolyád* ~ *Mocsolád*, *Mocsolyás* stb. nevek csoportja. Ezeknek nemcsak képzős, hanem képzetlen változatait is a magyar *mocsolya* földrajzi köznévből származtatja a FNESz., egyedül a *Macsula* név kapcsán említi meg, hogy a magyar jövevényt szó szláv előzményéből a szláv nyelvekben is alakultak helynevek.

Az imént bemutatott példákhoz hasonló elhatárolási nehézségekkel a nagyobb névrendszereket vizsgáló kutatók gyakorta találkozhatnak: RESZEGI KATALIN például a hegynevek, GYÖRFFY ERZSÉBET pedig a víznevek kapcsán hívja fel a figyelmet a jelenségre (GYÖRFFY 2002: 39; RESZEGI 2006: 172–3; 175).

A fenti példák alapján tehát a *Pest* típusú nevek eredetének megfejtésére két lehetőség kínálkozik: ezek a nevek bekerülhettek a magyar helynévrendszerbe egyrészt átvétellel, vagyis egy másik nyelvű helynévrendszerben már névként létező lexéma adaptációjával (ebben az esetben a HOFFMANN ISTVÁN-féle modell funkcionális-szemantikai szintjén megnevező funkcióról, a keletkezéstörténeti szinten pedig átvételről van szó). Másrészt ezek a nevek keletkezettek magyar névadással is, ez esetben nem a névnek, hanem a név alapjául szolgáló magyar lexémának (földrajzi köznévnél) „belügye”, hogy az nem belső keletkezésű, hanem jövevényt. (Ekkor a funkcionális-szemantikai elemzésében a hely fajtáját megjelölő névvel, illetve névrésszel, míg a keletkezéstörténeti szinten jelentésbeli névadással, közelebbről jelentéshasadással van dolgunk.)

Hogy a két névadási mód szétválasztása nem pusztán szörszálhasogatás, könnyen belátható. Ha a névtan saját szemszögéből nézzük, fontos névrendszertani következményei vannak egy-egy névcsoport hovatartozásának: nyilvánvaló, hogy nem mosható össze a kategorizálás során valamely belső keletkezésű, jelentéshasadással létrejött névcsoport az idegen eredetű

helynevekével; s funkcionális-szemantikai szempontból is lényeges eltérés van a megnevező és fajtajelölő névrészfunkció között.

Éppígy lényeges következménye lehet az elkülönítésnek akkor, ha a helynevek vizsgálatának eredményeit az etnikai kutatásokban használjuk fel. Ekkor a *Pest* típusú nevek pontos besorolása éppen a névadóik meghatározása miatt nem érdektelen: mint jövevénynevet ugyanis az adott névrendszerhez képest idegen nyelvű beszélők alkották, míg a jövevénytől létrejött belső keletkezésű nevet az adott névrendszer beszélőivel azonos nyelvű beszélők. A *Pest* név esetében tehát: ha bizonyítjuk, hogy szláv eredetű név átvételével van dolgunk, akkor feltételeznünk kell, hogy a névátvétel idejében még jelen volt a névadó szláv lakosság vagy esetleg egy másik közvetítő nép, míg a jövevénytől történő magyar névadás nem feltételezi a szláv lakosság jelenlétét — igaz, nem is zárja azt ki. Természetesen nem tagadható az sem, hogy a jövevénytől származó szavak maguk is utalnak két etnikum érintkezésére, de a helynevekre jellemző helyhez kötöttség nélkül és a közszavak adatolása miatt a jövevénytől származó szavakból csak egy sokkal összetettebb vizsgálat után és lényegesen pontatlanabbul következtethetünk a kölcsönhatás helyére és korára.

5.3.2. Mindezen megfontolások alapján a következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy van-e olyan kritérium, amelynek segítségével el lehet dönteni, hogy a *Pest* típusú helynevek jövevénytől visszavezethető magyar közszóból vagy pedig idegen eredetű helynévből jöttek létre.

A Sásdi helynévrendszeréből csak azokat a neveket (illetőleg ahol volt párhuzamos másik nyelvű névadat is, ott névpárokat) vizsgáltam, amelyekre igaz, hogy végső fokon idegen nyelvi földrajzi köznévre vezethetők vissza, és ebből az alapszóból formáns felhasználása nélkül jött létre forrásnyelvi helynévi vagy célnyelvi köznévi áttételen keresztül a helynév. A korábban említett nevek közül például nem okoz gondot a *Mocsolyás*, a *Sebesláz* és a *Kő-pest* besorolása, hiszen ezeket az utolsó névalkotó mozzanat alapján magyar névnek tekintjük.⁸² A teljes névállománynak így mintegy 1–1,5%-át érinti a vizsgált jelenség.

Az általam vizsgált magyar–német vegyes lakosságú települések névrendszerében sajátos módon a jövevénynévi és jövevénytől áttétel kettőssége általában nem a német és a magyar nyelv viszonyában figyelhető meg, hanem ennek a két nyelvnek és a korábbi délszláv lakók nyelvének a kölcsönhatását jellemzi, mint például a Szászvár határában lévő *Dalina* ~ *Dolina* helynév, mely egy szl. *Dolina* helynévre és a m. *dolina* köznévre egyaránt visszavezethető, mindkettő előzménye pedig a szl. *dolina* 'völgy' főnév. Mivel az adatfelvétel idején csak a

⁸²Nem hagyható persze figyelmen kívül két további elvi lehetőség sem: egyrészt az, hogy az idegen eredetű nevekhez is járulhat képző analogikus úton, másrészt pedig az, hogy az átvett névből is keletkezhet – például névdifferenciálódás vagy földrajzi köznévvé történő kiegészülés következtében – összetett helynév. A Borsod vármegyei *Zsolca* például valószínűleg településosztódás miatt *Kis-*, *Nagy-*, *Al-* és *Felzsolca* néven is kimutatható a régiségben (vö. KMHSz. 33, 102, 158, 198, 307).

magyar–német kétnyelvűség volt aktív, a magyar–szerbhorvát és a német–szerbhorvát kölcsönhatást most nem vizsgálom, hanem azt a kevés számú példát elemzem részletesebben, amely a magyar–német nyelvi érintkezés hatását mutatja.

Több esetben is adathozható a végső soron a m. *szállás* közsőra visszavezethető n. *Szálás* helynév, illetve a m. *puszta* közsőra visszavezethető n. *Pusztá* hn. A magyar névrendszer elemei között egy esetben fordul elő a n. *Hofstelle* 'majorság, háztáji gazdaság' köznővre visszavezethető m. *Hóstél* helynév, és talán ide sorolható néhány épület neve is, mint például a *Kastély*. Ez utóbbi hangalakja megegyezik a magyar köznyelvben is meghonosodott német eredetű jővevényszőőval. A hangalak mellett a közsőói eredetet támogatja az is, hogy az esetek egy részében mellette ott áll az azonos denotátumra vonatkozó német nyelvű megfelelő is, a *Kastell*, ilyenkor tehát ún. párhuzamos névpárokról van szó.⁸³ Tekintve, hogy a megkülönböztető előtag nélkül álló építménynevek vegyes lakosságú területen általában ezekhez a példákhoz hasonlóan egymásnak értelmi megfelelői (pl. *Bolt* ~ *Geschäft*), feltételezhetjük, hogy itt sem átvételről, hanem egymástól független megnevezésről van szó. A két névalkotási mód elkülönítése a fenti és hozzájuk hasonló névpárok esetében általában lehetetlen, hiszen a fordítás során az adott nyelv azonos jelentésű közsőzavai közül épp a jővevénysző kiválasztását motiválhatja, hogy a másik nyelvben létrejött helynév a jővevényszőőval nagyon hasonló hangalakú megfelelőt, a forrásszót tartalmazza, ugyanakkor az átvételt is nagyban segíti, hogy az átvett név etimológiája átlátszó, közsőói alapja az átevő nyelvben is meglévő (igaz, szintén átvett) közsőót hív elő a névhasználók tudatában. A két folyamat természetesen segíti, sőt generálja egymást.

A magyar *Hóstél* végső fokon a német *Hofstelle* 'majorság, háztáji gazdaság' köznővre vezethető vissza. Mivel a vizsgált 60 településen mindössze kétszer fordul elő magyar beszélők által használt névként, feltételezhetjük, hogy egyszeri alakulatokról, átvételekről lehet szó, bár a jővevényszőói áttételt sem zárhatjuk ki. Még ritkábban, csupán egyszer fordul elő a magyar *Maraszt* helynév, mely a német *Morast* átvétele, és a német *Liged* helynév, mely a magyar *Liget* átvétele lehet.

Nehezebb a megítélése a német *Pusztā* (<< *puszta*) és *Szálás* (<< *szállás*) helyneveknek. Adattárunkban az előbbi ritkán, az utóbbi gyakrabban adathozható magyar névként is. Egyes településeken csak a magyar megfelelők, máshol csak a német nevek, megint máshol magyar–német névpárok jelölik ugyanazt a denotátumot. Az elsődlegesség megállapítása éppen ezért pusztán az adattár segítségével nem oldható meg: a párhuzamos nevek lehetnek ugyan valóban egymástól független névadások eredményei (ekkor mind a magyar, mind a német név

⁸³A párhuzamos helynév fogalmát és KNIEZSA ISTVÁN e névpárokról alkotott elméletét a dolgozat IV. F) fejezetében részletesen tárgyalom.

jelentéshasadás útján jött létre), az egymástól független névadás azonban itt már nem olyan egyértelmű, mint az építménynevek esetében. Kevésbé valószínű ugyanis, hogy egy földterület számos tulajdonsága (a denotátum fajtája, mérete, növényzete, állatvilága, birtokosa stb.) közül mindkét névadó közösség egymástól függetlenül éppen ugyanazt választja ki. Pusztán logikai úton tehát az látszik valószínűnek, hogy ott, ahol a denotátumnak mindkét nyelvű megnevezése adatolható, névátvételtől beszéljünk, ott pedig, ahol csak az egyik nyelvű forma létezik, belső keletkezésről, jelentéshasadásról lehet szó (melynek alapja eseteinkben jövevényszó). Az elméleti síkon helyesnek ítéltető megoldás azonban a gyakorlatban már nem alkalmazható ilyen könnyen: lehetséges ugyanis, hogy a ma csak a németek által *Szálás*-nak nevezett területet egykoron magyarok nevezték el, de a magyar név az évszázadok során kiveszett (pl. mert más motivációjú névre cserélték), és elméletileg ugyanígy lehetséges, hogy az eredetileg csak a németek által használt helynév bekerült a magyar névrendszerbe is.

Láthatjuk, hogy a formáns nélküli jövevényszóra és idegen eredetű helynévre is visszavezethető nevek elvi keletkezési lehetőségei bonyolult összefüggés-rendszert alkotnak, ugyanakkor be kell látnunk, hogy egy-egy név tényleges keletkezésmódját az esetek nagy részében aligha lehet biztosan megállapítani. Még kevésbé tehetünk általános megállapítást a végső fokon azonos közsőzra visszavezethető nevek névadóiról (nem bizonyítható tehát például az, hogy valamennyi mai *Pusztá*-t magyarok nevezték volna el). Ha pedig a mai, átlátszó szerkezetű neveket illetően nem találunk olyan kritériumot, mellyel azokat egyértelműen névadó közösségekhez tudnánk kötni, még inkább óatosan kell viszonyulnunk a régi névrendszerekhez. Addig, amíg perdöntőnek ítéltető érvek nem szólnak az egyik névadási mód mellett (vagy épp a másik ellen), el kell fogadnunk, hogy a vizsgált név egyaránt létrejöhetett jövevényszóból magyar névadással és idegen névből névátvétellel, így a névadók is ugyanúgy lehetnek magyarok és idegen nyelvű közösségek is. Ha tehát ilyen neveket vonunk be a vizsgálatba a régi korokra vonatkozó etnikai következtetésekhez, figyelembe kell vennünk, hogy ezek önmagukban nemigen lehetnek bizonyítékok sem a korai magyar megtelepedés, sem pedig a más nyelvű közösségek jelenléte mellett. Ilyenkor egyéb, az adott néven kívüli további tényekre van szükség, például olyan további helynevekre, amelyek névadóit nagyobb bizonyossággal tudjuk azonosítani.

E) A magyar és a német keletkezéstörténeti modellek összehasonlítása

Az alábbiakban a Sásdi járás névanyagának domináns szóalkotási mintáit mutatom be denotátumfajtánként és nyelvenként összehasonlítva. A funkcionális-szemantikai modellek összehasonlítását tárgyaló fejezethez hasonlóan e részben is csak a jelentősebb eltérésekre és az adott nyelvben az adott névfajtára legjellemzőbb névalkotási mintákra koncentrálok.

1. Településnevek

1.1. A Sásdi járás névrendszerének keletkezéstörténeti jellemzése — hasonlóan a funkcionális-szemantikai jegyekhez — a településnevek csoportjában mutatja a legmarkánsabb nyelvspecifikus eltérést: míg a magyar nevek kifejezetten színes modellrendszer (13 eltérő minta) alapján jöttek létre, melyek közül egyik sem tekinthető kiemelkedően gyakorinak, addig a német településnevek mögött mindössze két névkeletkezési mód húzódik, s közülük az egyik kiemelten domináns, a nevek több mint 90%-át hozta létre.

1.2. A **magyar településnevek** mintegy 60%-át négy modell, a minőségjelzős szintagmatikus szerkesztés, a helynévképzővel történő morfológiai szerkesztés, a pusztaszemélynévi alapú metonimikus névadás és az átvétel adja, ezek gyakorisága nagyjából azonos: egyenként a településnevek kb. 15%-ára jellemzők. A legtöbb helynév (77-ből 13) pusztaszemélynévi eredetű, és oklevelekkel igazolhatóan igen régi keletkezésű. A metonimikus névadásnak ez az altípusa leginkább valós birtokviszonyra (azaz a település egykori tulajdonosára) utal, de birtoklástörténeti adatok ezt általában csak ritkán támasztják alá, ezért nem zárható ki egyértelműen az egyéb személy és hely viszonyára utaló funkcionális-szemantikai típusok sem. A névállomány pusztaszemélynévi eredetű településnevei pl. a m. *Mágocs*, *Oroszló*, *Szakál*, *Tóttós*, *Varga* nevek.

A névtárban csaknem ugyanennyi (12) minőségjelzős szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett név szerepel. Alaprészeik megnevező vagy fajtajelölő funkciójúak, bővítményi részeik pedig többnyire megkülönböztető szerepűek, ennek megfelelően túlnyomó részt vagy a település méretére utalnak (pl. *Kis/hajmás*, *Kis/vaszar*, *Nagy/ág*, *Nagy/hajmás*), vagy pedig a lakosság etnikai hovatartozását jelölik (pl. *Magyar/szék*, *Német/szék*, *Szász/vár*).

Szintén hasonló számban (12) fordulnak elő a névrendszerben a morfológiai szerkesztéssel, szóképzéssel alkotott településnevek. E nevek felének a településre vagy annak környékére jellemző növényzet szolgáltatott névadási indítékot (*Egregy*, *Gyümölcsény*, *Hajmás*, *Sásd*, *Tarlós*, *Tormás*). A település természeti adottságaira (növényzetre, állatvilágra, domborzati formákra, a talaj tulajdonságaira stb.) utaló nevek nem kizárólag elsődlegesen, telepü-

lésnévként keletkezhetnek, velük kapcsolatban elvben még akkor is felvethető a mikronévi áttétel, ha a történeti forrásokban nem mutatható ki az esetleges mikronévi előzmény.

Az előzőeknél valamelyest kisebb (9) a korpusz magyar településnevei között az átvételek száma. E nevek a FNESz. magyarázatai szerint szláv eredetűek, a magyarság az egykor itt élő szlávságtól kölcsönözhetette őket. (Az átadók pontosabb meghatározására KISS LAJOS nem vállalkozik, de az ide tartozó nevek többségéhez szerbhorvátként jelzett, illetve szlovén párhuzamot hoz bizonyítékként.) Nagy valószínűséggel szláv átvételként kerültek a magyarba a *Bakóca*, *Beszterce*, *Jágonak*, *Szalatnak*, *Szatina* és *Váznok* településnevek, a *Mekényes* és a *Bél* neveknek azonban magyar eredeztetése is lehetséges (vö. FNESz.).

A magyar használatú településnevek kb. 40%-a kilenc különböző névkeletkezési mód alapján jött létre, ezek a minták ennek megfelelően a fentieknél lényegesen ritkábbak. Egyes nevek például a hivatalos formájukban megkülönböztető előtaggal egészültek ki, így jöttek létre pl. a *Mecsek/rákos*, *Mecsek/pölöske*, *Mecsek/szakál* településnevek. Ezek az adatok a névtárban az azonos jelentésű rövid formák szinonimájaként szerepelnek, vagyis bizonyos kommunikációs helyzetekben a beszélők ezeket a hosszabb változatokat is használhatják. Néhány földrajzi köznévi alapú helynév (pl. *Liget*, *Ág*, *Szék*) jelentésbeli névadás útján, de vélhetően többszörös áttétellel keletkezett, mert a közszói alaptól feltehetőleg először a település helyét megnevező mikronév alakulhatott, s ez szolgált aztán a települést jelölő név alapjául. Szintén jelentésbeli névadással, a településre jellemző épület nevének felvételével jöttek létre a patrocíniumi településnevek (*Mindszent*, *Szentkatalin*, *Szentgyörgy*). A nevek között két birtokos jelzős szerkesztésű fordul még elő (*Karácodfa*, *Kovácsszénája*), míg a többi névalkotási modell csupán egy-egy névre jellemző.

A főbb keletkezésmódok arányszámait rangsorolva azt tapasztaljuk, hogy a magyar településnevek rendszere jelentős mértékben eltér a teljes korpusz magyar névállományának arányszámaitól: míg a teljes névrendszerben a nevek mintegy kétharmadára jellemző a szintagmatikus szerkesztésmód, ez a modell településneveknek csak alig több mint negyedét hozta létre. A településnevek legjellemzőbb modellje a jelentésbeli névalkotás, de ez közel sem annyira uralkodó minta, csupán a nevek harmadára jellemző. Szintén nagy az eltérés a morfológiai szerkesztés arányában: ez a teljes névrendszerben meglehetősen ritka, 6% körüli arányú modell a településnevek közt csaknem háromszor olyan gyakori (16%). Éppilyen jelentősen elhajlik a teljes rendszer átlagától (1,7%) az átvételek településnév-rendszerbeli hányada (12%).

A nagymértékű eltéréseknek az oka vélhetően abban keresendő, hogy a településnevek között különböző korú alakulatok vannak, ezzel az elmúlt évezred jellegzetes mintái (pl. a képzés és a puszta személyneves névadás) megőrződtek bennük. A többi névcsoportban ré-

szint maguk a denotátumok is fiatalabbak (pl. közterületek), részint pedig ezek a nevek — mivel az állományuk a településnevekhez képest sokkal kevésbé standardizált — sokkal érzékenyebben követik a nyelv közszói rétegét alakító szóalkotási rendszer változásait. (A településnevek változási érzékenységét TÓTH VALÉRIA jellemezte nemrégiben; 2007b, 2008: 232–40.)

1.3. A névállomány német településnevei döntő többségükben (két név kivételével) átvétel eredményei: a magyar lakosság által használt településnevek kölcsönzésével kerültek át német használatba. Többségük a névtani integráció hangtani adaptációval járó fokán áll, mint például a n. *Hertlen* < m. *Hertelend*, n. *Hetfel* < m. *Hétfőhely*, n. *Mákocs* < m. *Mágocs*, n. *Pálé* < m. *Palé*, n. *Pikál* < m. *Bikal* helynevek. A 32 német településnévi adatból mindössze kettő keletkezett szintagmatikus szerkesztéssel, de ezek alapja is magyar eredetű helynév (*Deutsch/Szék*, *Ungarisch/Szék*). A német településnevek csoportjában az átvételek és a megnevező funkció között természetesen szoros összefüggés van: az átvett neveknek a névhasználat során csupán a denotátum megnevezése a feladata, a denotátumról egyéb információval nem szolgál. (Mivel a német településnévi átvételek feltűnő arányszámainak értékeléséről, a történeti névanyag és az etnikai jegyek kapcsolatának vizsgálatában felhasználható jellemzőiről a megnevező funkció kapcsán az IV. C) fejezetben szóltam, e helyütt a statisztikai adatok értelmezésére nem térek ki újra.)

A két nyelv településnév-állományának különbsége mögött természetes folyamat rejlik: a magyar településnévkincs évszázadok alatt, a települések létrejöttével, fejlődésével, illetve a magyar nyelv változásával párhuzamosan alakult ki, így a névalkotási (és funkcionális) modellek sokszínűségét a névrendszer „belső” változásai mellett számos „külső” tényező formálta. Mivel a német betelepülők nem hoztak létre településeket, és ideérkeztükkor a települések nevei már jórészt rögzültek (a későbbiekben pedig a hivatalosan is standardizált településneveken a névhasználók jelentősen már nem változtatnak), a német lakosság belső nyelvi elemekből, belső modellek alapján már nem hozott létre településneveket, hanem átvette a magyarok által használt neveket. (Természetesen ezt azért tehette, mert a németiség által ismert, magával hozott névrendszerben — modellrendszerben — is van minta az idegen helynevek átvételére.)

Keletkezéstörténeti típus	Magyar	Német
1. Szintagmatikus szerkesztés		
1.1. Minőségjelzős	15,6	6,3
1.2. Birtokos jelzős		
1.3. Mennyiségjelzős	3,9	
1.4. Határozós		
1.5. Jelentéssűrítő	7,8	
2. Morfematikus szerkesztés		

2.1. Helynévképzővel	15,6	
2.2. Névszójellel		
2.3. Névszóraggal		
2.4. Névvutóval		
2.5. Előljárószóval		
2.6. Névelővel		
3. Jelentésbeli névadás		
3.1. Jelentéshasadás	7,8	
3.2. Jelentésbővülés, -szűkülés	2,6	
3.3. Metonimikus névadás	27,3	
3.4. Metaforikus névadás		
4. Szerkezeti változás		
4.1. Ellipszis	2,6	
4.2. Redukció		
4.3. Kiegészülés		
4.4. Bővülés		
4.5. Népetimológia	1,3	
4.6. Deetimologizáció		
5. Átvétel	11,7	93,8
6. Ismeretlen eredetű	3,9	

7. táblázat: A településnevek keletkezéstörténeti típusainak százalékos megoszlása

2. Víznevek

2.1. A magyar és a német víznevek a keletkezéstörténeti elemzés tekintetében nagyfokú egyezést mutatnak: a névrendszer többi névfajtájához képest a vizek elnevezésében látszik legdominánsabbnak a szintagmatikus szerkesztés, mindkét nyelv víznévkincsében 80% fölötti hányad keletkezett ilyen módon.

2.2. A **magyar nevek** szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett neveinek legnagyobb része minőségjelzős szerkezetként jött létre. E szóalkotási minta mögött jellegzetes funkcionális-szemantikai modellek húzódnak: a leggyakoribb névadási indíték az irány, illetve annak a területnek a megjelölése, amelyen a nevet viselő denotátum keresztül folyik, pl. *Bányai/csörge*, *Hábi/víz*, *Kenderföldi/árok*, *Monyorósi/kút*, *Olaszi/árok*. A minőségjelzős szerkezetek bővítményeként ritkábban, de még nem elhanyagolható számban fordulnak elő növényzetre, állatvilágra, méretre és egyéb tulajdonságra utaló névrészek pl. *Iharfás/kút*, *Lenecsés/tó*, *Szederindás/kút*; *Piócás/árok*, *Rákospatak*; *Nagy/csörge*, *Kis/árok*; *Bugyogó/forrás*, *Hideg/kút*, *Meleg/tó*, *Száraz/kút*.

A szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett magyar nevek kisebbik része (kb. negyede) főnévi előtagú, leginkább a jelentéssűrítő szerkezetekre emlékeztet. Ezek bővítményi része kevés kivétellel szintén a környező területek, épületek nevét őrzi, pl. *Bikal/árok*, *Irtás/víz*, *Nagyvér/árok*; *Malom/árok*, *Kolostor/kút*, *Vár/kút*. A kutak, források nevében ebben az alcsoportban kiemelendők még az emlékeztető funkciójú előtagok (pl. *Etelka/forrás*, *Iker/forrás*,

Róbert/kút; Herman Ottó/tó). Ez utóbbi funkció a Sásdi járás német vízneveinek rendszeréből csaknem teljesen hiányzik.

A víznevek jellegzetes különbsége a domborzati és határnevekhez képest a birtokos jelzős szerkezetek lényegesen kisebb hányada (16, illetve 28%-kal szemben csupán 7%). Ez részben azzal a szakirodalomban gyakran felvetett tényezővel magyarázható, hogy a vizeket a földterületekkel ellentétben ritkábban nevezik el a tulajdonosról, valószínűleg azért, mert a vizeket nem lehet olyan értelemben „birtokolni”, mint a földeket, erdőket, településeket.⁸⁴ A régiség egyes vízneveit is jórészt csak formális kritériumok alapján tekintjük birtokos jelzősnek alakatnak, a *pataka*, *kuta*, *vize* utótagú nevek mögött általában nem feltételezhetünk valós birtoklást. Mivel a jelölt birtokos típusnak ez a fajtája mára gyakorlatilag eltűnt, a formálisan ide sorolható víznevek sem gazdagítják ezt az alcsoportot. GYÖRFFY ERZSÉBET szerint a nyelvi megformáltság tekintetében épp ez a legfontosabb változás a régi és a mai víznevek között: az ómagyar kori településnév + *pataka* típust felváltják a településnév + *-i* + jelöletlen vízrajzi köznév szerkezetű nevek (2007: 32). A birtokos jelzős szerkesztésű nevek között a korpuszban főként olyan vízneveket találunk, amelyek nevét az adatközlők azzal magyarázzák, hogy az előtagban jelzett személy földjén, házánál ered vagy folyik át megnevezett víz, pl. *Cigány/kút*, *Figura/kút*, *Melcer/árok*, *Stock/kút*. (Lehetséges továbbá, hogy a keletkezési kategóriákat általában tárgyaló D) fejezetben jelzett besorolási szempontok módosításával további víznevek is kerülhetnének ebbe a csoportba, a fenti példák közül talán a *Kolostor/kút* és a *Vár/kút* is értelmezhető birtokos jelzős szerkezetként.)

A magyar víznevek rendszerében a szintagmatikus szerkesztés mellett csupán egy viszonylag gyakori modell, a jelentéshasadás emelkedik ki, de jelentősége eltörpül az összetételek mögött, az ilyen módon létrejött nevek gyakorisága nem éri el a 10%-ot. Földrajzi köznévből, jelentéshasadással keletkeztek például a m. *Árok*, *Csatorna*, *Forrás*, *Kanális*, *Tó* víznevek. A magyar víznevek rendszerében a többi névalkotási mód rendkívül ritka, a fentiekén kívül csupán két modell mutatható ki egy százaléknál magasabb gyakorisággal: a képzéssel keletkezett neveké (pl. *Csöpögő*, *Csurgató*, *Zuhogó*, valamint a FNEsz. magyarázata szerint a

⁸⁴ A birtokos személyragos névalkotási minta arányának a határnevek és a víznevek rendszerén belül tapasztalható jellegzetes eltérése szemléletesen igazolja, hogy a névalkotási modellek mennyire követik — természetesen az adott nyelv szóalkotási szabályainak a keretei között — az alapmodelleket (funkcionális-szemantikai jegyeket), amelyek viszont a nyelven kívüli tényezőkhöz igazodnak: a birtokoshoz köthetőség a két objektumfajta közül a földterületeket sokkal inkább jellemzi, mint a vízfolyásokat vagy állóvizeket, ezért a tulajdonos vagy használó személyre, csoportra utaló névrészek is lényegesen gyakoribbak e névfajtán belül. Mivel a tulajdonviszonyok kifejezésének legtermészetesebb nyelvi eszköze a birtokos szerkezet, az ilyen szerkesztéssel történő névadás is lényegesen magasabb lesz a határnevek körében, mint a víznevek rendszerében. Ez magyarázza azt is, hogy a teljes magyar névrendszert tekintve csupán egy olyan névfajta van, amelyben magasabb a birtokos jelzős szerkesztés aránya, mint a mikrotoponimiában: ez pedig az épületeket, építményeket jelölő nevek csoportja (e nevek denotátumainak ugyancsak rendkívül jellegzetes „sajátossága” a tulajdonos).

*Kapos*⁸⁵), illetve a kiegészüléssel létrehozott vízneveké (pl. *Angyalkút/forrás*, *Büdöskúti/csörge*, *Toplica/kút*, *Vízfő/forrás*).

2.3. A német víznevek rendszerében a magyar névállományhoz hasonlóan magas a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek aránya (81%). A két nyelv névrendszerében jelentősebb eltérés csupán az összetétellel létrehozott nevek alcsoportjainak hányadában mutatkozik: jóval ritkábbak a jelzős szerkezetként keletkezett víznevek (minőségjelzős pl. a n. *Grosser/Graben*, *Kleiner/Bach*; Hábhegyer/*Brunnen*, Hajmásér/*Bach*, Sásder/*Graben*, birtokos jelzős pl. a n. *Stock/Brünnlein*, *Bernát/Brunnen*, *Erbs/Brunnen*), viszont a magyar névrendszerben tapasztalt arányhoz képest lényegesen magasabb a jelentéssűrítő szerkezetekhez sorolt víznevek hányada (a teljes német víznévrendszernek a 42%-a). Az ide tartozó nevek nagyon kevés kivétellel azonos funkcionális-szemantikai szerkezetet mutatnak: előtagjuk egy másik, közeli helyet (épületet) jelöl, utótagjuk pedig fajtajelölő szerepű, pl. *Berg/Brunnen*, *Mühl/Graben*, *Wiesen/Bach*, *Ziegelofen/Brunnen*. Ez az eltérés nyelvi okokkal nemigen indokolható, bár talán valamelyest szerepet játszik az aránybeli különbségben, hogy a német névrendszerben a másik helyre utaló bővítményi rész gyakrabban kapcsolódik melléknévképző nélkül, jelöletlen főnévként az alaprészhez, mint a magyarban (pl. a n. *Neuwiesen/Graben* víznév magyar megfelelője az *Újréti/árok* víznév).

A jelentéshasadással keletkezett alakulatok a németben is a magyar névállományhoz hasonló (7%-os) arányt mutatnak, ide tartoznak pl. a n. *Bach*, *Brünnlein*, *Graben*, *Kanal* víznevek. Eltérésként értelmezhető viszont a két nyelv víznévi rendszere között a kiegészüléssel keletkezett nevek lényegesen magasabb (az 1,7%-hoz képest 7,1%-os) hányada. Az ilyen módon létrejött nevek előtagja rendre a magyarból származik, utótagja pedig német fajtajelölő köznév. Néhány név tisztán kiegészüléssel keletkezett (pl. *Fűzfakuter/Brünnlein*, *Köveskúter/Brünnlein*), mások viszont a magyar névpárjuk előtagjának átvételével és német utótaggal történő kiegészüléssel jöttek létre, mint például a n. *Büdös/Brunnen* (~ m. *Büdös/kút* ~ *Bös/kút*), n. *Irtás/Graben* (~ m. *Irtás/víz*), n. *Méhész/Graben* (~ m. *Méhész/árok* ~ *Méhész/csatorna*). A névpár magyar és német tagjainak alaprésze szemantikailag egymásnak megfelel, azaz fordításnak látszik. (Vö. ehhez IV. F) fejezet.) Mindössze egyetlen példával szemléltethető az a jelenség, hogy egy magyar előtagú, német alaprészű víznév újabb fajtajelölő köznévvel egészül ki (n. *Büdösbrunner/Brünnlein*).

Érdemes megjegyezni, hogy az átvétel valójában egyik nyelv víznévrendszerében sem jellemző névadási mód: a magyar nevek között csupán egyetlen szláv jövevénynév mutatható ki (*Toplica*), de a németben is csak a *Kapus* (< m. *Kapos*) és a *Jergekut* (m. < *Györgyi/kút*) víz-

⁸⁵ A morfematikus szerkesztés aránya valójában ennél is alacsonyabb: a statisztikát valamelyest torzítja, hogy a BMFN. minden olyan településen felveszi a vizek (és egyéb objektumok) nevét, amelyek határát azok érintik, így például a *Kapos* folyónév is több falu nevei között megjelenik.

nevek származnak más nyelv névrendszeréből. E ponton tehát jelentősen eltér egymástól a víznevek és a településnevek rendszere. A két nyelvhasználó közösség tartós egymás mellett élésének ismeretében azért meglepő ez az arány, mert a szakirodalom rendre hangsúlyozza: a névfajták közül leginkább a vizek nevei öröklődnek (KISS LAJOS szavaival: „valósággal nemzetközi tulajdonban vannak”; 1996a: 440). A Sásdi járásban vélhetően azért tapasztalunk mást, mert a víznevek kölcsönzése csak a nagyobb (vagyis a tájékozódás szempontjából fontosabb, több névhasználó, sőt: több névhasználói csoport által ismert) folyóvizek neveivel kapcsolatban helytálló, a kisebb vízfolyások neveit éppúgy a kisebb névhasználói közösségek alakítják — természetesen az aktuális névmodelljeiknek megfelelően —, mint az egyéb mikroneveket (vö. GYÖRFFY 2007: 3).

Valószínűleg ugyanezzel magyarázható az is, hogy a vizsgált víznévi rendszerekben lényegében nincs ismeretlen eredetű vagy többféleképpen származtatható víznév: valamennyi név átlátszó szemantikai szerkezetű, keletkezéstörténeti modelljeik is egyértelműen meghatározhatók. A korpusznak ez a vonása különösen akkor feltűnő, ha a régiség vízneveivel állítjuk szembe: a korai víznevek között jelentős arányban fordulnak elő olyanok, amelyeknek eredetét mai ismereteink alapján nem határozhatjuk meg: GYÖRFFY és RESZEGI például az általuk vizsgált Árpád-kori víznévi korpusz ötödét kategorizálhatatlannak minősítette (2003: 196).

Keletkezéstörténeti típus	Magyar	Német
1. Szintagmatikus szerkesztés		
1.1. Minőségjelzős	57,4	33,5
1.2. Birtokos jelzős	0,1	0,6
1.3. Mennyiségjelzős	7,9	4,5
1.4. Határozós		
1.5. Jelentéssűrítő	20,2	42,6
2. Morfematikus szerkesztés		
2.1. Helynévképzővel	1,7	1,9
2.2. Névszójjellel	0,1	
2.3. Névszóraggal		
2.4. Névutóval		
2.5. Elöljárószóval		
2.6. Névelővel		
3. Jelentésbeli névadás		
3.1. Jelentéshasadás	8,8	7,1
3.2. Jelentésbővülés, -szűkülés		
3.3. Metonimikus névadás	0,1	
3.4. Metaforikus névadás		
4. Szerkezeti változás		
4.1. Ellipszis		
4.2. Redukció	0,8	
4.3. Kiegészülés	1,7	7,1
4.4. Bővülés	0,5	
4.5. Népetimológia	0,1	
4.6. Deetimologizáció	0,1	
5. Átvétel	0,2	2,6

6. Ismeretlen eredetű	0,2	
-----------------------	-----	--

8. táblázat: A víznevek keletkezéstörténeti típusainak százalékos megoszlása

3. Határnevek

3.1. A határnevek keletkezéstörténeti mintáinak gyakoriságában mind a két nyelv között, mind pedig a többi denotátumfajtai neveihez képest több ponton is tapasztalhatunk eltéréseket. E neveknek közös vonása a többi helynévfajttal (mint láttuk, a településnevektől eltérően) a szintagmatikus szerkesztés magas aránya: az ide tartozó magyar neveknek csaknem kétharmada (64%-a), a német neveknek pedig mintegy háromnegyede (74%-a) jött létre ilyen modell alapján.

3.2. A magyar határnevek keletkezéstörténeti alkategóriáinak aránya — abból adódóan, hogy ez a névfajta fedi le a vizsgált korpusz legnagyobb részét — nagy vonalakban megfelel a teljes névállomány általános elemzésekor tapasztalt arányszámoknak.

E nevek közül a minőségjelzős szerkesztéssel alakult névformák aránya a legmagasabb (40%). Bővítményi részeik kivétel nélkül sajátosságkifejező szerepűek (jellemzően mérethez, növényzethez, elhelyezkedéshez utalnak), alaprészeik pedig a helyfajtáját jelölik, de szép számmal van köztük megnevező funkciójúak is, pl. m. *Hosszú/föld, Keskeny/hegy; Kis/Száva, Nagy/Boród; Diós/mező, Nyáras/völgy; Bikali/tető, Csörgekúti/rét; Alsó/Cser, Felső/Pázsitrét, Külső/Ragoncsa.*

A szintagmatikus szerkesztésmód többi altípusa közül a magyarban kiemelkedő a birtokos jelzős (16%) és a jelentéssűrítő összetétel (9%) modelljének szerepe is. Az előbbi mindkét típusára, jelölt és jelöletlen szerkezetekre is bőven találunk példát a korpuszban: pl. *Gál/gödre, Herke Tamás/kertje, Pál/földje, Tanító/birtoka, Város/rétje; Község/föld; Mester/hegy, Pap/Szőlő, Püspök/föld, Tót Gyurka/erdő.* A jelentéssűrítő szerkezetek között elsősorban olyan névformák szerepelnek, melyek alaprésze fajtajelölő funkciójú, bővítményi részük pedig valamely közeli helyet, épületet nevez meg (pl. *Kapos/bozót, Malom/rét, Rét/föld, Pajta/hegy, Temető/dűlő*). Tipikusan ilyen módon, jelöletlen főnévi előtaggal keletkeznek a helyfunktíójára utaló névrészt tartalmazó helynevek, pl. *Bánya/gödör, Őr/hegy, Sport/völgy, Szállás/kert.*

A mikronevek vizsgálatának egyik legszembetűnőbb eredménye a morfológiai szerkesztés viszonylag magas, mintegy 9%-os aránya: a többi névfajttal összevetve azt tapasztaljuk, hogy ennél gyakrabban csak a településnevek rendszerében fordul elő ez a névadási modell, ott pedig a magas hányadot a nevek korával magyaráztuk. Kétségtelen, hogy a határnevek közt is lehet néhány igen régi alakulat, a morfológiai szerkesztés sűrűbb előfordulásának azonban aligha ez lehet az oka, hiszen a *Bombatölcsérek, Lődöző* helyneveket aligha tekinthetjük réginek, legalábbis annyira nem lehetnek régiek, hogy abba a korba visszavezethessük

őket, amelyben a morfológus szerkesztés virágkorát élte. A toldalékkal (kisebb számban névutóval) történő névadás viszonylagos gyakoriságának tehát csakis az lehet az oka, hogy az ide sorolható névalkotási modellek továbbra is termékenyek, hiszen láthatólag a közelmúltban is hoztak létre új helyneveket. A szintagmatikus szerkesztés egyértelmű dominanciáját természetesen nem vitathatjuk, adataink is e minta uralkodó jellegét igazolják, de hogy ténylegesen átvette volna a morfológus szerkesztés helyét, a határnevek esetében nem igaz. (Érvényes viszont a településnév-rendszerre: a korpuszban újonnan létrejött településnevek nincsenek, s ha lennének is, az új keletkezésű *Tiszaújváros*-féle nevek alapján láthatjuk, hogy ilyeneket csakis szintagmatikus szerkesztéssel hoznak létre, hivatalos körülmények között; a víznevek, épület-, út- és egyéb nevek rendszereiben pedig a morfológus névadás lényegében nem vagy alig mutatható ki.)

A magyar határnévrendszerben a leggyakoribb helynévképző az *-s* (növényzetre utalva pl. a *Kőrises*, *Káposztás*, *Páfrányos*, *Tormás* helynevekben, anyagot jelölve a *Homokos*, *Kavicsos*, *Meszes* nevekben). Ritkábban előfordul az *-ó*, *-ő* morféma is névképző funkcióban (pl. *Fektető*, *Kelő*, *Kővájó*, *Rákászó*), és néhány adatban megtalálható a *-d* helynévképző is (*Bikád*, *Kövesd*, *Tölöd*).

A többi névalkotó funkcióval rendelkező morféma előfordulása a képzőknél lényegesen ritkább (együttes arányuk alig másfél százalék), kiemelésük azért indokolt mégis, mert ezek a névelemek kizárólag a határnévrendszerre jellemzők, a többi névfajta keletkezésében egyáltalán nem játszanak szerepet. Az alapszó és egy többesjel összekapcsolásával keletkeztek például a *Félholdak*, *Hostélok*, *Kertek*, *Tók*, *Szállások* helynevek, névszóraggal a *Hábipusztánál*, *Kozári útnál* helynevek, míg névutóval többek között a *Felső házak mögött*, *Gáton túl*, *Nyáros alatt*, *Szőlők felett* helynevek.

Körülbelül minden tizedik magyar határnév jelentésbeli névadással keletkezett a vizsgált névanyagban, és ezek több mint fele jelentéshasadás eredménye. Ez az arány nagyjából megfelel a településnevek és a víznevek rendszerében tapasztaltaknak, jelentős eltérést csupán az altípusok számában, azaz a ténylegesen használt modellek mennyiségében figyelhetünk meg: a jelentésbeli névadásnak a Sásdi járásban jelentkező tizenhárom modelljéből⁸⁶ a településnevek létrehozásában hat, a víznevek keletkezésében mindössze kettő játszott szerepet, ezzel szemben a határnevek alkotásában a névadók tizenegy altípust használtak, igaz, ezek gyakorisága meglehetősen vegyes képet mutat. Jelentősebb számban (a fentieknek megfelelően) a jelentéshasadással létrejött nevek adatolhatók (pl. *Berek*, *Gödör*, *Liget*, *Pusztas*, *Rét*, *Telek*), a teljes magyar határnévállomány 1%-át emellett csupán a metonimikus névadás két alfaja éri

⁸⁶ A modellek jellemzését és a példákat lásd a keletkezéstörténeti minták általános jellemzésénél a IV. D) fejezetben).

el: a közeli (vagy még inkább a denotátumon lévő) épület, építmény nevéből, illetve a denotátumra jellemző növényzet nevéből keletkezett helynevek csoportjában (pl. *Fatemplom*, *Hétház*, *Szentegyház*, *Vaskapu*, illetve *Bük*, *Cser*, *Haraszt*, *Vadalma*; valamennyi kiemelkedések, dombok neve).

A szerkezeti változások közül a határnevek rendszerére leginkább a kiegészülés jellemző, az összes név kb. 6%-a jött ilyen módon létre (pl. *Kert/alja* > *Kertaljai/rétek*, *Kismérés* > *Kisméresi/hegy*, *Liponya* > *Liponyai/sűrű*, *Vörös/föld* > *Vörösföldi/dűlő*).

A fő névkeletkezési típusok közül a Sásdi járás határnévkincsére az átvétel alig jellemző, a névrendszernek csupán két és fél százaléka vált így a magyar névállomány részévé. E nevek jelentős része az egykori szláv lakosság öröksége (pl. *Baláta*, *Borovik*, *Dobrin*, *Lipalac*, *Lucsics*), a németből viszonylag kevés nevet kölcsönöztek a magyar névhasználók (ld. mégis: *Langvíz*, *Maraszt*, *Najvíz*, *Rózenberg*). Az aktív kétnyelvűségnek látszólag ellentmondó alacsony kölcsönzési hajlandóság főként nyelv- és névszociológiai okokkal (véltetően leginkább a nyelvi presztiszviszonyokkal) magyarázható.

3.3. A magyar és német határnévállomány közös vonása a szintagmatikus szerkesztés jelentős túlsúlya a névkeletkezésben. A németben ez a névadási mód még erőteljesebben vesz részt a helynevek létrejöttében: a teljes határnévi anyag háromnegyedét érinti. A szintagmatikus szerkesztés egyes altípusainak arányai is egyezést mutatnak a két nyelv között: leggyakoribb a minőségjelzős szerkesztés (pl. *Alter/Kirchhof*, *Kleine/Morastgasse*, *Schmal/Wiese*, *Weiss/Graben*, *Sásder/Graben*), de jelentősnek mondható a birtokos jelzős szerkesztéssel keletkezett nevek csoportja is (pl. *Fritz/Mühle*, *Komitats/Haus*, *Lehrer/Feld*, *Schäfers/Eck*, *Steck/Wiese*). Az egyetlen jelentősebb eltérést a szintagmatikus szerkesztésen belül a jelentéssűrítő szerkezetek aránya mutatja: a németben minden ötödik határnév ilyen szerkesztéssel jött létre, ez körülbelül a duplája a magyar rendszerben tapasztalt hányadnak (pl. *Baumgarten/Acker*, *Dorf/Wiesen*, *Marktplatz/Feld*, *Los/Acker*, *Strassen/Höhe*).

A korpusz német határnévrendszerének főbb jegyei több ponton is nagymértékben eltérnek a magyar rendszerétől. A legmarkánsabb különbség az átvételek arányában tapasztalható: a magyar névhasználóktól gyűjtött határnévanyag mintegy 2,5%-os arányával szemben a német névrendszerben minden tizedik határnév idetartozik. A kölcsönzött nevek koráról — azaz az átvétel pontos idejéről — az adattár nem közöl információkat (és ebben nemigen lehetnek segítségünkre az írott forrásokból, jórészt térképekről közölt adatok sem), mégis több helynévről feltételezhetjük, hogy viszonylag régiek lehetnek. Bizonyára ilyenek azok a szláv gyökerű helynevek, amelyek a szláv lakosság beolvadása után, magyar közvetítéssel kerültek a németbe, ezek kölcsönzését segíthette, hogy szemantikai szerkezetük nem volt átlátszó, így nem volt lefordítható sem a német névadók számára. Azt az intuíciót, hogy a helynévkölcsön-

zés függ a név etimológiai jelentésének transzparenciájától, igazolhatja a német átvételeken belül a végső fokon szláv alapú helynevek igen nagy aránya (pl. n. *Grabrik, Kundelic, Muljak, Otovic*). Más oldalról viszont abban, hogy a magyar határnévállományban (és általában a magyar névrendszeren belül) igen alacsony a németből származó átvételek aránya, a már vázolt nyelven kívüli tényezők mellett vélhetően közrejátszott az is, hogy a német nevek a magyar (kétnyelvű) névhasználók, névadók számára is átlátszók lehetnek.

A német rendszerben persze jelen vannak a magyar helynévi alapú, vagyis magyar eredetre visszavezethető helynevek is, köztük olyanok is, amelyek szerkezete átlátszó, ilyenek például a n. *Jakabfátető, Kismajor, Szabadrét* helynevek. Egyes esetekben vélhetően segítheti az átvételt, ha a név része vagy egésze jövevényszóként létezik az átvevő nyelvben (pl. n. *Csárda/feld, Pusztaudvar*, vö. IV. D) fejezet 5.3. pont).

Szintén jellegzetes különbség mutatkozik a magyar és német határnévi rendszerben a morfológiai szerkesztéssel alakult nevek arányában: a német határnévállománynak csupán kevesebb mint 2%-a keletkezett ilyen módon, ez a hányad a magyar rendszerben tapasztaltak a negyedét sem éri el. Az alacsony arány oka egyértelműen a német szóalkotási rendszerben, a szóösszetétel mint szóalkotási modell rendkívül erős dominanciájában keresendő. Figyelemre méltó, hogy ez a csekély arány sem kizárólag képzéssel létrejött neveket, hanem fele-fele arányban névképző (pl. *Bergel, Gründer, Wiesel*) és előjárószo (pl. *Am Bikaler Weg, Bei Haberpuffta, Hinter den Hofstellen*) hozzákapcsolásával keletkezett helyneveket takar.

A szerkezeti változás a németben szintén ritkább, mint a magyar nevek között (kb. fele, 4,7%⁸⁷). Ebben az eltérésben is minden bizonnyal szerepet játszik, hogy mind a névkeletkezést, mind a névváltozást nagyban befolyásolja az uralkodó minta, a szintagmatikus szerkesztés: az új nevek nagyrészt összetett névként jönnek létre, a domináns modell pedig stabillá, a változásokkal szemben ellenállóvá teszi a meglévő neveket. Ezzel összhangban a szerkezeti változással alakult helynevek között e névfajtán belül szinte kizárólag kiegészülési változást tapasztalunk: jórészt az átvett nevek kapnak fajtajelölő utótagot (pl. *Avas/Acker, Hollós/Wiese, Szurdok/Hohl, Tölgyfa/Acker, Tamásházer/Acker*), ritkábban persze belső névadással keletkezett német név is kiegészülhet utótaggal (pl. *Puffta/grund > Pufftagund/Acker, Bodenaschen/Tal > Bodenaschental/Wiese*).

Keletkezéstörténeti típus	Magyar	Német
1. Szintagmatikus szerkesztés		
1.1. Minőségjelzős	39,6	41,2
1.2. Birtokos jelzős	0,1	0,2
1.3. Mennyiségjelzős	15,5	11,6

⁸⁷ Ezt az arányt kellő óvatossággal kell kezelnünk: az előző fejezetben felvetett problémáknak megfelelően a lehetséges, hogy az elsődleges névalkotási módokhoz sorolt nevek közül is ide tartozik néhány adat.

1.4. Határozós	0,1	
1.5. Jelentéssűrítő	8,9	21,0
2. Morfematikus szerkesztés		
2.1. Helynévképzővel	7,2	0,8
2.2. Névszójellel	0,8	0,1
2.3. Névszóraggal	0,1	
2.4. Névtóval	0,5	
2.5. Elöljárószóval		0,8
2.6. Névelővel		0,1
3. Jelentésbeli névadás		
3.1. Jelentéshasadás	5,6	5,8
3.2. Jelentésbővülés, -szűkülés		
3.3. Metonimikus névadás	4,4	2,1
3.4. Metaforikus névadás	0,3	0,7
4. Szerkezeti változás		
4.1. Ellipszis	1,3	0,1
4.2. Redukció	0,3	0,1
4.3. Kiegészülés	5,5	4,2
4.4. Bővülés	1,3	0,1
4.5. Népetimológia	0,2	0,2
4.6. Deetimologizáció		
5. Átvétel	2,6	9,7
6. Ismeretlen eredetű	5,7	1,2

9. táblázat: A határnevek keletkezéstörténeti típusainak százalékos megoszlása

4. Közterületek nevei

4.1. Mint azt a funkcionális-szemantikai elemzés megfelelő szakaszában is jeleztem, a közterület- és az épületnevek vizsgálatának nem lehet jelentékeny hozadéka a régiség vizsgálata számára. Épp ezért a következőkben ezeknek a névfajtáknak csak a legfőbb vonásait mutatom be.

4.2. A magyar közterületnevek (s hozzájuk hasonlóan a német nevek is) keletkezéstörténeti szempontból éppúgy a víznevekhez állnak legközelebb, mint funkcionális-szemantikai szerkezetüket tekintve: a névrendszer egészéhez viszonyítva e részrendszerben kiemelkedően magas (80%) a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek aránya, viszonylag magas (9%) a jelentésbeli névalkotás is, a többi fő kategória jelentősége nagyon kicsi, csaknem elhanyagolható.

Az egyes alkategóriák (konkrét modellek) közül leggyakoribb a minőségjelzős szerkezetként alkotott neveké, az utcák, terek, falurészek neveinek fele ilyen módon keletkezett.⁸⁸ E helynevek előtagjai leginkább irányra, kisebb részben viszonyított helyzetre utalnak, pl. *Békai/út*, *Gálosfai/út*, *Idamajori/út*, *Oroszlai/út*, *Széki/út*; illetve *Alsó/sor*, *Felső/falu*, *Túlsó/utca*.

⁸⁸ Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a megállapítások a BMFN. adattárában közölt „népi” nevekre igazak, a hivatalos névadás eredményeként létrejött utcaneveket csak akkor vizsgáltam, ha azok a „népi” névhasználatba is beszüremkedtek.

Kérdéses, hogy minőségjelzős vagy birtokos jelzős szerkezetként értelmezzük-e a lakosokra, használókra utaló népnévi (vagy felekezetre utaló) előtagot tartalmazó neveket, pl. *Cigány/sor*, *Magyar/utca*, *Német/falu*, *Rác/köz*, *Zsidó/utca*. Egyértelműen birtokos jelzős alakulatként jöttek ugyanakkor létre a *Felszabadulás/útja*, *Hősök/tere* típusú nevek, noha ezek mögött nem húzódik névadási indítékként a tényleges birtoklás vagy használat motívuma.

A névalkotási módok közül kiemelkedik még a jelentéshasadás (11%), földrajzi köznévből alakultak az alábbi helynevek: *Állomás*, *Buszforduló*, *Csapás*, *Körforgalom*, *Köz*, *Temető*, *Sarok* (mint a példákból is kitűnik, az ide sorolt helynevek némelyikének névstátusza meglehetősen bizonytalan).

Figyelemre méltó, hogy a többi névfajta magyar névmodelljei között viszonylag nagyobb arányban megjelenő helynévképzés, metonimikus névadás, illetve a szerkezeti változások közül a kiegészülés a közterületek neveinek rendszerében egyáltalán nem produktív névalkotási módok, a több mint nyolcszáz ide tartozó helynévből e három minta alapján alig több mint három százalék keletkezhetett (ezek idevonása is részben bizonytalan). A közterületek neveinek állománya ebben a tulajdonságban is a víznevekkel mutat hasonlatosságot.

4.3. A magyar és **német nevek** között ebben az alrendszerben semmilyen kirívó eltérés nem tapasztalható: az utcák, terek, falurészek neveinek csaknem felét a minőségjelzős szerkezetként létrejött nevek alkotják, pl. n. *Bikaler/Weg*, *Mágocser/Weg*, *Lengyeler/Weg*, *Szászer/Weg*; illetve *Drübere/Gasse*, *Ober/Dorf*, *Unter/Tal*. Szintén jelentős (a magyar névrendszerben megfigyelt aránynál kissé magasabb, 15%) a jelentéshasadás szerepe e nevek keletkezésében, pl. n. *Hohl*, *Kirchhof*, *Trieb*, *Winkel*.

Egyetlen valós különbségként az átvételek arányát említhetjük. Bár a német névállományban sincs ennek a névalkotási módnak igazán jelentős szerepe (3%), mégis jóval meghaladja a magyar névrendszerben mutatkozó hányadot (0,7%). A korpuszban névkölcsönzéssel kizárólag településrészek német nevei keletkeztek, mint pl. a n. *Jánosi*, *Kakas*, *Szopok*, *Szunyogvár* helynevek.

Keletkezéstörténeti típus	Magyar	Német
1. Szintagmatikus szerkesztés		
1.1. Minőségjelzős	55,5	47,8
1.2. Birtokos jelzős	0,1	0,3
1.3. Mennyiségjelzős	7,9	10,2
1.4. Határozós		
1.5. Jelentéssűrítő	16,3	15,5
2. Morfematikus szerkesztés		
2.1. Helynévképzővel	1,5	0,3
2.2. Névszójjellel	0,1	
2.3. Névszóraggal	0,1	
2.4. Névtóval		
2.5. Előjárószóval		
2.6. Névelővel		
3. Jelentésbeli névadás		
3.1. Jelentéshasadás	11,4	15,0
3.2. Jelentésbővülés, -szűkülés	0,1	
3.3. Metonimikus névadás	1,5	1,3
3.4. Metaforikus névadás	0,7	1
4. Szerkezeti változás		
4.1. Ellipszis	0,5	0,3
4.2. Redukció	0,2	
4.3. Kiegészülés	1,4	2
4.4. Bővülés	0,3	0,3
4.5. Népetimológia		
4.6. Deetimologizáció	0,1	
5. Átvétel	0,7	3,1
6. Ismeretlen eredetű	1,9	3,1

10. táblázat: A közterületnevek keletkezéstörténeti típusainak százalékos megoszlása

5. Építménynevek

5.1. A Sásdi járás épület- és építményneveinek kialakulásában három modell játszott kiemelkedő szerepet: a minőség- és birtokos jelzős szerkesztés, valamint a jelentéshasadás együttesen a magyarban az épületnevek 86%-át, a németben pedig a nevek 81%-át hozta létre. Az egyes minták gyakorisága azonban nyelvenként eltérő:

5.2. A magyar építménynévi állományban a jelentéshasadás a legjelentősebb modell (42%), ilyen magas arány a korpuszban egyetlen más denotátumtípus neveiben sem tapasztalható. Ilyen módon jöttek létre pl. a m. *Állomás*, *Harangláb*, *Kápolna*, *Kastély*, *Templom* nevek. Szintén a névrendszernek e szegmensében a leggyakoribb a birtokos jelzős összetétel (28%), és ez esetben a névadás nyelvi eszköze mögött minden esetben valós birtoklás (vagy használat) rejlik: az épületeket tulajdonosukról, használójukról nevezik el a névalkotók (pl. *Garai/kocsmá*, *Lukács/háza*, *Puhner/kastély*, *Sumár/malom*). E két keletkezésmód feltűnő gyakorisága, a helynévállomány általános arányszámaitól való elhajlása szemléletesen mutatja az épület- és építménynevek periferikus helyzetét, különállását a helynévi rendszeren belül.

A minőségjelzős szerkezetek e névfajta 16%-át alkotják, és tipikusan méretre vagy elhelyezkedésre utaló előtagot tartalmaznak (pl. *Kis/híd, Nagy/kocsmá; Halastói/híd, Kőhídi/csárda, Lókai/erdésház, Orfűi/malom*).

5.3. A német épület- és építménynevek vizsgálta során a magyar névkincshez hasonlóan szintén kirívó arányszámokat figyelhetünk meg. A magyar állománytól eltérően a németben a birtokos jelzős összetétel a leggyakoribb modell (39%), a magasabb arányt bizonyára ebben az esetben is a német szóalkotási rendszeren belül uralkodó összetételi minta hatása magyarázza (pl. *Eiler/Mühle, Kleinheinz/Gewölbe, Orgelbauer/Haus, Weizel/Wirtshaus*). Ettől az aránytól azonban alig marad el a jelentéshasadással keletkezett nevek 30%-os gyakorisága, ez a hányad messze a legmagasabb a többi névfajta jelentéshasadással keletkezett neveihez képest (pl. *Kapelle, Kastell, Kirche, Wasserturm*).

A minőségjelzős szerkesztéssel keletkezett nevek az építménynevek mintegy 13%-át adják, e névalkotásmód a magyar névrendszerben tapasztaltaknak megfelelően méretre, korra és elhelyezkedésre utaló nevek jellemző (pl. *Grosse/Schule, Lange/Brücke; Alte/Kirche, Neue/Schule; Haber/Mühle, Szekcsőer/Mühle*).

A német épület- és építményneveknek két speciális jegyét feltétlenül érdemes megemlíteni: egyrészt a prepozíciós neveket, amelyek száma ugyan meglehetősen alacsony, de tipikusan erre a névfajtára jellemző névadásmódnak tűnik, ugyanis a névrendszer többi szegmensében nem vagy csak nagyon ritkán fordul elő (pl. *Bei Damm, Bei Pintér bácsi, Zum Hegyis*). Másrészt feltűnő, hogy e nevek között (három bizonytalan példától eltekintve) nincsen olyan név, amelyet a névhasználók a magyarból kölcsönöztek volna, vagyis az épületeket, építményeket — megint csak eltérően a többi denotátumtípustól — mindkét névalkotó közösség kizárólag a saját nyelvén nevezi meg.

Keletkezéstörténeti típus	Magyar	Német
1. Szintagmatikus szerkesztés		
1.1. Minőségjelzős	15,92	12,5
1.2. Birtokos jelzős	0,08	0,3
1.3. Mennyiségjelzős	27,86	39,1
1.4. Határozós		0,6
1.5. Jelentéssűrítő	6,47	7,6
2. Morfematikus szerkesztés		
2.1. Helynévképzővel	0,58	
2.2. Névszójellel	0,17	
2.3. Névszóraggal		
2.4. Névutóval		
2.5. Elöljárószóval		1,7
2.6. Névelővel		0,6
3. Jelentésbeli névadás		
3.1. Jelentéshasadás	42,21	30
3.2. Jelentésbővülés, -szűkülés		

3.3. Metonimikus névadás	3,57	5,1
3.4. Metaforikus névadás	0,08	
4. Szerkezeti változás		
4.1. Ellipszis	0,17	0,6
4.2. Redukció	1,66	
4.3. Kiegészülés	0,25	0,6
4.4. Bővülés	0,41	
4.5. Népetimológia		
4.6. Deetimologizáció	0,17	
5. Átvétel	0,17	1,4
6. Ismeretlen eredetű	0,25	

11. táblázat: Az építménynevek keletkezéstörténeti típusainak százalékos megoszlása

6. A keletkezéstörténeti elemzés eredményeinek összegzése

6.1. A kétnyelvű névállomány elemzésének főbb eredményei

A magyar és a német névrendszer keletkezéstörténeti jellemzői az arányokat tekintve nagymértékben hasonlítanak egymáshoz: ugyan mindkét nyelv a névállományának a túlnyomó részét saját szókincsének és morfológiai rendszerének elemeiből építi fel, de az elemeket összekapcsoló szóalkotási szabályok a magyarban és a németben számos közös vonást mutatnak, így a helyneveket létrehozó névalkotási mintákban is csupán minimális különbségek fedezhetők fel. A keletkezéstörténeti kategóriák közül mindkét névrendszerben döntő többségben vannak a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek, és az ilyen módon létrejött helynevek gyakran a felhasznált nyelvi eszközök terén is hasonlítanak egymáshoz (szemléletes példája ennek a magyar településnév + *-i* + földrajzi köznév, illetve a német településnév + *-er* + földrajzi köznév szerkesztésű helynevek párhuzama).

A fő kategóriák arányaiban két jellegzetes különbséget említhetünk: a morfématikus szerkesztéssel létrehozott magyar nevek magasabb aránya nyelvi okokkal magyarázható, a magyar szóalkotási rendszerben köztudottan jelentősebb szerepe van a képzésnek, mint a németben, a németben tapasztalható magasabb átvételi hányad pedig inkább nyelven kívüli tényezőkre vezethető vissza.

Míg a funkcionális-szemantikai elemzés szintjén az alapmodellek univerzális jellege miatt a német nevek vizsgálata során sem volt szükséges módosítani az alkalmazott tipológiai rendszert, a keletkezéstörténeti (illetve az abba beleépített lexikális-morfológiai) síkon a német nyelv szóalkotási szabályai miatt több ponton is ki kellett bővíteni a vizsgálati keretet: a főelemmel, előljárószóval, törövidüléssel alkotott nevek külön kategóriát alkotnak a nyelvi felépítés szintjén. További eltérés figyelhető meg a két névrendszer között a jelöltség tekintetében: a magyar névrendszerben a birtokos jelzős, a németben pedig a minőségjelzős névformák tartalmazhatnak olyan morfémát, amely az összetétel jellegére utal. (Ez az elem egyik név-

rendszerben sem kötelező). Ezeket a nyelvspecifikus eltéréseket — a névalkotási modell definíciójának megfelelően — a két nyelv szóalkotási rendszerének különbségei okozzák.

Az elhatárolási problémák egy része ezen a síkon is együttesen jelentkezik a két a névrendszerben: ilyenek például a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett helynévcsoporthoz való tartozásának nehézségei, valamint az elsődleges és a másodlagos névalkotási módok elkülönítési lehetőségei. Az előbbi problémának az okát abban kell keresnünk, hogy a helynévi rendszer nem minden esetben feleltethető meg a szóalkotás- és szintagmatikai kategóriáinak, míg az utóbbi nehézséget az okozza, hogy a szinkrón névrendszerben meglévő változatok keletkezésének kronológiai viszonyait még a történeti adatokra támaszkodva sem mindig tudjuk egyértelműen meghatározni.

Mint a funkcionális-szemantikai elemzés során is megállapítottuk, az alapmodelleket és a névrendszerek szóalkotási modelljeit szoros kapcsolatok, kölcsönhatások kötik össze. A névadási indíték általában megszabja, hogy a helynév milyen nyelvi formában jön létre: mivel az elemzett névállományokban a sajátosságkifejező előtag és a fajtajelölő utótag kapcsolatából álló minta a legjellemzőbb alapmodell, értelemszerűen mindkét névrendszerben a jelzős szintagmatikus szerkesztéssel alkotott helynevek a leggyakoribbak.

A vizsgált korpuszban keletkezéstörténeti szempontból is megfigyelhetők denotációspecifikus eltérések: a településnevek szóalkotási típusai például jellegzetes aránybeli különbségeket mutatnak a többi névfajtaéhoz képest, sőt ebben a névcsoporthoz a két nyelv modelljeiben is teljesen más arányok tapasztalhatók, holott más névfajtákban belül nagy arányú nyelvek közötti eltérések nincsenek. A településnevek tipikus keletkezéstörténeti jegyei leginkább korukkal és funkciójukkal magyarázhatók.

A korai ómagyar kori névrendszerekhez képest a mai magyar névállomány legfeltűnőbb eltérése a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett helynevek kimagasló arányában mutatkozik: ez a névalkotási mód természetesen a régiségben is produktív volt, de nem számított a névrendszerek uralkodó mintájának. Úgy tűnik, a többi névkeletkezési mód közül leginkább a morfológiai szerkesztést szorítja vissza az idők folyamán, de mint névállományunk elemzése is bizonyítja, a magyarban a morfológiai szerkesztés nem tűnik el teljesen, továbbra is termékeny névalkotási mód a határnevek rendszerében, csupán gyakoriságából veszít.

Végül pedig érdemes megjegyezni, hogy — mint a funkcionális-szemantikai elemzés szintjén is megállapítottuk — kétnyelvű közegben a nevek keletkezésében szerepet játszhatnak a másik nyelv névrendszerének azonos jelentésű elemei is: a nevek teljes vagy részleges lefordítása a névalkotásnak bizonyára éppolyan produktív fajtája, mint az imént bemutatott névadási minták. Nem véletlen, hogy egyes szóalkotási, szókészlettipológiai tipológiákban is szerepel közsavak terén a tükörfordítás (vö. pl. PAPP I. 1963: 24, ZSILINSZKY 2003: 191–2, 391–2,

631, 738, 810). A fordítással létrejött nevek besorolása persze további problémákat vethet fel a kategorizálásban: egyrészt az egyes esetekben nem egyszerű megállapítani magának a fordításnak a tényét sem (vö. IV. F) fejezet), másrészt pedig a kiinduló név és a fordítással keletkezett név meghatározása (azaz az elsődlegesség megállapítása) szintén nehézségekbe ütközhet.

Keletkezéstörténeti típus	Magyar	Német
1. Szintagmatikus szerkesztés	66,4	70,9
1.1. Minőségjelzős	40	36,3
1.2. Birtokos jelzős	14,8	14,5
1.3. Mennyiségjelzős	0,1	0,3
1.4. Határozós	0,1	0,1
1.5. Jelentéssűrítő	11,5	19,7
2. Morfematikus szerkesztés	5,7	1,6
2.1. Helynévképzővel	4,8	0,6
2.2. Névszójjellel	0,6	0,1
2.3. Névszóraggal	0,03	
2.4. Névutóval	0,3	
2.5. Elöljárószóval		0,7
2.6. Névelővel		0,2
3. Jelentésbeli névadás	16,3	14,6
3.1. Jelentéshasadás	12,4	11,6
3.2. Jelentésbővülés, -szűkülés		
3.3. Metonimikus névadás	3,5	2,2
3.4. Metaforikus névadás	0,3	0,7
4. Szerkezeti változás	6	3,8
4.1. Ellipszis	0,9	0,2
4.2. Redukció	0,5	0,1
4.3. Kiegészülés	3,6	3,3
4.4. Bővülés	0,9	0,1
4.5. Népetimológia	0,1	0,1
4.6. Deetimologizáció	0,1	0,2
5. Átvétel	1,7	7,8
6. Ismeretlen eredetű	3,8	1,3

12. táblázat: A teljes névrendszer keletkezéstörténeti típusainak százalékos megoszlása

6.2. Tanulságok a régi helynevek etnikummeghatározó értékéhez

A keletkezéstörténeti (illetve lexikális-morfológiai) vizsgálatnak azért van kiemelt szerepe a népességtörténeti kutatásokban, mert ez az az elemzési szint, amelyben a helynév kiinduló formájának (azaz a keletkezés pillanatában létrejövő struktúrájának) a nyelvhez kötése megtörténik. Ebből a szemszögből a döntő momentum az utolsó névalkotási mozzanat megállapítása: amelyik nyelv keletkezéstörténeti modellje alapján jött létre a helynév, annak a népességnek a névadói tevékenységéhez kell hozzárendelnünk.

A teljes névállományt vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a huzamos együttélés ellenére is mindkét nyelvben megtartja a névalkotás szabályrendszere a saját nyelvi karakterét. Míg a funkcionális-szemantikai elemzés során (főleg az újabb belterületi helynevek esetében) meg-

állapíthatók a párhuzamos fejlődés nyomai, addig ilyen jellegű nyelvek közötti kölcsönhatások a keletkezéstörténeti szinten nincsenek. Ennek a tényezőnek megint csak a névadók megállapításában lehet fontos szerepe. (Gondoljunk például a régiség tipikus magyar névalkotási mintájára, a puszta személyneves névadásra: a kiinduló személynév nyelvi hovatartozásától függetlenül az ilyen helyneveket mindig magyar névadókhoz kell sorolnunk.)

Ezen a vizsgálati szinten a helynevek kölcsönzésének, illetve az átvett nevek integrációjának a megismerése nyújthatja a legtöbb információt a kétnyelvű vidékek helynévállományából nyerhető etnikai következtetésekhez. A mai névrendszer elemzése arra utal, hogy az átvételek arányát nagymértékben befolyásolják a társadalmi presztízsvizonyok: a szociális szempontból magasabban lévő közösség élen jár a névadásban, míg az alacsonyabb presztízű névhasználók hajlamosabbak a már meglévő helynevek átvételére. (Természetesen egyik megállapítás sem kizárólagos érvényű.) Ha az átvett helyneveket népességtörténeti következtetésekben használjuk, bizonyos típusokat a vizsgálatokból ki kell zárnunk, ilyenek például azok, amelyek jövevénynévként kölcsönzéssel és jövevényszóból belső keletkezéssel egyaránt létrejöhetnek.

A név eredetének a megállapítása mellett legalább annyira fontos a név utóéletének vizsgálata is (azaz annak a feltárása, hogy hogyan illeszkednek be az integrátumok az átvevő nyelvbe). A mai kétnyelvű névállomány vizsgálata alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a beilleszkedés különböző fokozatokban történhet, az ezekből kialakuló integrációs skála két végpontját egyrészt azok a nevek alkotják, amelyek a beilleszkedés során semmilyen változást nem szenvednek el, másrészt pedig azok, amelyek fonológiai és szemantikai szerkezete is változik. (A régiség névanyagának a vizsgálata szempontjából különösen fontosak azok név-egyedek, amelyek hangalakja idomult az átvevő nyelv fonológiai szerkezetéhez, az ilyen változásokat ugyanis az oklevelek kezdetleges helyesírása nem minden esetben volt képes pontosan tükrözni.) Az integrációs folyamatnak az alaposabb megismerése a névadók és a névhasználók elkülönítésében segíthet.

A kétnyelvű vidékek településneveinek és határneveinek keletkezéstörténeti szempontú összevetése is azt jelzi, hogy a népességi viszonyok vizsgálatában főként az utóbbiakra érdemes támaszkodni, az előbbiekhöz képest csakis ennek a kisebb közösségekben használatos, a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtnak van megbízható etnikumjelölő értéke.

F) A többnevűség vizsgálati lehetőségei

1. A többnevűség meghatározása

1.1. Az előző fejezetekben a Sásdi járás magyar és német neveit mint két különálló névrendszer elemeit vizsgáltam. Az összehasonlító módszer segítségével feltárhatók a névállományok jellemző modelljei, összevethetők a különböző nyelvű névrendszerek alakulását (azaz az új helynevek keletkezését és a meglévő nevek változását) irányító normák. Ugyanakkor rejtve maradnak azok az összefüggések, amelyek a magyar és a német névkincs egyes rendszertagjait összekapcsolják: a helynévállományok egymás mellett élése, több évszázados párhuzamos fejlődése ugyanis olyan rendszerszintű kölcsönhatásokat eredményezhet, amelyek feltételezéseim szerint sajátos, a tipológia szintjén jól megragadható mintákat követnek, és mint ilyenek nagyban meghatározzák a helynévrendszerek új tagjainak kialakulását is. Az elemzéshez kiválasztott modellt célszerű tehát újabb vizsgálati szemponttal, a többnevűség egyes típusait leíró aspektussal kiegészíteni. Az új elemzési szempont persze nem illeszkedik a vizsgálati keret szintrendszerébe, hiszen a Hoffmann-modell szintjei az egyes nevek jellemzését, illetve azoknak a teljes névrendszerben elfoglalt helyének, kapcsolatainak leírását szolgálják. A következőkben vizsgálandó aspektus ezekhez inkább úgy viszonyul, mint az elemzés egy másik, az előzőt keresztező dimenziója: az előző fejezetekben bemutatott dimenzióban tehát több szinten vizsgáljuk az egyes nevek rendszertulajdonságait, a másik pedig a két nyelvű névhasználat során kialakuló, az egyes neveket összekötő, szintén rendszerszintű kapcsolatokat deríti fel. Ebben a fejezetben tehát a többnevűség modellezésére teszek kísérletet.⁸⁹

Mind a régi, mind a mai névrendszerekben gyakori, természetes jelenség, hogy egy-egy denotátumot egyidejűleg több néven is említenek. Ezek az azonos jelentésű nevek származhatnak azonos, illetve eltérő nyelvekből, lehet közöttük névrendszertani, azaz morfológiai vagy lexikális különbség, de nem ritka az sem, hogy az egyes névformák között csupán hangalakbeli eltérés van.

1.2. A régi nevek többnevűségét a névkutatók korábban főként akkor vizsgálták részletebben, ha az azonos jelentésű helyneveket különböző nyelvekből eredeztették, ekkor ugyanis a helyneveket etnikai következtetések forrásaként, illetve bizonytékaként használták. (A magyar névkutatásban elsősorban MELICH, MOÓR, KNEZSA és KRISTÓ fejlesztette ezt az eljárást nagyon magas szintre.) Külön említendő KNEZSÁnak a párhuzamos helynévadásról alkotott elmélete, mely a többnevűség egy jellegzetes formájának, a lexikális egyezést mutató, különböző nyelvekből származó helyneveknek a településtörténeti értékét határozza meg.

⁸⁹ A többnevűség modellezési lehetőségeihez vö. még PÓCZOS 2008a.

Az azonos nyelvből származó, azonos denotátumra utaló régi helynevek vizsgálatára főként az újabb, névrendszertani tárgyú kutatások során került sor (pl. HOFFMANN 1993, BÉNYEI–PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001b, PÓCZOS 2001, BÍRÓ 2002, RÁCZ A. 2005). Bár ezeknek a tanulmányoknak nem elsődleges célja a többnevűség bemutatása, az elemzett névrendszerben — természetesen — előfordul többnevűség is, így egy-egy megjegyzés erejéig szerzőik érintik a jelenség néhány kérdését. (A megállapítások főként az azonos jelentésű nevek morfológiai és funkcionális-lexikai jellemzőivel, illetve szerkezeti változásaival kapcsolatosak.) A régi településnevek többnevűségének néhány kérdésével TÓTH VALÉRIA önálló dolgozatban is foglalkozott: az oklevelek vagylagosságot tükröző szerkezeteinek nyelvi jellegzetességeit elemezte (TÓTH V. 2007a).

1.3. Az azonos denotatív jelentésű helynevek nem feltétlenül szinonimái egymásnak: a szinonimitást a jelentéstan ugyanis csak adott nyelvrendszeren belül értelmezi, mert a szinonimitás alapvető feltételének általában a kölcsönös felcserélhetőséget tekintik (vö. KÁROLY 1970: 81–2, 113–4). Ha tehát az azonos denotátumra vonatkozó helyneveket eltérő nyelvű közösségek használják (pl. m. *Kenderfeld* ~ n. *Hanfstück*, m. *Gáti erdő* ~ n. *Gater Wald*), akkor ezeket a neveket nem nevezhetjük szinonimáknak. J. SOLTÉSZ a névtani szinonímiát a többnevűség egyik aspektusaként értelmezi, alapkritériumaiként pedig az azonos jelölt mellett a szövegen belüli kicserélhetőséget és az egy nyelven belüli, szinkrón használatot határozza meg, mint például a *Balti-tenger* ~ *Keleti-tenger*, *Abesszínia* ~ *Etiópia*, *Látóhegy* ~ *Guggerhegy* névpárok estében (1979: 38–40). J. SOLTÉSZ definícióját lényegében elfogadva használja a fogalmat többek között HOFFMANN (1980: 17–9), TÓTH VALÉRIA (1999a: 58–62), majd GYÖRRFY ERZSÉBET (2005).

A magyar helynévadás irodalmában az ilyen típusú neveket mások általában egyszerűen névpárként említik, esetleg a párhuzamos névadás fogalmát bővítik ki úgy, hogy az nem csak az egymásnak lexikálisan megfelelő névpárokat jelenti (pl. KRISTÓ 2001: 282), GERSTNER KÁROLY pedig a kettős névadás fogalmát használta erre a jelenségre (1981). Tekintve, hogy párhuzamos neveken a magyar névtanban hagyományosan ennél jóval speciálisabb jelenséget (tulajdonképpen a többnevűségnek egy részjelenségét) értünk, a fogalmak keveredésének elkerülése végett ezt a kibővített jelentést nem használom a dolgozatomban. A névpár és a kettős névadás ugyan motivált terminus lehetne, és egy egyszerű definícióval alkalmazhatnánk is a jelenségre, viszont a többnevűség — mint látni fogjuk — gyakran nem csupán két, hanem ténylegesen több (akár tizenkét) egyidejűleg létező név kapcsolatát is jelentheti. Dolgozatomban ezért, főként a pontos meghatározás érdekében a következő terminusokat használom: a többnevűség annak a jelenségnek az általános megnevezése, hogy egy denotátumnak a névhasználók egy időben több nevét is ismerik, használják. A többnevűségnek a névhasználók

nyelvi hovatartozásától függően két típusa határozható meg: az egy nyelvhasználói közösség névállományához tartozó névpárok, névcsoportok (egy- és kétnyelvű közegben egyaránt) szinonimáknak tekintjük, míg a különböző nyelvű névhasználati szituációkban előforduló, ennek megfelelően tipikusan nem felcserélhető, eltérő nyelvek névkincséhez tartozó helynévcsoportok, helynévpárok megjelölésére az azonos jelentésű névcsoport (névpár), illetve az azonos denotátumra vonatkozó névcsoport (névpár) kifejezéseket használom. (Az utóbbi fogalmak ebben a jelentésben értelemszerűen csak két- vagy többnyelvű helynévállomány jellemzése során fordulhatnak elő.)

(Megjegyzem, hogy a fordítástudományban a jelentésazonosságot az ekvivalencia vagy egyezés fogalmával jelölik, bár elsősorban a szövegek és kevésbé a lexémák teljes jelentésbeli egyezését értik rajta, vö. KLAUDY 1997: II, 43–4; CATFORD 1989: 147, 151; RECKER 1989: 182–3.)

2. Az egy- és többnevűség statisztikai mutatói

A következőkben a többnevűség tipikus vonásait, jellegzetes fajait az előző fejezetekben elemzett korpusz, a Sásdi járás kétnyelvű névállományának azonos jelentésű helynevein tanulmányozom.

2.1. Az összes névadatot vizsgálva a legnagyobb csoportot azok a denotátumok alkotják, amelyek csak egy nevet viselnek (5044 db, 64%). Más megközelítésben ez a szám úgy értelmezhető, hogy a vizsgált névrendszerben tíz adatból csaknem négy többnevű. Ezt az értéket érdemes régi névrendszerek azonos mutatójával összehasonlítani: a korai ómagyar kori Abaúj vármegyében (igaz nem néhány év, hanem a magyar írásbeliség kezdetétől a XIV. század második feléig minden fennmaradt adatot vizsgálva) a két- és többnevű denotátumok aránya alig haladja meg a 10%-ot (10,6%; kb. 520 denotátumból 55⁹⁰; az adatok forrása: TÓTH V. 2001b). Ha figyelembe vesszük, hogy az Árpád-korban a TÓTH VALÉRIA által vizsgált névrendszer épp kialakulóban volt, emellett a gyakori birtokosváltásoknak és a mainál jóval élénkebb lakosságmozgásnak is nyomot kellett hagynia a névrendszeren, aligha képzelhető el, hogy a mai helynévkincsre majdnem négyszer jellemzőbb a többnevűség, mint a honfoglalás utánira. Ezekben az arányszámokban sokkal inkább annak a régen hangoztatott, de számadatokkal eddig alá nem támasztott feltételezésnek az igazolását kell látnunk, miszerint a régiségben is jellemző lehetett a többnevűség, de az oklevelek megalkotásakor az azonos jelentésű nevek közül az írnok általában csak egyet választott ki. Ezeknek a szórványoknak ugyanis a főként jogi céllal megfogalmazott iratokban csak a denotátumok pontos azonosítása volt a

⁹⁰ A denotátumok száma azért hozzávetőleges, mert egyes helyekről a rendelkezésre álló adatok, ismeretek alapján nem dönthető el, hogy azonosak voltak-e (vö. pl. TÓTH V. 2001b: 45, 76).

szerepe, ebben a funkciójukban pedig a variánsok felsorolása további segítséget általában nem nyújtott, sőt esetleg inkább zavart okozhatott volna. (Kivételeket főleg akkor találunk a régi iratokban, ha egy-egy helynek a neve megváltozott: ekkor — valószínűleg szintén a biztos azonosítás érdekében — a korábbi és az új név együtt, egymás mellett szerepel a szövegben, pl. 1209: *Uj-Kochma, que nunc Ujfalv vocatur*, Cs. 1: 314; *Herdegenshorr, que nunc Peklen vocatur*, Cs. 1: 296.)

A többnevű denotátumok tovább csoportosíthatók abból a szempontból, hogy az adott hely hány nevet visel. Kétnevű a Sásdi járásban a denotátumok 28%-a (2197 db), ezek szinte pontosan fele-fele arányban azonos, illetve különböző nyelvű névhasználói csoportokhoz köthető névpárok. Három neve van a helyek 6%-ának (496 db), ezek között azonban majdnem kétszer annyi az eltérő nyelvű névcsoport (320 db), mint az azonos nyelvű, tehát szinonim (176 db). Ha több neve van egy denotátumnak, mindig valószínűbb, hogy a neveit két különböző nyelvű névhasználói csoport használja: a négynevűek között az arány kb. négyszeres (32 és 114), az ötnevűek között kb. háromszoros (9 és 28), a hatnevűek között kétszeres (6 és 13). A hatnál több nevet viselő denotátumok rendkívül ritkák: egy vagy két esetben fordul elő hét-, nyolc-, kilenc-, tíz- és tizenkétnevű hely (vagy folyóvíz) a korpuszban, ezek között azonban csupán egy olyan van (kilencnevű), amelyiknek valamennyi nevét ugyanattól a nyelvhasználó közösségtől gyűjtötték.

Az azonos jelentésű nevek csoportjában kb. 140 olyan névadat van, amelyek névadója és névhasználója nem egyezik, tehát átvétellel jöttek létre, pl. m. *Maraszt*, n. *Jánosi*, *Föödal* (ebben a számban nincsenek benne a szláv eredetű helynevek, mivel a magyar–német kétnyelvűség szempontjából ez az egyébként is kis elemszámú csoport nem játszik szerepet). Az összes névnek ez a típus alig több mint egy százalékát, az azonos jelentésű nevek összességének pedig két százalékát teszi ki, mégis egy jellemzőjük miatt figyelemre méltók: kevés kivétellel olyan névpárok, azonos jelentésű névcsoportok tagjai, amelyek különböző nyelvű névhasználókhoz köthetők. Ez a tény, valamint a fenti arányszámok a régiségre vonatkozóan is egy óvatossá feltetelezésre adhatnak lehetőséget: láthattuk, hogy több azonos jelentésű névforma együttes említésének általában oka van (pl. névváltozás), ezen okok közé talán érdemes felvenni azt is, hogy az adott denotátumot két (vagy több) különböző közösség több néven ismeri, még akkor is, ha ezek a nevek ugyanabból a nyelvből származnak.

2.2. Az általános arányszámok egyes pontokon más megoszlást mutatnak, ha a korpuszt néhány egyszerű szempont alapján csoportosítjuk, és a fenti méréseket az új kategóriákon külön-külön is elvégezzük.

Az egyik felosztási szempont az egyes településeken használt nyelvek száma. A Sásdi járásban ez alapján a nevek két csoportba oszthatók: **egynyelvű és kétnyelvű közösségekben** feljegyzett nevekre.

Az egynyelvű településeken ismert 3764 denotátumnak 5134 nevét gyűjtötték össze. A névtárban szereplő helyek 77%-ának van egy neve. A többnevűek megoszlása a következőképpen alakul: 18% visel két nevet (681), 4% három nevet (133), az ennél több nevet viselő denotátumok aránya lényegesen alacsonyabb (csupán 21 négynevű, hét ötnevű, hat hatnevű és egy nyolcnevű hely van ebben a kategóriában).

A kétnyelvű településeken érthető módon lényegesen ritkább az egynevűség: a 4184 denotátumnak alig több mint felét (2129) jellemzi. A többnevűség gyakorisága a kétnyelvűségből adódik: a többnevű denotátumok mintegy háromnegyedének (77%-ának) nevei eltérő nyelvű névhasználóktól származnak. Feltűnő emellett, hogy az azonos nyelvű párok, csoportok (tehát szinonimák) aránya alacsonyabbnak tűnik a kétnyelvű településeken, mint az egynyelvűeken: két szinonim neve van a helyek 10%-ának (szemben az egynyelvű településen tapasztalt 13%-kal), három szinonim nevet pedig a denotátumok 1%-a visel (az egynyelvű névrendszerekben ez az hányad — mint láttuk — 2,5% volt). Az ennél több nevet viselő nevek elhanyagolható arányban képviseltetik magukat (0,2% alatt). Az azonos jelentésű, azonos nyelvű névhasználókhoz kötött nevek aránybeli eltérésének bizonyára az az oka, hogy a település, illetve a település környékének objektumait mindkét ott élő közösség saját nyelvén nevezi meg. (Épp ezért inkább a csak egy nyelven megnevezett helyek arányát vélhetjük magasnak, ez a szám ugyanis úgy értelmezendő, hogy a kétnyelvű falvak egyes helyeinek az egyik közösség nem ad nevet, sőt a BMFN. alapján úgy tűnik, nem is használja a másik közösség neveit sem. Ez viszont elvileg azt jelenti, hogy az adott objektumot a közösség nem értelmezi olyan „hely”-ként, amelyet önálló névvel kellene megneveznie.)

A kétnyelvű településeknek azok az abszolút számai, amelyek a különböző nyelvű közösségekhez köthetők, és az azonos denotátumra utaló neveket jellemzik, értelemszerűen megegyeznek a 2.1. pontban bemutatott számokkal, az arányszámok viszont magasabbak.

%	Egynevű	Kétnevű	Három- nevű	Négynevű	Öt- vagy többnevű
Teljes adattár	64	28	6	2	0
Egynyelvű településeken	77	18	4	1	0
Kétnyelvűek településeken	51	36	9	3	1

13. táblázat: Az egy- és kétnyelvű települések arányszámai

2.3. A teljes névállomány egy másik lehetséges tagolása a denotátum típusa alapján történhet. Az előző fejezetek vizsgálati eredményei azt mutatják, hogy a régiség etnikai viszonyainak tanulmányozásában a helynevek különbözőképpen hasznosíthatók: legmegbízhatóbb forrásként a határ- és víznevek alakalmazhatók, a települések nevei csak indirekt módon utalnak a népességre, míg a mai közterületek és építmények nevei ugyan egyértelműen jelölik a névhasználót, a régiségben viszont ilyen névfajták nagyon ritkán mutathatók ki. Éppen ezért ebben a fejezetben egy kevésbé részletes felosztás alapján vizsgálom a korpuszt: a három nagy csoportot a településnevek, a külterületi nevek és a belterületi nevek alkotják.

A települések neveit az alábbi számokkal jellemezhetjük: a 61 denotátum csaknem fele egynevű (26 db, 43%), két neve van további 43%-nak (26), a többi település három-, négy-, illetve ötnevű. Mindez ellentmondani látszik annak a tézisnek, miszerint a települések nevei a névrendszer állandó (vagy legalábbis a mikroneveknél lényegesen stabilabb) részét alkotják. Ugyanakkor az azonos jelentésű településneveket közelebbről megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a többnevűség részben az integráció okozta fonetikai asszimilációból adódik,⁹¹ másrészt pedig a jelzős és jelző nélküli nem hivatalos változatok (azaz hosszú–rövid párok) okozta különbségekből következik. Csak fonetikai jegyekben térnek el pl. a m. *Tófü* ~ n. *Tofi*, m. *Köblény* ~ n. *Këvling* helynevek, hosszú–rövid variánsok alkotják pl. a *Kisvaszar* ~ *Vaszar*, *Ág* ~ *Nagyág* magyar névpárokat. (Hasonló következtetésre jutott TÓTH VALÉRIA is a településnevek változási érzékenységének vizsgálata során, vö. TÓTH V. 2007b: 63–4.)

A belterületi nevek rendszerei a következő számokkal jellemezhetők: a BMFN. 1590 denotátumot tárgyal, ezek összesen 2642 nevet viselnek. A helynevek több mint fele (54%-a) egynevű. A többnevű helyeknek 32%-a visel két nevet, s ezek között kb. fele-fele arányban vannak azonos, illetve különböző nyelvű névhasználóktól gyűjtött adatok. A többnevűség egyéb formái a belterületi nevek körében is ritkábbak: 10%-nál is kevesebb a háromnevű helyek aránya (9,4%, 149 db, ezen a csoporton belül azonban ez eddigieknek megfelelően már alacsonyabb a tényleges szinonim neveket viselők aránya: 59 a 90 több nyelvhasználóhoz köthető azonos jelentésű névcsoporttal szemben), 3% a négynevűek hányada (46 db, ebben viszont már csak nyolc szinonim névcsoport van), az ennél több nevet viselők aránya pedig 1% alatt van, igaz van közöttük egy tíznevű denotátum is.

A településnevekhez és a belterületi nevekhez képest valamelyest más mutatókkal jellemezhetők a külterületi nevek. Ebbe a csoportba tartozik a legtöbb névadat: a 6294 denotátum

⁹¹ A különböző nyelvű névhasználókhoz kapcsolódó neveket akkor sem tekintem csupán hangtani variánsoknak, ha közöttük nincs morfológiai eltérés, csak az átvételből adódó fonetikai különbség jellemzi őket. Tehát ezek a párok is a vizsgálat korpuszáinak elemei maradtak, nem kerültek ki az adattárból a BMFN. olyan elemeivel, amelyek egymásnak azonos nyelvű fonetikai variánsai.

9119 nevet visel. Az előbbi kategóriákhoz képest tipikusabb az egynevűség: a helyek, vizek⁹² pontosan kétharmada (4153) egynevű, a többnevűség egyes fajtái pedig értelemszerűen alacsonyabb arányszámokat mutatnak: 26% visel két nevet (a valódi szinonimák és a többnyelvű nevekből álló párok száma hasonló: 801 és 860), a három- és négynevűek aránya pedig a belterületi denotátumok körében tapasztalt tíz, illetve három százaléknak csupán a fele. (Legtöbb neve egy csikóstóttósi helynek van: tizenkét nevet visel, ebből négy német.)

%	Egynevű	Kétnevű	Háromnevű	Négynevű	Öt- vagy többnevű
Településnevek	43	43	10	2	2
Belterületi nevek	54	32	9	3	2
Külterületi nevek	62	26	5	2	0

14. táblázat: A denotátumtípusok arányszámai

2.4. Összegezve az eddigieket: az előzőekben egy mai kétnyelvű névrendszernek olyan statisztikai mutatóit elemeztem, amelyek a régi helynévkincsre vonatkozóan is tanulsággal szolgálnak. A mai beszélt nyelvi névállomány számadatai érvként használhatók fel amellet, hogy a korai helynévrendszerekre is jellemző lehetett a többnevűség, a korabeli oklevelezési hagyományok viszont nem követelték meg, nem tartották szükségesnek a változatok rögzítését. Ezt az általános megjegyzést tovább árnyalhatjuk, ha a korpuszt bizonyos szempontok mentén tagoljuk. Az egy- és kétnyelvű névrendszerek mutatói szerint a kétnyelvű településeken ritkábbnak tűnik az a jelenség, hogy egy denotátum több, azonos nyelvű közösség által használt nevet visel. A denotátumtípus szerinti elemzésből a régi névállományokra is alkalmazható arányszámokat főképp az első két csoport mutatóit felhasználva nyerhetünk, hiszen a mai belterületi neveknek (tehát utca- és épületnevek) megfelelő helynévtípusok a régiségben nem adatolhatók. Ez a rendszerezés a településnevek és dűlőnevek stabilitására irányítja a figyelmet: a várakozásokkal szemben a külterületi nevek körében jellemzőbb az egynevűség, mint a településnevek vagy belterületi nevek között. A településnevek és a külterületi nevek összehasonlításából kiemelendő az a momentum, hogy a dűlőnevek, kisebb vizek nevei az egynyelvű településeken szinte kivétel nélkül magyar eredetűek (csupán elhanyagolható számú szláv gyökerű helynév adatolható közöttük), a kétnyelvű településeken pedig — értelem-

⁹² A vizek egy-, illetve többnevűségét ebben a dolgozatban a névtani irodalomban szokásostól eltérő módon értelmezem: csak azokat a vízneveket tekintem azonos jelentésűnek, amelyeket egy-egy névhasználói körön (településen) belül használnak. A névhasználói közösség számára ismeretlen, máshol használt nevek a használat szempontjából úgy működnek, mintha másik denotátumot jelentenének. A korai oklevelek névadatainak vizsgálatában természetesen ezt a szempontot aligha lehetne érvényesíteni.

szerűen — német és magyar származású neveket is tartalmaz az adatbázis. A településnevek diakrón szempontból kevésbé változékonyak: mind az egy-, mind a kétnyelvű települések őrzik régi nevüket, ezért etimológiájuk általában magyar, ritkábban szláv, és csupán két újabb alakulású német név mutatható ki, azonban azok is a magyar név mellett élnek variánsként. Egy adott időszak népességi viszonyainak megállapítására tehát a dűlőnevek eredetvizsgálata lényegesen alkalmasabbnak látszik, mint a településnevek származásából levonható következtetések.

3. A többnevűség egy lehetséges elemzési modellje

Az elektronikus adatbázisban rögzített, csaknem 13.000 helynevet tartalmazó korpusz a többnevűség számos további összefüggésének tanulmányozására is lehetőséget nyújt: a pusztai statisztikai elemzés mellett a szorosabb értelemben vett nyelvi viszonyok tisztázására is mód nyílik. Ahogy a fejezet bevezetésében előrevetítettem, az ilyen vizsgálatokban nélkülözhetetlen egy olyan modell használata, amely régi és mai két- (vagy több)nyelvű rendszerek leírására alkalmas. A következőkben egy olyan egyszerű leírási keretet mutatok be, amely a különböző nyelvű közösségek által használt azonos jelentésű helynévpárok, helynévcsoportok viszonyait képes modellezni.

3.1. A magyar névtani irodalomban a szinkrón névpárok, azonos jelentésű névcsoportok belső viszonyait elemző kutatásokra alig került sor. Kétnyelvű települések névanyagát kategorizáló kísérletek ugyan jelentek meg, főként az utóbbi évtizedekben, ezek azonban általában a két nyelv közül csak az egyiknek a névanyagát, azt is leginkább keletkezési módjuk alapján osztályozzák.

PENAVIN OLGA Észak-Bácska földrajzi neveit két fő csoportba sorolja: az egyikbe az alakilag azonos, tehát lényegében átvétellel létrejött helynévpárok kerültek („egyes nevek az egy közösséghez tartozóknál, bármilyen nyelvet beszélnek is, ugyanolyan alakban használatosak” PENAVIN 1970: 94–5); a másik kategóriát a párhuzamos névalakok alkotják, ezeknek egy része „fordításnak látszik”, míg egy másik alcsoportba olyan névpárokat sorol, amelyek tagjaiban „más szempont jutott kifejezésre” (i. m. 95). Lényegében hasonló eredményre jut MOLLAY is az 1686 előtti német helynevek vizsgálatában: rendszerének három típusát az átvételek, a fordítások és az önálló német névadással létrejött nevek alkotják (MOLLAY 1970), egy későbbi tanulmányában viszont a régi német neveket elemezve egy újabb típust is felvesz: egyes magyar neveket a német névalkotó közösség értelmező összetétellel vett át (MOLLAY 1989).

HUTTERER az előbbieknél összetettebb modellt állít fel a betelepítések után létrejött német helynevek rendszerezésére. Öt fő kategóriája: új német nevek, párhuzamos nevek, fordí-

tási nevek, hanghelyettesítéssel létrejött helynevek, illetve tudatos névadás eredményeként létrejött helynevek (ez utóbbin a nagyobb németesítési hullámok alatt keletkezett helyneveket érti). HUTTERER a második és a harmadik kategóriához sajnálatos módon nem ad részletesebb leírást, és a példák alapján sem igazán érthető, hogy milyen kritériumok alapján különítette el az ide sorolt neveket (HUTTERER 1970).

Két különböző terület elemzése során eltérő kategóriarendszereket állított fel GERSTNER KÁROLY. A Komárom megyei névanyagban a kettős földrajzi név terminussal jelöli az azonos jelentésű földrajzi neveket (példái között van három névadatból álló azonos jelentésű névcsoport is, ezekre külön szakszót nem használ). A kettős földrajzi neveket előbb denotátumuk típusa szerint osztályozza (településnevek, belterületi, illetve külterületi nevek), majd ezeken a csoportokon belül további alkategóriákat határoz meg a két (három) azonos jelentésű név viszonya szerint. Az egyes osztályok kialakításában a nevek kapcsolata mellett keletkezési körülményeik és az azok mögött húzódó településtörténeti jelenségek is szempontul szolgálnak. GERSTNER az így kialakuló osztályokba a névpárokat német tagjuk alapján sorolja be. A településnevek körében három alcsoportot alakít ki: a magyar név németesítésével kialakult nevek (a példák alapján ide azok kerülhetnek, amelyek a névintegráció során hangtani változáson mentek át), a magyar név (részleges) fordításával, illetve átvétellel keletkezett helynevek (az utóbbi kategóriába azok kerültek, amelyek hangalakja az átvétel után sem változott). A belterületi nevek négy osztályát a régi, kitelepítés előtti német és magyar nevek, az írókról, politikusokról elnevezett utcák nevei és népi neveik, a régi épületek nevei és az új épületnevek alkotják. A külterületi nevek közül GERSTNER csak a dülőneveket vizsgálja: ezek egyik csoportja német–magyar névpárokból áll (e párok GERSTNER feltételezése szerint abban az esetben jöhettek létre, ha a betelepítéskor az illető település lakott volt), a másik csoportba pedig olyan német nevek kerültek, amelyeknek nincs magyar megfelelője (GERSTNER szerint ezek keletkezésekor a betelepített németység lakatlan településre érkezett) (GERSTNER 1981).

A Pápai járás vízneveinek vizsgálatakor részben más szempontrendszer alapján alakítja ki GERSTNER az elemzési keretét: két nagy csoportra osztja a neveket aszerint, hogy azok névpárokba rendeződnek-e, vagy csak egy nyelven történik a megnevezés, majd ezeket az osztályokat tovább bontja a nevek viszonya, illetve keletkezési módjuk alapján. A névpárokat így négy alkategóriára osztja: azonos szemléletű nevek (példái között teljes és részleges megfelelések is szerepelnek), eltérő szemléletű nevek, névkölcsönzések, illetve magyar hivatalos térképi név és német (népi) név megfelelése (GERSTNER 1993).

A telepítések névtani hatásáról szólva KÁLMÁN BÉLA a németek által használt településneveket osztályozta. Az általa alkalmazott kategóriák: átvétel, népetimológiás torzulás, rövidülés, fordítás vagy párhuzamos elnevezés, más elnevezés (KÁLMÁN 1986: 50–1). BARICS az

általam is elemzett BMFN. szláv és magyar adatait vizsgálja. A nyelvi kölcsönhatások bizonyítására az alábbi öt típust emeli ki: párhuzamos, illetve kettős nevek (példái között viszont nem névpárok szerepelnek, hanem olyan nevek, amelyek egyik névrésze végső fokon szláv, másik névrésze pedig magyar eredetű, pl. *Tapolcai-árok*, *Bordóhegy*); továbbá: magyar tő és délszláv képző kombinációja, délszláv tő és magyar képző kapcsolata, szláv név átvétele magyar fonetikai adaptációval, magyar név átvétele szláv sajátosságok érvényesítésével (BARICS 1989).

HOFFMANN OTTÓ a Baranya megyei cigányság névadási szokásait vizsgálta, tapasztalatai alapján a következő kategóriákba sorolta a helynévadatokat: torzítás, fordítás, összetétel vagy körülírás, kölcsönszókkal alkotott cigány nevek (HOFFMANN O. 1989). A két nyelv viszonya szempontjából persze ezek közül az első két kategória releváns, a második kettő egyértelműen belső keletkezésű neveket tartalmaz.

3.2. Az alábbiakban egy olyan elemzési keretre teszek javaslatot, amely a kétnyelvű területek névanyagának együttes vizsgálatára alkalmas.⁹³ A modellben egymástól elkülönítve igyekszem érvényesíteni a leíró és a keletkezéstörténeti szempontot, így a többnevűség vizsgálatában (az egynyelvű névrendszerek vizsgálatához hasonlóan) szintén két alapvető elemzési szint megkülönböztetése szükséges.

3.2.1. A névpárok tagjainak megfeleléstípusai

Elsőként azt vizsgálom, hogy milyen viszonyban van, lehet a névpár két tagja egymással, azaz milyen megfelelések mutatkoznak az azonos denotátumra vonatkozó nevek között. A névpárok két fő csoportra bonthatók annak megfelelően, hogy a névpártagok azonos vagy különböző nyelvű névhasználókhoz köthetők-e. A kétnyelvű névpárok tagja közötti tipikus viszonyok a hangalaki megfelelés és a szemantikai megfelelés, illetve ezek kombinációi. A főbb kategóriák további alcsoportokra bonthatók aszerint, hogy a megfelelés milyen mértékben érinti a név szerkezetét. Mindezek mellett az is lehetséges, hogy a névpártagokat a denotátum azonosságán kívül semmilyen nyelvi viszony nem köti össze, azaz nincs közöttük megfelelés a nyelvi eszközök terén.

Az egynyelvű névpárokat ebben a modellben nem osztom további csoportokra. Nyilvánvaló ugyan, hogy az egynyelvű névpárok között is kimutatható a hangalaki megfelelés (pl. *Gáti/dűlő* ~ *Gáti/föld*; *Gödör* ~ *Nagy/gödör*), illetve bizonyos szinonimatípusokat esetleg értékelhetünk szemantikai megfelelésként is (pl. *Templom* ~ *Szentegyház*, *Pila/út* ~ *Temető/köz*), a kategória ilyen jellegű tagolását azonban mégsem láttam szükségesnek, az egynyel-

⁹³ Dolgozatomban magyar–német kétnyelvű névrendszert vizsgállok, de a javasolt elemzési keret általános kategóriákból épül fel, így elvileg bármely két nyelv kontaktusával kialakult névrendszer összefüggéseit is képes felfedni.

vű névpárok részletesebb elemzése ugyanis aligha vinne közelebb a dolgozat célkitűzéséhez. Az egynyelvű névpárok ugyanakkor mégsem hagyhatók ki teljesen a modellből, mert a két-nyelvű névhasználói kör névrendszerében is jelentős arányban mutathatók ki ilyen névpárok, ha ezektől eltekintén, jelentősen torzulanak a vizsgálat számszerű eredményei. Szintén indokolja az egynyelvű névpárok modellbe illesztését, hogy a több mint két névből álló azonos jelentésű névcsoportok tagjainak egy része (pl. három névből álló csoportban kettő) szükségszerűen azonos nyelvhez tartozik.

I. Kétnyelvű névpárok megfelelései

a) hangalaki megfelelés

aa)	teljes hangalaki megfelelés (pl. m. <i>Puposka</i> ~ n. <i>Pupiska</i>)
ab)	részleges hangalaki megfelelés (pl. m. <i>Szigeti/dűlő</i> ~ n. <i>Sziget</i> , m. <i>Langetáli/dűlő</i> ~ n. <i>Lange/tal</i>)

b) hangalaki és szemantikai megfelelés (pl. m. *Hosszú/hegy* ~ n. *Hosszi/berg*)

c) szemantikai megfelelés

ca)	teljes szemantikai megfelelés (pl. m. <i>Malom/árok</i> ~ n. <i>Mühl/graben</i>)
cb)	részleges szemantikai megfelelés
cba)	kétrészes nevek részleges megfelelése (pl. m. <i>Kerek/erdő</i> ~ n. <i>Garten/wald</i>)
cbb)	kétrészes és egyrésztes név részleges megfelelése (pl. m. <i>Menyeke/malom</i> ~ n. <i>Mühle</i> ; m. <i>Séd</i> ~ n. <i>Mühl/bach</i>)

d) sem hangalaki, sem szemantikai megfelelés nincs a névpártagok között (pl. m. *Lo-vas/hegy* ~ n. *Frei/acker*)

II. e) Egynyelvű névpárok (pl. m. *Hódos* ~ *Hódosi/föld*, n. *Unter/dorf* ~ *Gänseschwanz*)

3.2.2. A névpárokat létrehozó nyelvi folyamatok

Azok a folyamatok, amelyek a kétnyelvű névpárokat létrehozzák, szintén rendszerként működnek, ennek megfelelően egy másik szinten, a keletkezéstörténet síkján újabb elemzési modell segítségével kategorizálhatók. (Az egynyelvű névpárokat kialakító névalkotási folyamatok az egy nyelven belül ható szerkezeti változások, melyeket az előző fejezetekben a keletkezéstörténeti elemzés megfelelő pontjaiban tekintettem át.)

a) átvétel

aa)	teljes átvétel (pl. m. <i>Puposka</i> > n. <i>Pupiska</i>)
ab)	részleges átvétel (pl. m. <i>Szigeti/dűlő</i> > n. <i>Sziget</i>)

ac)	átvétel + kiegészülés (pl. n. <i>Langes/tal</i> > m. <i>Langetáli/dűlő</i>)
-----	--

b) fordítás

ba)	teljes fordítás (pl. m. <i>Malom/árok</i> ~ n. <i>Mühl/graben</i>)
bb)	részleges fordítás (pl. m. <i>Kerek/erdő</i> ~ n. <i>Garten/wald</i>)
bc)	fordítás + kiegészülés (pl. m. <i>Menyeke/malom</i> ~ n. <i>Mühle</i> ; m. <i>Séd</i> ~ n. <i>Mühl/bach</i>)

A névpártípusokat és az egyes fajtaikat létrehozó folyamatokat e fejezet következő pontjában elemzem részletesen, néhány, az elemzési modellel kapcsolatos megállapítást azonban célszerű már ezen a ponton megfogalmazni.

Mivel a modellnek a névpártagok közötti megfeleléseket vizsgáló, leíró szempontú szintje egy adott időpillanat állapotát elemzi, ezen a szinten az egyes nevek közötti elsődlegesség kérdése nem vizsgálható. A keletkezéstörténeti szinttől ugyanakkor elvárható lenne, hogy a névpár kialakulásával együtt az azonos jelentésű nevek közötti kronológiai viszonyokat is feltárja. Mint a fenti példák is szemléltetik, ennek az elvárásnak csak az átvétel egyes altípusai felelhetnek meg, a fordítás esetében elvileg mindkét névpártag elsődlegességét feltételezhetjük, és a párhuzamos alakulást sem zárhatjuk ki ezekben az alcsoportokban.

Ha a két vizsgálati síkot egymásra vetítjük, azt tapasztaljuk, hogy egyes keletkezés módok általában meghatározott megfeleléstípusokat hoznak létre: a szemantikai jellegű megfelelések fordítás, a hangalaki jellegűek pedig átvétel eredményei.⁹⁴ A szemantikai, illetve hangalaki megfelelés, valamint a fordítás és az átvétel terminusok tehát ugyanazoknak a jelenségeknek két különböző aspektusát jelölik. Ezeket az összefüggéseket az alábbi ábrán szemléltetem:

⁹⁴ Noha a többnevűség vizsgálata során az előző fejezetekben tárgyalt funkcionális-szemantikai elemzést nem végzek, érdemes megjegyezni, hogy a névpárokat létrehozó folyamatok gyakran előre meghatározható (megjósolható) névalkotási mintákkal is járnak: az átvétel mindig megnevező funkciójú, az átvétel + kiegészülés pedig megnevező funkciójú + fajtajelölő struktúrájú helynevet eredményez az átvevő nyelvben, függetlenül az átvett név funkcionális-szemantikai szerkezetétől. A fordításfajta eredményei ilyen módon nem jósolhatók meg, viszont a névpártagok lefordított névrészei (az elsődlegességtől függetlenül) mindig azonos funkcionális-szemantikai szereppel bírnak.

Folyamat		Megfelelés
teljes átvétel	→	teljes hangalaki megfelelés
részleges átvétel	→	részleges hangalaki megfelelés
átvétel + kiegészülés	→	
	→	hangalaki és szemantikai megfelelés
teljes fordítás	→	
részleges fordítás	→	teljes szemantikai megfelelés
fordítás + kiegészülés	→	részleges szemantikai megfelelés

1. ábra: A névpárok leíró és keletkezéstörténeti típusainak kapcsolatai

A két vizsgálati szint nagyfokú megfeleltethetősége alapján indokoltnak tűnik a részletes vizsgálat során a leíró és a keletkezéstörténeti szempontot együttesen érvényesíteni, azaz az azonos denotátumra vonatkozó névpárokat, névcsoportokat létrehozó folyamatokat és azok eredményét egyszerre tárgyalni. Mivel dolgozatomban szinkron névanyagot vizsgálok, célszerű a leíró rendszerezés kategóriái mentén haladni, és ahol szükséges, ott a keletkezéstörténeti folyamatokra is kitérni.

A modellt értelemszerűen csak a kétnyelvű települések névkincsének vizsgálatában alkalmazhatjuk. Ha az egyes alkategóriák arányait vizsgáljuk, az értékeket nem vetíthetjük a teljes névtárra, hiszen a magyar egynyelvű településekre csak az egynyelvű névpárok, azaz szinonimák jellemzők, így ezek túlsúlya miatt jelentősen torzulna a többnevűségről alkotott kép. A teljes helynévi adatbázist tekintve talán egy olyan arányszám adható meg, amely a korpuszt — mint nagyobb többnyelvű terület összefüggő helynévrendszerét — ténylegesen jellemzi: az azonos és a különböző nyelvű névhasználókhoz tartozó azonos jelentésű nevek hányada az összes névadathoz viszonyítva. Mint korábban láttuk, az egykori Sásdi járásban a települések 65%-a egynyelvű. Egynyelvű névpárok, azonos jelentésű névcsoportok ugyanakkor a kétnyelvű településeken is előfordulnak, arányuk az összes denotátumon belül 16%, a többnevű jelöltek körében 45% (az eltérés az egynevű helyek nagy számából adódik). Mivel az egynyelvű nevekkel jelölt denotátumok is viselhetnek kettőnél több nevet, némiképp eltérő arányokat tapasztalunk, ha nem a denotátumok (vagyis a névpárok, névcsoportok) számát, hanem az egyes névadatokat mérjük. Azoknak a helyneveknek, amelyek csak azonos nyelvű szinonimával rendelkeznek (pl. m. *Hegy/tó* ~ m. *Kis/nádas*; n. *Binders/Tal* ~ n. *Kleinheinz/Tal*) az összes névadathoz viszonyított aránya 23%. Ennél természetesen jóval magasabb ez a hányad, ha azokat a neveket is idesoroljuk, amelyeknek azonos nyelvű szinonimája mellett másik nyelvű megfelelője is adatolható: a teljes adattár pontosan egyharmadá-

nak van legalább egy azonos nyelvű megfelelője, tekintet nélkül az általuk jelölt denotátum további neveire.

4. A névpárok vizsgálata

A továbbiakban a kétnyelvű településekre jellemző többnevűségi minták arányszámait vizsgálom. Mivel a modell alapvetően két név viszonyának jellemzésére alkalmas, elsőként a névpárokat veszem számba, azaz azokat a helyneveket, amelyeknek csak egy azonos jelentésű megfelelője van. A Sásdi járás kétnyelvű településein 1510 kétnevű denotátum található.

4.1. Teljes hangalaki megfelelések (aa típus)

A hangalaki megfelelés⁹⁵ legáltalánosabb típusát a teljes hangalaki megfelelést mutató névpárok alkotják, az összes névpár mintegy 9%-a tartozik ide. Ebbe a kategóriába azokat a párokat sorolom, amelyek tagjai között legfeljebb fonetikai eltérés tapasztalható. Ezeknek a névpároknak az egyik tagja keletkezéstörténeti szempontból minden esetben teljes átvételként értelmezhető, leíró szempontból azonban ez a kategória nem homogén, elemei számos fokozatot mutatnak attól függően, hogy a hangtani adaptáció milyen mértékben alakította az integráció során a név fonetikai struktúráját (vö. IV. D) fejezet 5.2. pontja). A hangalaki megfelelés fogalma tehát nem jelent feltétlenül teljes fonetikai egyezést, a hangtani adaptáció azonban rendszerint szabályos hangmegfeleléseket eredményez a névpároknak (ilyenek például a magyar labiális palatális magánhangzóknak megfelelő német illabiálisok és a magyar szókezdő zöngés mássalhangzóknak megfelelő zöngétlen mássalhangzók). A fonetikai eltérések — a következőkben bemutatandó többi típussal szemben — a nevek névrendszertani jegyeit nem befolyásolják, ezért sem elkülönítésükre, sem további osztályzásukra nem térek ki.

A csoport névpárjainak mintegy kétharmada magyar alapú átvétel, pl. m. *Tó/fű* ~ n. *Tofi*, m. *Szunyog/vár* ~ n. *Szunyogvár*, m. *Vad/kert* ~ n. *Vadkert*, az aa típusú névpárok kb. az egyhatodában pedig német nevet vettek át magyar névhasználók, pl. m. *Svájcerhóf* ~ n. *Schweizer/Hof*, m. *Rózenberg* ~ n. *Rosen/Berg*, m. *Maraszt* ~ n. *Morast*. Csaknem a német átvételekkel megegyező az aránya a szerbhorvát eredetű németek és magyarok által is használt névpároknak, pl. m. *Lóka* ~ n. *Luka*, m. *Gerebice* ~ n. *Kerpice*. Hogy ezekben az esetekben az egykori délszláv lakosságtól párhuzamosan vették-e át a neveket a németek és a magyarok, vagy előbb az egyik közösség vette-e át, és adta tovább a másiknak, ma már többnyire kideríthetetlen. Ez a csoport mégis (vagy épp ezért) nagyon fontos tanulsággal szolgál a régi nevek tanulmányozásához: ha minden tizedik névpár átvétellel jött létre, akkor egyáltalán nem elhanyagolható azoknak a neveknek a száma, amelyeket pusztán az etimológiájuk alapján

⁹⁵ Az EICHLER-ŠRÁMEK alkotta tipológiában az átvételeket a „hangtanilag kötött névpárok” (lautlich verbundene Namenpaare) terminus jelöli (1984: 14).

nem a névtárban rögzített névhasználói csoporthoz kötnénk: a fenti *Vadkert* és *Szúnyogvár* nevekből például csak magyar, a *Morast* és *Rosenberg* helynevekből pedig csak német lakosságra következtetnénk, ha csupán az eredetet tartanánk szem előtt. A délszláv eredetű nevek alapján ezzel a módszerrel ráadásul olyan etnikumot is feltételeznénk erre a vidékre, amelyik a vizsgált korszakra teljesen eltűnt, a helynevek csak egy valamikor itt élt nép nyomát őrzik. (Szerbhorvát lakosságtól felvett nevet a 61 településből mindössze Nagyhajmáson rögzítettek.)

Az olyan névpárok, mint a m. *Pusztá* ~ n. *Pussta*, m. *Szállás* ~ n. *Szállás* keletkezési körülményei nem ismertek, így elméletileg a modell két kategóriájába is beilleszthetők. Mai névformájuk alapján bekerülhetnek egyrészt az aa struktúrájú párok közé, ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy alapjuk — látszólag — jövevényszó, amely formáns nélkül válhatott helynévvé, így a tükörfordítással létrejött, teljes szemantikai megfelelést mutató ca típusba is besorolhatók. Ennek az alcsoportnak különleges esetei a m. *Csárda/föld* ~ n. *Csárda/feld*, illetve az ehhez hasonló szerkezetű névpárok, melyek az utótagok bizonyára véletlen egybeesésével jöttek létre. A teljes átvétel kevésbé valószínű, bár mindkét keletkezéstípust motiválhatta a már létező név átlátszó etimológiája és a későbbi névformát létrehozó közösség nyelvében meglévő, azonos jelentésű és fonológiailag szinte azonos közszavak asszociációs kapcsolódási lehetősége (vö. IV. D) fejezet 5.3. pontja és PÓCZOS 2007).

4.2. Részleges hangalaki megfelelések (ab típus)

A részleges hangalaki megfelelés a teljes megfeleléseknél lényegesen ritkább, a Sásdi járás névállományában mindössze a névpárok 1%-ára jellemző. Keletkezésüket tekintve e típus elemei két csoportra bonthatók: az ide sorolt névpárok nagyobb részének egyik tagja a másik tag átvételével és egy saját nyelvi elem (általában fajtajelölő földrajzi közszó) létrejöttével keletkezett, pl. m. *Tölgyfa* ~ n. *Tölgyfa/Acker*, m. *Irtás* ~ n. *Irtás/Feld*. Ezek között a nevek között ritkább a német név átvétele, de néhány példát tartalmaz erre a jelenségre is az adattár, pl. m. *Petlemán/dűlő* ~ n. *Bettelmann*. Az átvett nevek egy része a kiegészülés mellett az összetételi határon képzőmorfémával is bővül, pl. m. *Fűzfá/kút* ~ n. *Fiszfakuter/Brünnlein*, m. *Mogyorós* ~ n. *Mogyoróser/Acker*; illetve magyar névalkotásra példa: m. *Langetáli/oldal* ~ n. *Langes/Tal*. Egy-egy névpár másodlagosan létrejött tagja nem földrajzi köznévvvel, hanem sajátosságjelölő előtaggal bővül, pl. m. *Tótvárosi/Roting* ~ n. *Rodung*.

Az ab típus másik alfajához mindössze hat névpár tartozik, és ezeknek is kérdéses a besorolása. A m. *Alsó/Kápas* ~ n. *Kápas*, m. *Köveskúti/szőlő* ~ n. *Kiveskút* névpárok német tagja keletkezhett egyrészt részleges átvétellel (ha kétnyelvű közösségről feltételezzük, hogy a névalkotók a másik nyelvet legalább passzív szinten ismerik, akkor érthető az is, hogy miért

bonthatják fel a morfológiai határon az átvett nevet), másrészt viszont legalább ilyen valószínű, hogy az átvételek alapja nem a ma kimutatható kétrészes magyar név, hanem annak egy korábbi vagy a BMFN.-ben nem adatolt változata (a fenti példákban tehát m. *Kápás*, m. *Köves/kút*), amelyek teljes átvételével jött létre a ma is létező német név. A névpárok között mindössze egy van, amelyiknek az átvett tagja a magyar név, de ennek idesorolása még az előbbieknél is bizonytalanabb: a m. *Hóstelok* ~ n. *Hinter den Hofstellen* névpár magyar tagjának keletkezési módját a fentiek mellett az is kérdésessé teszi, hogy a név viszonylag gyakori előfordulása, illetve a *-k* többesjellel való ellátottsága felveti, hogy az alapja talán nem egy átvett német név, hanem a vidék nyelvjárásában már közszóként is létező jövevényelem.

4.3. Hangalaki és szemantikai megfelelések (b típus)

Az előbbinél alig több, mintegy másfél százaléknyi az aránya a b csoportba tartozó névpároknak, amelyek egyik tagja az egyik névrész átvételével és a másik névrész fordításával jött létre, leíró szempontból pedig egy-egy hangalakilag megfelelő és egy-egy szemantikai egyezést mutató névrész kombinációiként értelmezhetők, pl. m. *Bös/kút* (< *Büdos/kút*) ~ n. *Bides/Brunnen*, m. *Csatorna/erdő* ~ n. *Csatornyi/Wald*. Az ilyen jellegű alakulatok keletkezésének a feltétele — csakúgy, mint a fentebb bemutatott ab típus esetében — a névadó közösség olyan fokú kétnyelvűsége, amellyel képes az átvett neveket lexémákra, morféimákra bontani és ezek közül egyes névrészi funkciójú egységeket saját nyelvi elemekkel pótolni.

Ebben a kategóriában néhány névpár besorolása szintén kérdéses: ezek a b (azaz a hangalaki és szemantikai megfelelést mutató) típus és a ca (tehát szemantikailag teljesen megfelelő) típus határterületét alkotják. Egyrészt olyan névpárok tartoznak ide, amelyek alaprésze is létező (vagy egykor létező) helynév, bővítményi része pedig mindkét nyelvben saját nyelvű, de azonos közszoji jelentésű megkülönböztető szerepű előtag. Magyar eredetű helynévi alaptagúak pl. a m. *Alsó/Nyáros* ~ n. *Unter/Nyáros*, m. *Kis/Almás* ~ n. *Klein/Almás* párok, német alaptagúak a m. *Felső/Langvz* ~ n. *Ober/Langwiese*. A bizonytalan besorolású nevek másik típusának előtagjában áll helynév, utótagja pedig mindkét nyelvben fajtajelölő köznév, német helynévi előtagja van pl. a m. *Rotunk/tető* ~ n. *Rodung/Höhe* névpárnak, magyar eredetű helynévi előtagot pedig pl. a m. *Pusztá/malom* ~ n. *Pusztá/Mühle* névpár tartalmaz.⁹⁶

⁹⁶ Talán magyarázatra szorul, hogy ez a látszólag egyértelműen b-ként értelmezhető típus miért kerülhet a tükörfordítások közé is, hiszen az egyik névrészüket kétségkívül átvételnek tűnik. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a kategorizálás két fontos elvét: egyrészt azt, hogy mindig az utolsó névadási mozzanat alapján történik a besorolás (pl. a német *Rosen/Berg* hn. összetétellel jött létre, de a magyar *Rozenberg* már átvétellel), másrészt pedig csak az adott denotátumra vonatkozó helynevet elemezzük (pl. a n. *Hábhegyer/Wiese* funkcionális-szemantikai szerkezete a következő: 'rét, amely a Háb-hegy nevű hely közelében fekszik', függetlenül attól, hogy a *Háb-hegy* helynév hogyan jött létre, milyen névadási motívum rejlik mögötte). Ha ezt a két aspektust szem előtt tartjuk, akkor a *Kis/Almás* ~ *Klein/Almás* névpár előtagjait mindenképp egymás szemantikai megfelelőiként (fordításként) elemezhetjük, az utótag viszont kétféleképpen is értelmezhető: egyrészt egyszerű átvétel-

4.4. Teljes szemantikai megfelelések (ca típus)

A névpárok csaknem felét (48%-át) a ca típusú nevek adják, e névpárok tagjai egymás lexikai megfelelői,⁹⁷ pl. m. *Mocsári/rétek* ~ n. *Morast/Wiesen*, m. *Hosszú/rétek* ~ n. *Lange/Wiesen*, m. *Völgyes/földek* ~ n. *Tal/Äcker*. KNEZSA és elméletének követői ezeket a neveket párhuzamos helynevekként tartják számon.

4.4.1. A ca típusú nevek még kevésbé alkotnak homogén csoportot, mint az előző kategóriákba sorolt névadatok. Az elemek között sajátos alkategóriát alkotnak azok a névpárok, amelyek tagjai között ugyan teljes lexikális egyezés áll fenn, de morfológiai struktúrájukban mégis van eltérés. A legtipikusabb az egyes és többes számú formák különbsége, pl. *Hosszú/dülő* ~ n. *Lange/Äcker*, *Bánosi/rét* ~ n. *Bánoser/Wiesen*; illetve fordítva, a magyar név többes számú formájával: m. *Vásártér/földek* ~ n. *Marktplatz/Feld*, m. *Malom/rétek* ~ n. *Mühl/Wiese*. A magyar és a német nyelv szóalkotási rendszerének eltéréseiből is adódnak elhajlások a névpárok tagjai között: nem túl gyakori ugyan, de előfordul, hogy a német kétrészes névnek a magyarban egyrészes, képzett alakulat felel meg, pl. m. *Káposztás* ~ n. *Kraut/Stück*, m. *Agárcás* ~ n. *Akazien/Wald*, m. *Kenderes* ~ n. *Hanf/Stücke*.

Viszonylag jól elkülöníthető típusokba tagozódnak azok a névpárok is, amelyek többféle leképpén is besorolhatók. Valamennyiükre jellemző, hogy az egyik névrészük azonos lexéma, a másik pedig a két nyelvben egymásnak jelentésbeli megfelelője. Az egyik jellegzetes kategóriát azok a megkülönböztető előtaggal bővült nevek alkotják, amelyek alaptagja (általában magyar eredetű) helynév, pl. m. *Kis/Almás* ~ n. *Klein/Almás*, m. *Alsó/Nyáros* ~ n. *Unter/Nyáros*, illetve német eredetű alaprészsel pl. a m. *Felső/Langvíz* ~ n. *Ober/Langwiese*. Ezek a névpárok, mint láttuk, a b típusba is besorolhatók, hiszen egy névrész átvétele és egy másik névrész lefordításaként is interpretálhatók. A többféle besorolású névpárok másik jellegzetes típusát az előbbinek a „fordítottja” képviseli, azaz olyan a helynevek alkotják, amelyek előtagjai megegyeznek, utótagjai pedig egymás szemantikai megfelelői, pl. m. *Sársas/rét* ~ n. *Sársas/Wiese*, m. *Parlag/föld* ~ n. *Pra/Feld*. Ezek a névpárok — az előbbiekhöz hasonlóan — szintén egyaránt besorolhatók a teljes szemantikai egyezést mutatók (ca) és a hangalaki és szemantikai egyezést mutatók (b) közé.

Míg az előző névtípusok azzal tűntek ki osztályukból, hogy egyszerre két kategóriába is besorolhatók, a korpusz más elemeit azért kell kiemelnünk, mert kérdéses a teljes lexikális egyezést mutató csoportba történő sorolásuk. A hangalakilag teljesen megfelelő helynevekből

ként, másrészt viszont szintén szemantikai megfelelőként, hiszen a két név funkcionális szerkezete azonos: 'az Almás nevű helyek közül a kisebbik'. A német *Almás* név persze átvétellel jött létre, de a *Klein/Almás* szempontjából ez nem releváns, hiszen az egy másik névadási aktus során keletkezett.

⁹⁷ Az EICHLER–ŠRÁMEK-féle modellben ezt a típust a „szemantikailag kötött névpárok” (semantisch verbundene Namenpaare) fogalom jelöli (1984: 14–5).

álló névpárok (aa) bizonytalan besorolású típusai között szó volt egy olyan névcsoportról, amelynek egyes elemei esetleg ide, a szemantikai megfelelések közé is kerülhetnek: a m. *Pusztá* ~ n. *Pussta*, m. *Szállás* ~ n. *Szállás* helynévpárok fordítással (melynek a közszói alapja a német névben magyar jövevényszó) és átvétellel egyaránt létrejöhetnek (vö. IV. D) fejezet 5.3 pontja).

A ca típusú helynévpárok (a fent kifejtett anomáliák mellett) mindenekelőtt nagy arányuk miatt figyelemre méltók: a korpusz névpárjainak csaknem fele ilyen viszonyt mutat, ez pedig azt sejteti, hogy kétnyelvű területeken a többnevűségnek bizonyára ez lehet az egyik legjellemzőbb típusa, a régiségből viszont ez a kapcsolattípus alig mutatható ki. Szem előtt tartva azt a szociolingvisztikából ismert elméletet, hogy nincs okunk feltételezni, hogy a ma működő főbb nyelvi tendenciák a régiségben másként működtek volna, ez a szembeszökő különbség kétféleképpen magyarázható: vagy a korabeli oklevelezési hagyomány valamilyen okból egyáltalán nem követelte meg (sőt akár: nem tette lehetővé) a lexikális egyezést mutató névpárok rögzítését, vagy az oklevelezés elindulásakor és az azt követő időszakban a Kárpát-medencében nem volt kétnyelvűség.

4.4.2. A rendszerünkben teljes szemantikai egyezést mutató névpárként definiált típus megjelölésére a magyar névtani irodalomban a párhuzamos névpár fogalom használatos. **A párhuzamos helynévadás elmélete** KNIEZSA ISTVÁN munkássága nyomán terjedt el a magyar névkutatásban. A KNIEZSA-elmélet értelmében azok a névpárok tekinthetők párhuzamos neveknek, amelyek ugyanarra a denotátumra vonatkoznak, különböző nyelvekből származnak, és egymásnak „értelmileg megfelelnek” (1944: 3), vagyis névrészeik azonos szemantikai tartalommal bírnak. Ezeket a névpárokat KNIEZSA az etnikai kutatások egyik lényeges forrásának tartja: véleménye szerint e nevek nem fordításai egymásnak, hanem azonos időben, egymástól függetlenül keletkezettek, ennek megfelelően akkor is utalnak két népcsoport korábbi együttélésére, ha folyamatosan csak a névpár egyik tagja adatolható.

A párhuzamos helynévadás elmélete megjelenése után talán az egyik leggyakrabban hivatkozott tétellé vált a vegyes lakosságú területeket vizsgáló tanulmányokban, gyakorlatilag ebben az értelemben használja a fogalmat a későbbiekben is többek között BÁRCZI (1958: 147), SZABÓ T. ÁDÁM (1984, 1986), REUTER CAMILLO (1989), KIRÁLY PÉTER (2001). KRISTÓ a fogalmat tágabban értelmezi: egy-egy település különböző közösségtől származó neveit érti rajta (2001: 282). HOFFMANN ISTVÁN a XX. század második felének helynévkutatását áttekinthető monográfiájában jelzi, hogy a hagyományos, kniezsai értelemben vett párhuzamos-névadás fogalma felbomlóban van: „E jelenségek általában igen nehezen különíthetők el — elméleti törekvést ennek tisztázására a magyar szakirodalomban nem is igen tapasztaltunk —, csupán az állapítható meg, hogy a nyelvek közötti névmegfelelések magyarázatába egyre gyakrabban

tűnik fel a fordítás lehetőségére való utalás” (2003: 168). Ezt a szemléleti váltást tapasztaljuk GERSTNER munkáiban is, aki egy ízben arra a megállapításra jut, hogy biztosat legfeljebb csak alapos településtörténeti vizsgálatok után lehetne mondani a fordítás és a független névadás ügyében (1993: 127), továbbá TÖRÖK TAMÁS történeti térképek szláv neveit elemző munkájában: ezek között számos olyan példát talál, amelyeket tükör-, illetve részfordításként értékel. Az előbbieket kapcsán felveti, hogy közöttük némelyik talán párhuzamos név is lehet, de a probléma megoldásához forrásai nem nyújtanak kellő támpontot (2002: 36–41).

Egyes kutatók a kétnyelvű területek névkincsének rendszerezésében a párhuzamos névadás és a fordítás kategóriáját is felveszik: HUTTERER például külön osztályokként (1970), KÁLMÁN BÉLA pedig ugyanannak a kategóriának a megjelölésében („fordítás vagy párhuzamos név”; 1986: 51), a két fogalom elkülönítéséhez azonban tanulmányaikban sem definícióval, sem szempontokkal nem szolgálnak. Több vizsgálatban ez a terminológiai kérdés (és a mögötte álló KNEZSA-elmélet) fel sem merül, hanem a lexikális egyezést mutató névpárokat egyértelműen fordításként kezelik (pl. PAPP Gy. 1981: 103, továbbá KISS LAJOS számos helynév megítélésében). MATICSÁK mordvin településneveket elemezve a fogalom motiválatlanságára hívja fel a figyelmet: úgy látja, hogy az ilyen jellegű névpárok tagjai között túl bonyolult ahhoz a viszonyrendszer, hogy a „párhuzamos” kifejezés használható lehetne (1995: 124). A párhuzamos névpárok definíciójának a problémájával, illetve a független névadás és a fordítás elhatárolásának nehézségeivel egy 2008-ban megjelent dolgozatomban magam is foglalkoztam (2008b).

Az azonos funkcionális-szemantikai szerkezetű névpárok keletkezésének kérdése, azaz a fordítás és az egymástól független névadás lehetősége a külföldi névtani irodalomban is visszatérő probléma. ANDRESSON a német terminológiában szemantikailag kötött névpárként („semantisch verbundene Namenpaare”) ismert kategóriával kapcsolatban megjegyzi, hogy a névkeletkezés direkt módon csak ritkán állapítható meg. Ilyen kivételes esetet képviselnek például a téves fordítások, melyeknek fordításjellegéhez nem férhet kétség.⁹⁸ ŠRÁMEK azon téziséből kiindulva, hogy a névadók a névadási aktus során mindig a jelölt objektum több jellemzője közül választhatnak, ANDERSSON a névadó tulajdonság kiválasztását a lehetséges függetlenség megítélésében fontos szempontnak tartja: elképzelése szerint minél kevésbé feltűnő a kiválasztott jegy, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az egyik nyelvben alkották meg a nevet, a másikba pedig fordítás útján került. A kölcsönzés iránya persze még így is nehezen határozható meg, néhány speciális esetben talán a név szerkezete segíthet ebben. Az

⁹⁸ A téves fordítást persze ritkán lehetett tetten érni, a Sásdi járás névanyagában is csupán egy biztos példát mutatható ki: az eredetileg személynévi előtagú m. *Vas/malom* ~ n. *Vas/Mühle* bővítményi részét a kétnyelvű névhasználók tévesen a német *waschen* ’mosni’ ige tövével azonosították, ennek hatására jelenhetett meg a magyarban a *Mosó/malom* változat.

általános, domináns, nagyon feltűnő tulajdonságról adott nevek ugyanis független névadás eredményeként is létrejöhetnek (ANDERSSON 1984). WAUER szerint gyakran csak a fordítás lehetősége vethető fel: egy *Nova Ves ~ Neudorf* névpár esetében például nem lehet ugyanaz a megnevezési motiváció, hiszen a megnevezett település csak az egyik népcsoport számára lehetett új (WAUER 1986).

4.4.2.1. A mai, kiválóan adatolható névrendszerek tanulmányozása a párhuzamos névadás elméletének megítéléséhez is fontos adalékokkal szolgálhat. A következőkben annak a vizsgálatnak az eredményeit mutatom be, amely során a Kniezsa-elmélet főbb pontjait és a Sásdi járás névanyagából összeállított korpusz elemzésének tapasztalatait vetettem egybe.

Annak a megállapításához, hogy ebből a névrendszerből hány nevet érint a párhuzamos névadás jelensége, mindenekelőtt magát a fogalmat szükséges tisztázni. KNIEZSA az „értelmi egyezést” tekinti elsődleges kritériumnak (természetesen az egy denotátumra való vonatkozás és az eltérő nyelvi eredet mellett). Az „értelmi egyezés”-t ugyan nem határozza meg közelebbről, de az egyes tanulmányokban bemutatott példák alapján úgy tűnik, hogy nem követel meg teljes lexikális, illetve funkcionális azonosságot: vagyis a m. *Körtvélyes* és a szlk. *Hrušov* éppúgy párhuzamos névpárt alkot, mint a m. *Ábrahámfalva* és a szlk. *Abrahamovce*. A szlovák (KNIEZSA terminusával: tót) helynevek és magyar megfelelőik között a névrészek számában tapasztalható eltérés az adott nyelvekre jellemző névadási modellből adódik: a szláv helynevekre — amióta csak adataink vannak — az egyrészesség jellemző, míg a magyar helynévadási minta fokozatosan tolódik át az egyrészességek irányából a kétrészes nevek felé.

Az általam vizsgált névrendszer alapján a párhuzamos nevek meghatározására több lehetőség is nyílik. Egyrészt követhetjük KNIEZSÁT egy tágabban értelmezett párhuzamosnévpár-fogalom használatával: ekkor párhuzamos névpárként értelmezendő (1) az a típus, amelynek névrészei teljes szemantikai egyezést mutatnak, vagyis az általam használt rendszer ca típusa (pl. m. *Felső/utca* ~ n. *Obere/Gasse*, m. *Krumpli/hegy* ~ n. *Kartoffel/berg*), de bekerülhetnek olyan névpárok is (2), amelyek tagjainak morfológiai struktúrája eltérő, de etimológiai jelentésük hasonló, például n. *Berglein* ~ m. *Kispart* helynévpár. Ez utóbbi típus felvétele azért nem teljesen egyértelmű, mert KNIEZSA tanulmányának szlovák példái — mint utaltam rá — a szláv névrendszer általános sajátosságaiból adódóan egyrészességek: képzővel fejezik ki azt a funkciót (jellemzően a denotátum fajtájára történő utalást), amelyet a magyar nevek általában összetételi utótaggal, és ugyanez a különbség jellemzi a KNIEZSA által elemzett német és cseh nevek rendszerét is. A mai német és a magyar névrendszerek között azonban ilyen különbség nemigen van: a domináns névalkotási minta mindkét rendszerben az összetétel.

Az ilyen tág értelmezés számos más típus idesorolását is lehetővé teszi:

(3) így azokét a névpárokét, amelyek tagjainak egyes névrészei hasonló jelentésűek, de nem pontos megfelelői (tükörfordításai) egymásnak. Tipikusan ilyen — mint korábban láttuk — a szőlőtermő helyek megnevezése: a magyarban gyakori az egy lexémával történő névadás (*Szőlő, Szőlők*), de előfordul az összetétel is (*Szőlőhegy*), a németben viszont kizárólag összetételt alkalmaznak, pl. *Weinberg* (kb. 'szőlőhegy'), *Weingarten* (kb. 'szőlőkert'), *Weingebirge* (kb. 'szőlőhegység'), sőt: *Weingartenberg* hn. (Az összetételek esetében véleményem szerint már az sem egyértelmű, hogy ezeket a neveket kétrészes névként vagy pedig egyrészes, de összetett földrajzi köznévből álló helynévként kell-e értelmeznünk).

(4) Talán párhuzamos névpárként értelmezhetők azok a nevek is, melyek egyik tagja szintagmatikus szerkesztéssel létrejött helynév, másik tagja pedig e helynév egyik névrészének az átvételéből és a másik névrészének a szemantikai megfelelőjéből áll: pl. m. *Mise/horó* ~ n. *Mise/Hohl*, m. *Lakos/rét* ~ n. *Lakos/Wiese*. (A többnevűség modelljei közül ezek, mint láthattuk, a ca és b típusnak felelnek meg.) Ennél egyértelműbb annak a típusnak a megítélése, amelyben egy átvett helynév mind az átadó, mind az átvevő nyelvben megkülönböztető szerepű előtaggal egészül ki, pl. m. *Fölső/Kisliget* ~ n. *Ober/Kisliget*, m. *Kis/Somlyó* ~ n. *Klein/Somlyó*.

(5) Rendkívül gyakorinak mondható az a típus, amelyben a névpár két tagja szemantikailag részlegesen felel meg egymásnak (cb). KNEZSA erre a csoportra nem tér ki, így kérdéses, hogy még ezek a nevek is értelmezhetők-e párhuzamos névadásként. A mai névadatok alapján két nagy csoportba sorolhatók az egymásnak részlegesen megfelelő nevek: 1. az egyik nyelvben egyrészes a név, a másikban kétrészes, melynek általában az alaptagja mutatja a másik nyelvű párral a megfelelést, a bővítményi rész pedig sajátosságot fejez ki (pl. m. *Kertek* ~ n. *Wald/Garten*); 2. a névpár mindkét tagja kétrészes, s általában alaptagjuk felel meg egymásnak, míg bővítményi részük eltérő névadási indíték alapján jött létre (pl. m. *Eszterházi/erdő* ~ n. *Grosser/Wald*).

A párhuzamos helynév fogalmát az előbb bemutatottnál definiálhatjuk lényegesen szigorúbban is: ha csak azokat a neveket tekintjük párhuzamos névnek, amelyek névrészei mind szemantikailag, mind morfológiai szempontból teljes egyezést mutatnak. Az előbbi csoportok közül ebben az esetben csak az elsőként bemutatott (1) típus tartozhat ide. Persze még ennek a meghatározásnak az alkalmazása során is nagy számban fordulnak elő olyan nevek, amelyek a párhuzamos névpárok határterületére kerülnek: leginkább azok, amelyek a teljes lexikális és szemantikai megfelelés mellett sem mutatnak teljes morfológiai egyezést. Az általam vizsgált adatbázisban a legjellemzőbb különbségnek a m. *Hosszú/föld* ~ n. *Lange/Äcker* típusú névpárok számbeli eltérése tűnik.

A kétféle értelmezés ismeretében természetesen arra a kérdésre is kétféle választ adhatunk, hogy a vizsgált nevek mekkora hányadára jellemző a párhuzamos névadás. A szűkebb meghatározást alapul véve a 13.000 névből kb. 2500-at, tehát mintegy 1250 névpárt érint a párhuzamos névadás jelensége. (Elenyésző mértékben ezek között olyan is van, melyek háromtagúak, tehát „pár”-nak legfeljebb jobb híján nevezhetők: itt két azonos nyelvű név között legfeljebb hangalakbeli vagy minimális morfológiai eltérés van, pl. m. *Tamás/hegy* ~ m. *Tamás/högy* ~ n. *Thomas/Berg*; m. *Temető* ~ m. *Friedhof* ~ n. *Kirchhof*).

Megengedőbb definícióval további száz nevet vonhatunk még be a párhuzamos nevek körébe, ha a n. *Berglein* ~ m. *Kis/part*, m. *Szőlő* ~ n. *Weinberg* ~ n. *Weingarten* stb. és m. *Mise/horó* ~ n. *Mise/Hohl* típusokat is ide soroljuk. Lényegesen megnő viszont a párhuzamos nevek aránya, ha azokat a neveket, névpárokat is bevonjuk, amelyek csak részleges egyezést mutatnak, ez a jelenség ugyanis még mintegy 900 nevet érint. Akár a szűkebb, akár a tágabb értelmezést használjuk, meglehetősen magas a vizsgált korpuszban a párhuzamos névpárral bíró helynevek aránya: az első esetben az összes névadat csaknem ötöde, a második esetben pedig több, mint negyede ide tartozik.

4.4.2.2. KNIEZSA a párhuzamos helynévadásról szóló elméletét három tanulmányban fejtette ki részletesen: az 1943-ban megjelent *Keletmagyarország helynevei* című dolgozatában azt vizsgálja a helynevek segítségével, hogy Kelet-Magyarországra mikor, milyen sorrendben települtek be az itt élő népcsoportok, a párhuzamos névadás kérdéséről alkotott elképzeléseit a román és a magyar helynevek viszonyának tárgyalásakor ismerteti. Egy évvel később önálló tanulmányt szentel e kérdéskörnek (KNIEZSA 1944), majd 1960-ban a szlovák és a magyar településnevek kronológiájának meghatározásáról írt egy rövidebb munkában (KNIEZSA 1960).

Az elmélet alappillére az a feltételezés, hogy a párhuzamos helynevek nem egymás fordításai, hanem egymástól függetlenül, azonos szemlélet alapján hozta létre őket két különböző nyelvű névadó közösség (1943: 53). Ezt az elképzelését KNIEZSA nem nyelvi adatokkal bizonyítja (nyilván nem is lehetne: ugyanazt a helynévformát elvileg fordítás és egy már meglévő névtől független névadás is létrehozhatja, tehát pusztán az adatból ezt megállapítani nem lehet), hanem azt igyekszik cáfolni, hogy a régi helynevek fordítás eredményeként is létrejöhetnek volna. A fordítás lehetőségét a következők miatt veti el: (1) a fordítás csak elvontan gondolkozó művelt rétegtől származhat, mert az egyszerű emberek nem ismernek elvont fogalmakat (1943: 53); (2) ugyanakkor az írnokok sem fordíthatták le a neveket, mert az ellenkezőt volna az oklevelek legfőbb funkciójával, a helyek azonosíthatóságával (1944: 40); (3) sok olyan név adatolható, amelynek nincs párhuzamos megfelelője, pedig átlátszó szerkezetű (1944: 12).

(1) A népi névadás és az elvont gondolkodás kapcsolata a KNIEZSA-elméletbe azért került be, mert KNIEZSA szerint fordításról csak akkor lehet szó, ha az eredeti névadási motívum már nem reális, pl. a *Tölgyes* már nem tölgyerdőt jelöl (1943: 53). Az ugyan megkérdőjelezhető, hogy vajon elvont fogalommá válik-e a tulajdonságot jelölő névrész alapszava, ha a megnevezett sajátosság megszűnik, az pedig, hogy az „egyszerű” emberek is képesek elvont gondolkodásra, még csak nem is kétséges, KNIEZSÁnak ez a tétele a névadás szempontjából mégis egy másik tényező miatt figyelemreméltó: vajon az ún. „népi” névadás valóban kizárólag a másik nyelv helyneveitől függetlenül vagy utólagos (tehát kancelláriai) fordítással jöhet-e létre, azaz nem lehetséges-e, hogy egymás mellett élő névhasználó csoportok lefordítják, és használni kezdik egymás helyneveit. Ahogy már megjegyeztem, a fordítás és a független névadás kérdését pusztán a névadatok alapján sem a mai, sem a korábbi névkincs alapján nem látom eldönthetőnek, de ha valamelyik lehetőség nem cáfolható egyértelműen, akár más bizonyítékok bevonásával is, akkor azt nincs okunk kizárni sem. A független névadás mellett elméleti síkon sok érv hozható fel: az egyrészes, fajtajelölő funkcióval bíró (azaz pusztai földrajzi köznévből álló) helynevek jelentős része bizonyára így is jött létre, adattáramban is számos ilyen példa van (pl. m. *Csapás* ~ n. *Trieb*, m. *Legelő* ~ n. *Hutweide*, m. *Temető* ~ n. *Kirchhof*). Ezekből a denotátumtípusokból az adott közösségben általában egy van, névfunkcióját tökéletesen ellátja akkor is, ha nevében csupán a fajtaját jelölik meg. Más a helyzet akkor, ha több azonos fajtajú denotátumot is ismer a névadó közösség: ekkor általában a fajtajelölő alaptagot megkülönböztető szerepű, sajátosságjelölő bővítményi rész előzi meg. Mivel egy-egy denotátumnak számos tulajdonsága lehet (tulajdonos, méret, szín, növényzet, egy másik denotátum közelsége stb.), nehéz belátni, hogy egymástól függetlenül ennyi esetben hoztak volna létre a névadók ugyanolyan motiváció alapján helyneveket (pl. ugyanannak a vízfolyásnak *Sásdi/árok*, *Sásdi/víz*, *Nagy-árok*, *Széki-víz* és *Baranyai/csatorna* magyar nevei is ismertek, németül pedig *Sásder/Graben* és *Kanal* néven említik). Az ilyen esetekben én (hangsúlyozom: pusztán logikai úton) nagyon is valószínűnek látom a fordítás lehetőségét.

(2) Az írnok szerepe főként a régi helynevek megítélése szempontjából lényeges. Tudatos oklevélírói fordítást főként az etimológiailag áttetsző helynevek latinra fordításakor feltételezhetünk (vö. HOFFMANN 2004: 13), ugyanakkor egyes vélemények szerint valamely vulgáris nyelvre történő fordításban is szerepe lehetett a kancelláriának: például KRISTÓ szerint az írószervek sok esetben magyarosíthatták a neveket, az a réteg ugyanis, amelynek készült, döntően magyar nyelvű volt. Éppen ezért KRISTÓ nem is tartja elvárhatónak az oklevelektől, hogy azok adatai pontosan tükrözzék az etnikai viszonyokat, hiszen nem is ilyen céllal íródtak (2003: 17–18). Egy másik tanulmányában KRISTÓ annyi szerepet tulajdonít az oklevélírónak, hogy kétnyelvű nevek esetén választhatott, melyik formát jegyzi le (2000: 26–7).

A régi párhuzamos nevek értékelésében meglátásom szerint leginkább azok a névpárok lehetnek segítségünkre, amelyek egy oklevélben, egymás mellett szerepelnek: ezek gyakran a latin szöveggörnyezetükkel is jelzik, hogy együtt, egyidejűleg is használatban voltak, vagy legalábbis a névhasználók mindkét formát ismerték. Egyszerre említik két néven például a *Gradistyan* ~ *Hidvég* nevű települést (1296: *Gueredystha* vel *Hydwygh* vocatam, Gy. 1: 307–8); *Malatin* ~ *Meseföldé*-t (1341>1391: rex p-es suas *Malatyn* et alteram *Malatyn*, al. nom. *Mechefelde*, Gy. 4: 78); *Szelnice* ~ *Izsépfalva*-t (1391: Super *Selniche* que nunc vocatur *Isipfalva*, Gy. 4: 90). Az azonban, hogy a két névforma egyidejűleg létezett, semmi esetre sem tekinthető bizonyítéknak amellet, hogy ezek egyszerre is keletkeztek volna.

(3) Az előbbieK KNEZSÁnak azt a felvetését is magyarázzák, hogy miért nem szerepel minden esetben másik nyelvi adat ott, ahol etimológiailag áttetsző a név szerkezete: az esetek jelentős részében nyilván azért nem, mert ilyen nem is volt. Ugyanakkor KNEZSÁnak abban igaza lehetett, hogy a fennmaradtnál lényegesen több párhuzamos névpár létezhetett a régiségben is, hogy ezek közül melyik került lejegyzésre, az az előzőeknek megfelelően leginkább a lejegyző döntésén, nyelvtudásán múlt.

Végül pedig a fordítás lehetősége mellett szól a kétnyelvű névállomány két rendszerjellemzője is: egyrészt az, hogy a ca típus a leggyakoribb névfajta, márpedig nehéz lenne igazolni, hogy a denotátum számos jellemzője közül a különböző nyelvű névadói közösségek a névpárok csaknem felében egymástól függetlenül ugyanazt a motivációs tényezőt használják névalkotásra. Másrészt a d típusú, tehát lexikális kapcsolat nélküli névpárok ritkasága is azt jelzi, hogy a kétnyelvű vidékek névadásában sokkal inkább számolnunk kell a névfordítással, mint az egymástól függetlenül keletkező névpárok lehetőségével, vö. 4.7.

4.4.2.3. A KNEZSA-féle elmélet elsősorban azért válhatott a településtörténeti kutatások egyik legtöbbet hivatkozott érvrendszerévé, mert KNEZSA kronológiai kérdésekben is állást foglalt, és támpontot kínált olyan helynevek konkrét időponthoz rendeléséhez is, amelyeknek nincs korai adata.

A kronológiai viszonyokra vonatkozó elképzelések alapgondolata a párhuzamos nevek feltételezett keletkezéséből, a független névadásból következik. Az ilyen módon létrejött neveket KNEZSA ugyanis egyidejűnek, azonos korúnak tartja, ennek megfelelően akkor is egyidejű, párhuzamos névadásról van szó, ha hosszú ideig csak az egyik nyelvű forma adatolható a forrásokban (1943: 37–8, 1944: 47–8). KNEZSA egy „visszhang nélkül maradt” MELICH-tanulmányra hivatkozik (MELICH 1923b: 105–11, 137–42), melyben MELICH személynévi eredetű párhuzamos helyneveket vizsgálva állapítja meg: mindkét (három) népnek ott kellett élnie, még ha a helynevek hosszú időn keresztül csak egy alakban fordulnak is elő, a tulajdonosra történő utalás ugyanis csak addig lehetett a névadás indítéka, míg a tulajdonos élt.

MELICH igazát bizonyítandó (illetve egyéb, nem személynévi alapú névpárokra is kiterjesztve elgondolását) KNIEZSA magyar–szlovák, magyar–román és német–cseh névpárokat vizsgál. A bizonyítékként felhozott nevekről azonban csak annyit tudunk meg, amennyit azok adataiból kiolvashatunk: az első előfordulás idejét, és azt, hogy a névpárok tagjai valamilyen fokú szemantikai egyezést mutatnak, a keletkezési idejükre, illetve az egyidejű keletkezésre azonban semmilyen fogódzót nem találunk. Nem is találhatunk, hiszen az első feljegyzés ideje és a név létrejöttének a kora nagy valószínűséggel nem egyezik meg.

A nevek keletkezésének idejére KNIEZSA nyilván az alapján a jórészt általa kidolgozott elv alapján következtet, hogy bizonyos névtípusok csak bizonyos időszakokban jöhettek létre, tehát a viszonylag késői adatolású neveket is vissza lehet vezetni egy viszonylag szűk időintervallumra (vö. pl. KNIEZSA 1960: 21). Újabban azonban számos kutatás igazolta, hogy az egyes régi névalkotási modellek nagyon is tág időhatárok között voltak aktívak (vö. pl. KÁZMÉR 1970: 89, 119; KRISTÓ 1976: 4, 2003: 15; MEZŐ 1996: 231–8).

A párhuzamos helynevek egyidejűségén és a magyar helynevek keletkezési idejének pontos meghatározhatóságán alapul KNIEZSÁnak az a tanulmánya, amelyben a szlovák településnevek létrejöttének kronológiáját határozza meg. Az eljárásnak az alapgondolata úgy vázolható fel, hogy az egyes magyar névtípusok jellemző keletkezési idejét ismerjük, a párhuzamos névadás elmélete értelmében pedig bármikorról is adatolható az azonos szemantikai szerkezetű másik (itt szlovák) nyelvi forma első előfordulása, az csakis azonos korban keletkezhetett a magyarral. Így például a puszták személynévi eredetű magyar helyneveknek KNIEZSA vizsgálatai szerint általában a szlovák *-itjo* > *-ice* képzős formák felelnek meg (azaz utalnak azonos denotátumra), tehát azoknak a keletkezési idejét éppúgy, mint a puszták személynévi eredetű helyneveké, a XIII. századig tartja lehetségesnek (1960: 21). Munkájában KNIEZSA tíz ehhez hasonló megfelelést vizsgál.

Noha bizonyára minden többnyelvű névrendszerben kimutathatók efféle megfelelések, a mai helynevek vizsgálata azt mutatja, hogy ezek egyáltalán nem kizárólagosak, sőt: a megfelelések sokszínűek, és számos variációt mutatnak, így tendenciákat is csak óvatosan fogalmazhatunk meg. Ilyen „szabályos” egyezésnek mutatkozik például az általánosabb jelentésű földrajzi köznevet tartalmazó utótagok közötti párhuzam, pl. az *út*, a *rét*, a *föld* jelentésű fajtajelölő alaptagok általában a magyar és a német helynevekben megfelelnek egymásnak, bár ahogy korábban utaltam rá, nem ritka, hogy még itt sincs teljes morfológiai egyezés az egyes számú és többes számú formák különbsége miatt. (Vizsgálatunkban ez az eltérés egyáltalán nem irreleváns: KNIEZSA is a morfológiai struktúra alapján jelöli ki a figyelembe vehető névpárokat.) Sok esetben mutatnak azonban az utótagok bizonyos fokú szemantikai eltérést is, pl. *Temető/hegy* ~ *Temető/dűlő* ~ *Kirchhof/acker* (-’föld’), *Csákó/oldal* ~ *Csákó/Berg* (-’hegy’),

Malom/kert ~ *Mühl/acker* (-'föld'); máskor az utótagnak képző felel meg, pl. *Kalamászos* ~ *Schmierofen/Tal* (-'völgy'), *Homokos* ~ *Sand/Berg* (-'hegy'), sőt olyan névpár is van a korpuszban, amelyben az egyik név utótagjának semmilyen megfelelője nincs a másik névben, pl. *Kálvária* ~ *Kalvarien/Berg* (-'hegy'), *Könyök/dűlő* ~ *Ellbogen* ('könyök').

A „szabálytalan” névpárok nagy száma mellett egy elvi probléma is kérdésessé teszi a mechanikus megfeleltetést: a magyar helynevek és a nekik megfelelő szlovák képzős formák időhöz kötéséből nem adódik automatikusan, hogy az adott képző csak akkor és csak ott volt produktív helynévképzői funkcióban, amikor és ahol a neki megfelelő magyar névadási minta is épp termékeny volt. Ahhoz, hogy ezt megállapíthassuk, a magyar párhuzamos formával nem rendelkező szlovák helynevek, illetve képzőik kronológiai viszonyait is meg kellene vizsgálni, az ilyen vizsgálat eredménye viszont független attól, hogy a magyar névtípusok időbeli eloszlása mit mutat. Azaz: ha jó nyomon járt is KNEZSA a szlovák névtípusok kronológiai rendszerének meghatározásában, az nem a magyar névrendszer ilyen jellegű sajátosságaiból, hanem a szlovák adatok időrendjéből következhet.⁹⁹

4.5. Kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése (cba típus)

Az előbbi kategóriánál lényegesen alacsonyabb, mindössze 5% az aránya annak típusnak, melybe egymásnak részlegesen megfelelő, kétrészes nevekből álló helynévpárok sorolhatók, pl. m. *Nagy/rét* ~ n. *Untere/Wiese*, m. *Vargai/árok* ~ n. *Linsen/Graben*, m. *Pap/hegy* ~ n. *Schnee/Berg*. A kategória alacsony elemszáma bizonyára azzal magyarázható, hogy a két-nyelvű területeken a tapasztalatok alapján nem jellemző, hogy a denotátum számos tulajdonsága közül a névadók ne ugyanazt választanák a névadás motivációjául, vagyis a két névadó közösség általában bizonyára nem egymástól függetlenül ad nevet. Az ide tartozó nevek értelemszerűen mind kétrészesek, az azonos jelentésű névrészük a fajtajelölő köznevet tartalmazó utótag, előtagjaik pedig a denotátum különböző tulajdonságára utalnak. Mivel az összetett helynevek kialakulásának legtermészetesebb módja, hogy utótagjuk a jelölt hely típusát megnevező földrajzi köznév, a cba csoport helynévpárjairól inkább valószínűsíthetjük, hogy egymástól függetlenül jöttek létre tagjaik, mintsem hogy a nevek egyik felét (konzekvensen az utótagot) lefordították, a másikat pedig más motiváció alapján újraalkották volna. (Vö. még 4.7.)

⁹⁹ Mivel a KNEZSA-elméletből az fentiekben csak azokat a pontokat (mint a definíció problémája, a fordítás és független keletkezés ügye, a névpárok kronológiai felhasználhatósága) emeltem ki, amelyek meglátásom szerint felülvizsgálatra szorulnak, véleményem talán kissé sarkosnak tűnik. Természetesen legkevésbé sem KNEZSA eredményeinek, érdemeinek a kétségbevonása a célom, mindössze arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az elmélet megjelenése óta hatvan év telt el, és azóta számos új adat, eszköz és módszer áll rendelkezésünkre, amelyek felhasználásával a párhuzamos helynevekről alkotott elképzeléseket tovább árnyalhatjuk, és ahol szükséges, pontosíthatjuk.

A cba kategória az előbbiekhöz képest meglehetősen egyneműnek tűnik, alkategóriákra nem bontható. Mindössze néhány olyan (tipikusnak nem is igen mondható) névpár emelhető ki, amelyek idesorolása kérdéses. A névállományban vannak például olyan helynévpárok, amelyek utótagjai egymásnak másik nyelvű megfelelői, előtagjaik között pedig nincs ugyan lexikális egyezés, a szemantikai kapcsolat mégis felismerhető, pl. m. *Örzse/hegy* ~ n. *Frauen/Berg*, m. *Idamajori/út* ~ n. *Pusstaer/Weg*. Szintén ritka, csupán néhány névpárra jellemző, hogy nem az utótagok, hanem az előtagok felelnek meg egymásnak, pl. m. *Homo-kos/domb* ~ n. *Sand/grube*, m. *Cigány/lakás* ~ n. *Zigeuner/Stüchl*, m. *Alsó/falu* ~ n. *Untere/Ecke*. A névrészek felcserélést (és ezzel a névrészi funkciók eltérését) tapasztaljuk a m. *Szódó/tető* ~ n. *Gleich/Szódó* névpár tagjai között.

4.6. Egyrészes és kétrészes nevek részleges megfelelése (cbb típus)

Az előbbinél is ritkábban fordul elő, hogy a névpár egy egyrészes és egy kétrészes névből áll, és az egyrészes név szemantikailag megegyezik a másik helynév egyik részével (általában az utótagjával). Az ilyen struktúrájú, egyrészes német neveket tartalmazó helynévpárok aránya az összes névpáron belül 2%; ez a csoport a modellen belül úgy értelmezhető, hogy a német név megfelelője része a magyar névnek, pl. m. *Anna/malom* ~ n. *Mühle*, m. *Szent/kút* ~ n. *Brünnlein*. A kategóriába jellemzően olyan névpárok kerülnek, amelyekben a magyar név utótagja és a német név azonos közsói jelentésű földrajzi köznevek, ritkábban viszont az előtag felel meg az egyrészes névnek, pl. m. *Könyök/dülő* ~ n. *Ellenbogen*, m. *Macskafej/dülő* ~ n. *Katzenkopf*. Szintén ritka, hogy a német név is kétrészes, és e kétrészes név fordítása együttesen alkotja a magyar név egyik névrészét, pl. m. *Iskolai/nagyhid* ~ n. *Grosse/Brücke*, m. *Hosszú/szabadföldek* ~ n. *Frei/Acker*. Különleges és kivételes alcsoportját alkotják e kategóriának azok a névpárok, amelyek a névelemek (tehát a helyneveket felépítő, névrészi funkcióval nem rendelkező lexémák) keveredését és hiányát mutatják, pl. m. *Hideghegy/alja* ~ n. *Untere/Kalte*, m. *Hábhegyi/szőlő* ~ n. *Wein/berg*.

Ennek az altípusnak lényegében véve fordítottjaként jöttek létre azok a párok, amelyek magyar eleme egyrészes, és e névnek a közsói jelentése megegyezik a kétrészes német név egyik névrészének a közsói alapjával. Ennek a csoportnak az aránya azonos az előzőével: szintén 2%. Az alkategóriák is hasonlóak a fentiekhez: a magyar név általában a német név utótagjának felel meg, pl. m. *Kertek* ~ n. *Wald/garten*, m. *Falu/rét* ~ n. *Obere/Dorfwiese*, de az előtaggal való egyezés is előfordul, pl. m. *Kálvária* ~ n. *Kalvarien/Berg*, m. *Bozót* ~ n. *Hecken/Tal*. Kétrészes magyar név mutat lexikális egyezést a német név előtagjával például a m. *Új/föld* ~ n. *Neufeld/Acker* névpárban, míg a kétrészes magyar név a német név utótagjának felel meg pl. a m. *Falu/rét* ~ n. *Ober/Dorfwiese* névpár esetében. Egy (név közepén lévő)

névelemben különböznek a következő névpárok: m. *Disznó/gödör* ~ n. *Saustall/graben*, m. *Sarádi/árok* ~ n. *Sarader/Mühlgraben*.

Kérdéses, hogy esetleg ebbe a csoportba kerülhet-e egy a tükörfordítások között már bemutatott névpárcsoport: az, amelyiknek a magyar elemei egyrészes képzett közszók, német megfelelőik pedig kétrészesek, s előtagjuk szemantikai egyezést mutat a magyar név alapszavával, utótagjuk pedig földrajzi köznév, pl. m. *Káposztás* ~ n. *Kraut/Feld*, m. *Kenderes* ~ m. *Hanf/Stücke*. Ha ezeket a neveket úgy értelmezzük, hogy a magyar név képzővel fejezi ki ugyanazt a funkciót, amit a német név összetételi utótaggal, akkor e helynévpárok helye a ca kategóriában van. (Ezek a bizonytalan idesorolású nevek nincsenek benne a 2%-os hányadban, mert a ca típusú nevek csoportjában már figyelembe vettem őket, és torzulnának az arányok, ha ugyanazok a párok két helyen is szerepelnének. A tükörfordítások közé sorolásuk természetesen éppolyan önkényes, mintha ide, a cbb csoportba kerültek volna.) Fordított esetre, azaz német képző és magyar névrész megfelelésére mindössze egyetlen példát tartalmaz adatbázis, és ott is a magyar előtag hozható kapcsolatba a német formánssal: m. *Kis/part* ~ n. *Berglein*.

A cbb típusú névpárok véleményem szerint mindenképp részfordítás eredményeként értékelendők, ha a kétrészes név előtagja tartalmazza az egyrészes név lexikai megfelelőjét (pl. m. *Harangkúti/rétek* ~ n. *Glocken/brunnen*, m. *Róka/gödör* ~ m. *Fuchsloch/akcer*). Ha az egyrészes név közszói alaptagjának jelentése az utótagéval egyezik (ez a típus valamivel gyakoribb), akkor hasonlóképpen értékelhető viszonyuk, mint a cba típus esetében: mivel egy-egy objektumot mindig legkézenfekvőbb a fajtáját jelölő közszóval vagy egy ilyen közszó és egy tulajdonságjelölő előtag összekapcsolásával megnevezni, a független névadás éppúgy elképzelhető, mint az, hogy egy már létező, másik nyelvű helynév indukálta az új helynév keletkezését. (Mivel a helynévtár adatai alapján nem dönthető el, hogy a névpár melyik tagja volt az elsődleges, ez utóbbi esetben két keletkezési mód is feltehető: egyrészt a részfordítás, másrészt a teljes fordítás és utólagos kiegészülés lehetősége.)

4.7. Sem hangalaki, sem szemantikai megfelelés nincs a névpár tagjai között (d típus)

A főbb kategóriák közül abba a típusba tartozik a legkevesebb elem, amelynek tagjai között a denotátum azonosságán kívül semmilyen nyelvi megfelelés sincs,¹⁰⁰ pl. m. *Halastó* ~ n. *Erlen/Wiesen*, m. *Réce/pusztá* ~ n. *Kuh/Graben*. A névpárok mindössze 5%-a került ide. A típus ritkasága két tekintetben is nagy jelentőséggel bír a régi helynevek rendszerének szempontjából. Egyrészt azoknak az azonos jelentésű neveknek a kronológiai viszonyait állítja új

¹⁰⁰ EICHLER és ŠRÁMEK tipológiájában ezt a típust „szabad névpároknak” (freie Namenpaare) nevezi (1984: 15)

megvilágításba, amelyek között nincs szemantikai egyezés, mert ha a mai, szinkron névadatok között ennyire ritka ez a típus, akkor kicsi a valószínűsége, hogy a régi oklevelekben említett azonos denotátumra utaló d típusú névpárok egy időben léteztek volna (kizárni természetesen nem lehet, de a fenti arányszám mindenképp ellene szól).

A d típusú nevek ritkaságának másik, régi nevekre vonatkozó következménye a nevek keletkezésével kapcsolatos: ha ennyire szórványosan fordul csak elő a kétnyelvű vidékeken ez a névpárfajta, kétséges, hogy az azonos denotátumot jelölő nevek egymástól függetlenül jönnek létre, hiszen a jelölt számos tulajdonságából (pl. méret, tulajdonos, szín, anyag, helyzet stb.) csak az esetek nagyon kis hányadában választanak a névadói csoportok teljesen eltérő névalkotás motivációjául. A névpárok lexikális eltérése inkább azzal magyarázható, hogy a meglévő nevek hatással vannak egymásra, és a már meglévő nevek szolgálnak elsődleges motivációul a másik nyelven történő névadás számára, a legkézenfekvőbb névadási mód pedig a fordítás. (Ez a megállapítás persze főként a kétrészes nevekre lehet igaz, olyanokra, amelyek egyik névrésze a denotátum egyik sajátosságára utal. Az egyrészes, pusztán fajtajelölő közszókból álló nevek — leginkább építmények, intézmények nevei, mint a m. *Iskola* ~ n. *Schule*, m. *Templom* ~ n. *Kirche*, m. *Malom* ~ n. *Mühle*, amelyek egyébként is a tulajdonnév és a köznév széles határsávján állnak — bizonyára egymástól függetlenül is létrejöhetnek.)

A d csoport elemei között van néhány névpár, amelyek tagjai között ugyan nincs lexikális megfelelés, mégis valamilyen szemantikai kapocs felfedezhető, pl. m. *Vad/kert* ~ n. *Saustall/Wiesen*, m. *Kövesdi/erdő* ~ n. *Stein/Berg*. Ezek az adatok a független névadással kapcsolatos elképzeléseket még tovább gyengítik.

4.8. Egynyelvű névpárok (e típus)

Az elemzési modell utolsó csoportját az egy közösség által használt névpárok alkotják. Magyar névhasználóktól gyűjtötték a vizsgált névpárok 24%-át, németektől pedig 3%-át. Ahogy azt a korábbiakban is jeleztem, a kétnyelvű településeken viszonylag magasnak tűnik az egy etnikai csoporthoz köthető nevek, névcsoportok hányada: az összes kétnyelvű településen gyűjtött adatnak ezek a nevek a 11 %-t teszik ki, a kétnevelők körében pedig összesen 27%-át. Ez az arányszám azt jelzi, hogy a kétnyelvű környezetben a denotátumok hány százalékát nevezi meg csak az egyik közösség, azaz nem nevezi meg a másik népcsoport. Tekintve, hogy a helyek névtelensége általában azt jelzi, hogy az adott közösség a helynévvel meg nem nevezett objektumot nem értelmezi helyként, az egynyelvű névpárok fenti arányszámait — bármelyiket vegyük is figyelembe — irreálisan magasnak gondolhatjuk. Két szoros kapcsolatban élő közösség esetében a magyarázat aligha lehet az, hogy az egyik etnikai csoport mást

tekint helynek, mint a másik; az okok sokkal inkább az adatok gyűjtésében, lejegyzésében keresendők.

5. A kettőnél több helynévből álló névcsoportok modelljei

Amint azt a 2. pontban bemutattam, a kétnyelvű településeken a denotátumoknak csak egy része egy-, illetve kétnévű, nem elhanyagolható számban vannak a vizsgált vidéken kettőnél több nevet viselő helyek, vizek is. Az előzőekben vázolt modell alapvetően két, különböző nyelvű névhasználóktól gyűjtött helynév viszonyát képes leírni, de a kettőnél több azonos jelentésű név összefüggései is viszonylag egyszerűen megragadhatók, ha azt úgy fogjuk fel, mint amely többször két név kapcsolatának a kombinációja. Nyilvánvaló, hogy minél több név vonatkozik ugyanarra denotátumra, egymáshoz való viszonyaik annál sokszínűbb képletek alapján szerveződhetnek.

Az alábbiakban a többnevűség néhány tipikus mintáját mutatom be.

5.1. A kétnyelvű vidékek háromnevű denotátumai között is vannak olyanak, amelyek valamennyi neve ugyanattól a nyelvhasználói közösségtől származik, pl. m. *Csapás* ~ m. *Hódos* ~ m. *Nagy/Hódos*, n. *Wasen* ~ n. *Wasen/Stück* ~ n. *Wasen/Feld*. (A háromnevűek 13%-a ilyen, tehát a jelenség lényegesen ritkább, mint a kétnévűek körében. Ez a megállapítás általában is igaz a kétnyelvű településeken tapasztalt többnevűségre: minél több neve van egy denotátumnak, annál kevésbé valószínű, hogy azok mind egy nyelvhasználói körhöz tartoznak, tehát annál biztosabb, hogy legalább egy másik nyelvű is van közöttük.)

Ha az azonos nyelvű szinonim nevektől eltekintünk, a háromnevűség két egyező és egy eltérő nyelvű névhasználóktól gyűjtött nevet jelent,¹⁰¹ pl. m. *Temetői/árok* ~ n. *Kirchhofer/Graben* ~ n. *Bach*; m. *Homok* ~ m. *Homok/szőlő* ~ n. *Sand/Weingarten*. Az azonos nyelvű nevek egymással a fent vázolt rendszer szerint e típust alkotnak, a névcsoportokat tehát azokkal a kapcsolatokkal jellemzzük, amelyek a két azonos nyelvűt egyenként a másik nyelvű adathoz fűzik, tehát a három azonos jelentésű helynévből álló névcsoportok két viszony kombinációjával írhatók le.

A leggyakoribb viszonytípus a háromnevűségen belül szintén a teljes szemantikai egyezés, az elemzett névcsoportok mintegy felében legalább két név viszonya ca típusú. Az természetesen meglehetősen ritka, hogy mindkét azonos nyelvű név teljes fordítása lenne a harmadik névnek: ez csak olyankor fordulhat elő, ha egy-egy névrészük, névelemük közszoí alapja szinonimája egymásnak, pl. m. *Temető/dűlő* ~ n. *Friedhof/Acker* ~ n. *Kirchhof/Acker*, m.

¹⁰¹ Mintegy tucatnyi olyan eset szerepel csupán az adattárban, hogy egy denotátumnak három különböző nyelvhasználói csoporttól származó nevét is feljegyezték, ezek mind Nagyhajmás község névkincsét gazdagítják.

Melger/gödör ~ m. Melger/árok ~ n. Melger/Graben, m. Erdéslak ~ m. Erdésház ~ n. Jägerhaus.

Az esetek nagy többségében viszont a három névből kettő áll csak ca fajtájú kapcsolatban egymással, a másik kétnyelvű viszony valamilyen másik típusba sorolható. Ez a másik kapcsolat rendszerint cb, azaz részleges szemantikai egyezés van csak a két név között: pl. a m. *Malom/árok ~ m. Szaloknai/árok ~ n. Mühl/Graben* névcsoportból az első magyar név és a német név teljes egyezést, míg a második név és a német név részleges egyezést mutat. (A két magyar név e típusú viszonyban áll egymással.) Hasonló a kapcsolat például a következő névcsoportokban: m. *Vaszari/út ~ m. Vaskapui/út ~ n. Vaszarer/Weg; m. Urasági/rét ~ m. Kövesdi/rét ~ n. Herschafts/Wiese.* (Ez a kombináció leginkább az utak nevére jellemző).

A háromnevűség másik jellegzetes típusa, hogy a három névből kettő egymással szemantikailag teljesen megegyezik (ca), a másik kapcsolat pedig cbb típusú, azaz az egyik név egy részének felel meg a másik (általában egyrészes) helynév. Pl. a m. *Sarok/utca ~ m. Sarok ~ n. Vinkel* azonos jelentésű helynévcsoportban a két magyar név e, az első név és a német forma cbb, míg a német név és a magyar adat ca típusú kapcsolatban áll egymással. Ugyanilyen összefüggésben állnak egymással a következő háromtagú névcsoportok is: m. *Új/rét ~ m. Új-rét/föld ~ n. Neu/Wiese, m. Sziget ~ m. Sziget/domb ~ n. Insel, m. Szőlő/hegy ~ m. Szekcsői/szőlőhegy ~ n. Wein/gebirge.*

A háromtagú névcsoportokban számos egyéb kapcsolatminta is tapasztalható, ezek azonban meglehetősen ritkák, legtöbbjük csak egy-két esetre korlátozódik. Néhány szabályszerű megfelelés ezek között is kimutatható: például ha a névcsoportban két név között semmilyen szemantikai megfelelés nincs, akkor a másik kapcsolat a csoportban rendszerint a tükörfordítás, pl. m. *Diós/tanya ~ m. Brunner/malom ~ n. Brunner/Mühle, m. Guricai/út ~ m. Alsó/falu ~ n. Unter/Dorf.*

5.2. A háromnál több névből álló azonos jelentésű névcsoportok az imént bemutatottakhoz hasonló mintákkal kevésbé írhatók le. Igaz, ezeknek a névcsoportoknak a belső kapcsolatai is mindig jellemezhetők a névpárok viszonyaira kidolgozott modell valamelyik kategóriájával, vagyis ha egy adott névcsoportból bármely két nevet kiemelünk, azok kapcsolata mindig megfeleltethető a modell egy osztályának. A probléma inkább abból adódik, hogy minél több névből áll egy névcsoport, annál kevésbé kategorizálhatók a rájuk jellemző névpárkombinációk. Általános sémák persze megadhatók: például szinte minden négy és több elem-ből álló névcsoport belső kapcsolatai között van legalább egy ca típusú viszony, tehát teljes lexikális egyezés, de olyan sémarendszer, mint amilyennel a névpárokat jellemeztük, aligha állítható fel a több névből álló csoportokra. Ennek oka részben ezeknek a névcsoportoknak a tagjaik számával fordítottan arányos gyakoriságában keresendő (azaz minél több névből áll-

nak e csoportok, annál ritkábbak), részben pedig abban, hogy a belső kapcsolatok számával arányosan nő a lehetséges variációik száma is. Végül pedig számításba kell azt is vennünk, hogy a négy, illetve több névből álló csoportokban a különböző nyelvű adatok aránya is többféle lehet: amíg a névpárokat mindig egy német és egy magyar név alkotja, a háromnevűeknél már két lehetőség van, valamelyik nyelv adataiból ugyanis kettő van, a négy névből álló csoportokban viszont lehet az egyik nyelv adataiból egy, a másiktól három, lehet ennek fordítottja, és lehet két-két név is a csoportban. Az ennél több azonos jelentésű helynévből álló csoportok összetétele értelemszerűen még bonyolultabb, ezt pedig csak fokozza, hogy az így létrejövő viszonyokat a modell kategóriái szerint egyenként lehet tipizálni.

Ahogy jeleztem, néhány általános jellemzőt ezekről a bonyolult, sokszínű kapcsolatrendszer kialakító azonos jelentésű névcsoportokról is megállapíthatunk. Ha például a névcsoport tagjai között az egyik nyelvből csak egy név adatolható, az nagy valószínűséggel a többi névadatok közül az egyikkel ca viszonyban van, vagyis szemantikailag egyeznek a névrészek: pl. a m. *Kápolnai/út* ~ m. *Tetői/út* ~ m. *Szőlői/út* ~ n. *Kapellen/Weg* névcsoportban a német név az első magyar névvel teljes értelmi egyezést, a másik kettővel pedig a részleges megfelelést (cba) mutat. Ha a négytagú névcsoport két német és két magyar névből áll, akkor azok leggyakrabban páronként teljesen egyeznek, a nem egyezők között pedig részleges megfelelés van, pl. a m. *Szaloknai/árok* ~ m. *Malom/árok* ~ n. *Szalaker/Graben* ~ n. *Mühl/graben* névcsoportot lényegében két teljesen egyező névpár alkotja (ca), a névpárok egymástól pedig egy-egy névrészükből térnek el (cba).

6. A többnevűségi viszonyok vizsgálatának eredményei

6.1. A kétnyelvű névállomány elemzésének főbb eredményei

A kétnyelvű településeken feljegyzett névpárokat jellemző arányszámokat az alábbi összefoglaló táblázat szemlélteti:

Névpártípusok	%
I. kétnyelvű névpárok	
a) hangalaki megfelelés	
aa) teljes hangalaki megfelelés	9
ab) részleges hangalaki megfelelés	1
b) hangalaki és szemantikai megfelelés	1
c) szemantikai megfelelés	
ca) teljes szemantikai megfelelés	48
cb) részleges szemantikai megfelelés	
cba) kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése	5
cbb) egyrészes és kétrészes nevek részleges szemantikai megfelelése	4
d) nincs megfelelés	5
II. egynyelvű névpárok	

magyar egynyelvű névpárok	24
német egynyelvű névpárok	3

15. táblázat: A névpárok típusainak százalékos megoszlása

A számok azt jelzik, hogy a kétnyelvű névpárok között a leggyakoribb névalkotási mód a tükörfordítás, vagyis a helyet az egyik nyelvben már meglévő helynév funkcionális-szemantikai szerkezetét adoptálva saját nyelvi elemekkel nevezi meg a másik névalkotó közösség. A többi névalkotási mód ennél lényegesen ritkább, egyedül az átvétellel létrejött teljes hangalaki megfelelések aránya mondható még jelentősebbnek. A kétnyelvű területek névadatai között meglehetősen magasnak tűnik azoknak a névpároknak a hányada, amelyeknek mindkét tagja ugyanahhoz a nyelvhasználói körhöz köthető (még szembetűnőbb ez az arány, ha ehhez az egynevű denotátumok nagyon magas számát is hozzászámítjuk), az ugyanis aligha hihető, hogy a helynevek ilyen nagy százalékát az egyik nyelvközösség nem ismeri vagy nem nevezi meg. Az okokat inkább a névgyűjtés körülményeiben kell keresnünk.

Az egyes kategóriák részletes bemutatása során láthattuk, hogy még egy ilyen egyszerű elemzési keretben is bőven akadnak átmeneti sávok, bizonytalanul besorolható nevek, sőt névtípusok. Az egyes névpárfajták valószínűleg nemcsak az elemzések során nem választhatók el egymástól tisztán: a névadási folyamatban is minden bizonnyal keveredhetnek, össze- csúszhatnak a két nyelvben használatos névalkotási minták, azaz névmodellek. (A leírási keret teljességét jelzi viszont, hogy nincs olyan névpár, amelyik egyetlen csoportba sem sorolható be, a bizonytalanságok mindig a többfelé elemzési, értelmezési lehetőségéből adódtak.)

6.2. A régiség névadására is érvényes tapasztalatok

A mai névrendszerben lényegesen gyakoribb a többnevűség, mint ahogyan azt az oklevelek alapján a régi névrendszerekről feltételezni szokás. A többnevűség az egynyelvű és többnyelvű települések névkincsét egyaránt jellemzi, de a kétnyelvű vidékeken az azonos jelentésű névcsoportok többségét mindkét nyelvhasználó közösség nevei alkotják. A régiségből helynévpárokat, azonos denotátumot jelölő névcsoportokat ritkábban tudunk kimutatni (főként, ha csak a szinkrón többnevűséget vizsgáljuk). Ennek oka egyrészt a korabeli oklevelezési gyakorlattal magyarázható, másrészt viszont — a kétnyelvű névpárok hiányában — azt sem zárhatjuk ki, hogy az oklevelezés megindulásának korában nem számolhatunk kétnyelvűséggel.

Az elemzett névtípusok közül korai helynévrendszerek vizsgálatakor a településnevek és a külterületi nevek jellegzetességei lehetnek igazán relevánsak, mert a belterületi nevekkel jelölt objektumfajták az ómagyar korban (főleg annak kezdetén) nem léteztek, illetőleg neveik nem maradtak fenn. A településnevek általában korábbi, pusztán a névadat(ok) alapján ponto-

san meg nem határozható időpont településtörténeti viszonyait konzerválják, a mindenkori lakosság nemzetisége csak akkor állapítható meg, ha a BMFN.-hez hasonló, pontos lejegyzési rendszerrel dolgozó névtár áll a rendelkezésünkre. Ennek megfelelően az oklevelek településnévi adataiból csak nagyfokú óvatossággal és csupán nagyon tág időhatárok között következtethetünk a névhasználó közeg etnikai viszonyaira (még akkor is, ha a névadók nyelvi hovatartozása pontosan megállapítható). A külterületi nevek, főként a domborzati nevek és a kisebb vizek nevei a településnevekkel szemben jóval realisabban tükrözik a nevek lejegyzésének idején ott élő névhasználók nyelvi-etnikai viszonyait: az egynyelvű vidéken ugyanis jó részt egy nyelvből származó helynevekkel, a kétnyelvű vidéken viszont mindig két nyelvből származó helynevekkel kell számolnunk.

A névpárok, névcsoportok belső kapcsolatainak elemzési eredményei azt sugallják, hogy a kétnyelvű névrendszerekben az azonos jelentésű nevek között általában szemantikai megfelelés van: leggyakrabban teljes egyezés. Ennél a típusnál lényegesen ritkábbak az egyéb típusok, mint a részleges egyezést mutatók, illetve az átvétel eredményeként létrejött hangalaki megfelelések, legkevésbé pedig azok a névpárok jellemzők a rendszerre, amelyek tagjai között semmilyen kapcsolat nem fedezhető fel. Ezek a jellemzők arra engednek következtetni, hogy a kétnyelvű vidékek egy-egy nyelvhez köthető névrendszerei még akkor sem függetlenek egymástól, ha elemeiket, az egyes helyneveket a névhasználók egymástól elkülönítve, mindig csak egy nyelvhez kapcsolva alkalmazzák a kommunikáció során. Adataink szerint ugyanis a kétnyelvű közegben az új megnevezések keletkezését a denotátum számos tulajdonsága mellett annak már meglévő, a másik nyelvben létrejött neve is motiválhatja.

Az átvételek (főként a teljes átvételek) vizsgálata a helynevek eredetének és a névhasználók nyelvi hovatartozásának közvetlen összekapcsolását illetően int óvatosságra: a névformák ugyanis sokszor olyan minimális hangtani változással illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszerébe, hogy azt csak a BMFN.-típusú modern névtárak képesek rögzíteni, a régi iratok létrehozóinak sem okuk, sem eszközük nem volt arra, hogy az ilyen jellegű változásokat, illetve változatokat tükrözzék. Ha tehát a korai névrendszerek elemzésekor nem tartjuk szem előtt, hogy a nevek között olyan átvételek is szerepelhetnek, amelyeknek szinkrón nyelvi hovatartozására semmilyen nyelvi jel nem utal, akár olyan népcsoport jelenlétére is következtethetünk, amelyik már hosszú idő óta nem él a vizsgált területen, de egykori névkincsének bizonyos elemeit az újonnan érkező etnikumok megőrizték. Az ilyen téves következtetéseket csak úgy kerülhetjük el, ha a lehető legbővebb korpuszt használjuk a vizsgálatban, az egy denotátumra vonatkozó, hozzávetőlegesen azonos korból származó helyneveket nem egymástól függetlenül, hanem együttesen, a köztük lévő kapcsolatot is feltárva vizsgáljuk, és a statisztikai elemzés eredményeit is felhasználjuk az értékelésben.

V. Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez

Az előző fejezetekben egy mai kétnyelvű névállománynak a tanulmányozásával igyekeztem olyan fogódzókat felderíteni, amelyek a korai helynévállományból levonható etnikai következtetéseket pontosíthatják. A következőkben ezeknek a szempontoknak az érvényesítésével a korai ómagyar korból fennmaradt helynévi szórványok elemzésével azt vizsgálom, hogy milyen nyelvű népesség élhetett az Árpád-korban Borsod vármegye területén.

1. Korábbi vélemények Borsod vármegye korai etnikai összetételéről

Az Árpád-kori Borsod vármegye a Sajó alsó vízvidékét, a Bükk hegységet és az ettől délre fekvő, egészen a Tiszáig elnyúló síkságot ölelte fel. A megye kezdetben határvármegye lehetett, ennek megfelelően északi szélé valószínűleg egybeesett az ország északi határával, véglegesnek tekinthető területe Torna megye létrejötte után, a XIII. században alakult ki. Határai a későbbiekben is többször módosultak, így a következőkben (GYÖRFFY GYÖRGYöt követve) az Árpád-kori Borsod vármegye területén azt a régiót értem, amelyet a vármegye XIV. századi határai jelölnek ki (vö. Gy. 1: 735–740). A vármegye középső részén fekvő magasabb hegyvidék minden bizonnyal lakatlan volt (az oklevelek *deserta silva*-ként említik, ld. Gy. 1: 736), az ettől északra és délre eső alacsonyabb területeken a magyar írásbeliség kezdete óta egyre növekvő számban mutathatók ki lakott helyek, települések.

BOROVSKY SAMU a vármegyék történetét feldolgozó sorozatának borsodi kötetében a honfoglalást közvetlenül megelőző időkre a Bükk déli lejtőjére szláv lakosságot feltételez, melyre a környéken található szláv eredetű helynevekből és a szláv építésűnek gondolt földvárromokból következtet (BOROVSKY 1909: 7–10). BOROVSKY szerint e területen germán–szláv együttélés is feltehető (véleményét germán személynévből származtatható településnevekre alapozza, pl. *Edelény*, *Arnót*, *Oszlár*), de úgy véli, germánokkal a honfoglalók már nem igen találkozhattak (i. m. 8, 10.) Szent István korára besenyő, 1089 utánra pedig kun (palóc) betelepedést állapít meg, de azt is hozzáteszi, hogy mindezek a népcsoportok, tehát szlávok, besenyők és kunok a honfoglalást követő egy-két évszázad alatt teljesen beolvadtak a magyarságba (i. m. 22–24). BOROVSKY a tatárjárást követő időszakra teszi az első német telepések érkezését Miskolc és Rudabánya környékére (i. m. 39).

KNIEZSA ISTVÁN a Sajó alsó folyásnak vidékét a magyarság legrégebbi szállásterületei közé sorolja, ahol magyarok összefüggő telepeken éltek Miskolc vidékéig, a Bükk hegység széléig. A Bükk vonulatától északra a XI. században csak gyér lakosságot feltételez, amely vélhetően a Sajó közvetlen közelében telepedett le. A Bódva és a Hernád völgyének borsodi ré-

szét bizonyára szintén magyarok lakták (KNIEZSA 1938: 379–80). Szláv lakosságot Miskolctól délre csak kis számban és csak a Bükk déli oldalára, a hegység lábáig rekonstruál, ellenben a Bükk északi lejtőinek, a Sajó és a Bódva közötti hegyvidéknek a helyneveiből szinte csak szláv lakókra következtet (i. m. 407–9).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint Borsodban „a honfoglaló magyarság az alacsony hegyvidéken sűrű szláv lakosságot talált, amiről nagyszámú szláv helynévanyag tanúskodik. [...] A honfoglaló magyarság a Tisza síkságán és a Sajó medencéjében egyaránt megtelepedett, amit a törzsi helynevek bizonyítanak.” (Gy. 1: 735–40). A XII. században cseh hospesek új településeivel, illetve kevés számú besenyő, olasz (vallon), német szórvánnyal számol, melyek — az eredeti, honfoglalás előtti szlávsággal együtt — a tatárjárás idejére kevés kivétellel teljesen beolvadhattak a magyarságba (i. m. 750). GYÖRFFY történeti földrajzát ismertetve Borsod vármegye etnikai összetételét lényegében GYÖRFFY véleményét elfogadva vázolja KISS LAJOS (1989: 138–9).

KRISTÓ GYULA a *Nem magyar népek a középkori Magyarországon* című monográfiájában az egyes népcsoportok középkori lakóhelyét veszi sorra. A szlávok közül részletesen csak azokról a csoportokról szól, amelyek az ország peremvidékein éltek (2003: 81–119). Borsod vármegyét külön nem említi, hanem összefoglalóan ír a középső területekről: a peremterületekhez mérhető betelepítések itt nem történtek, ugyanakkor számos helynévben fordulnak elő különféle szláv népnévek. Ez utóbbiakban KRISTÓ szerint a továbbélő őslakos szlávság le-származottait kell látnunk (i. m. 116–7).

2. A vizsgált helynévállomány jellemzői

2.1. Az Árpád-kori Borsod vármegye etnikai összetételének felfedéséhez felhasználtam a vármegye valamennyi ma ismert korai ómagyar kori településnevét és egyéb helynevét: vizek, erdők, felszíni formák stb. neveit. A névfajták különböző etnikum-meghatározó értékének megfelelően külön vizsgáltam a nagyobb vizek és a települések, illetve a kisebb denotátumok neveit.

2.2. A helynevek vizsgálata során a névtípus szerinti bontás mellett egy másik elkülönítési szempontot is figyelembe vettem: a kronológiát. Annak érdekében, hogy az esetleges időbeli változások is megfigyelhetők legyenek, ötvenéves periódusokra osztottam az 1200 és 1350 közötti korszakot. (Az 1200 előtti oklevelekből nagyon kevés helynév maradt fenn, ezért az 1200 előtti neveket bontás nélkül együtt vizsgálom.) Azoknak az okleveleknek az adatait, amelyek csak másolatban maradtak fenn, az eredeti oklevél keltezése (vagy kikövetkeztetett keltezési dátuma) alapján rendelem a korszakhoz, ha az oklevelet GYÖRFFY GYÖRGY az *Ár-*

pád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájában hitelesnek ítélte. Ha GYÖRFFY hamisnak tartja az oklevelet, az adatot a másolat évszámához rendelem.

Az egy denotátumra vonatkozó morfológiai névváltozatok közül (pl. *Nyárád ~ Nyárágy*) valamennyit érdemes bevonni a vizsgálatokba még akkor is, ha az eltérés köztük csupán egy morfémányi. A névváltozatok megjelenése ugyanis a névhasználó és névadói tevékenység együttes produktumának tekinthető: az újonnan megjelenő képzőelem vagy összetételi tag jelezheti a korábbi forma névadói csoportjának továbbélését (azonos nyelvű elem hozzákapcsolásakor, pl. m. *Győr ~ Diósgyőr ~ Nagygyőr*), de új névhasználói csoport megjelenését is (pl. szl. **Hlboka* > m. *Holboka* ~ m. *Holboka pataka*¹⁰², vö. szlk. *Hlboka*, ŠMILAUER 1970: 66).

A nevek kronológiai réteghez sorolását mindig az adott morfológiai változat első előfordulásának dátuma alapján végzem. A kronológiai vizsgálatok terén találunk a névtani irodalomban más eljárásra is példát: TÓTH VALÉRIA például Abaúj és Bars vármegye helyneveinek névadási indítékait vizsgálva valamennyi előfordulást figyelembe veszi, ugyanis az eljárás során abból indul ki, hogy az új név szemantikai struktúrájának kialakulásban döntő szerepet játszanak a meglévő rendszer névmodelljei (2001b: 155). A tétel elfogadása mellett is kérdéses azonban, hogy az etnikai vizsgálatokban van-e hozadéka az összes névadat elemzésének. A név keletkezésekor (azaz névadáskor) bizonyára egyidejűleg történik a szemantikai modell (azaz a korban éppen „divatos” névadási motiváció) és a nyelvi kód (vagyis a névadó közösség saját nyelvéből vett morfológiai egységek) kiválasztása. Például: nevezzük el a települést 1. a birtokosáról és a hely típusáról, 2. válasszuk ki hozzá a megfelelő nyelvi elemeket, a birtokost jelző *Jákó* személynevet és a denotátum fajtáját jelölő *falu* közszót, majd kapcsoljuk össze a kettőt a birtokviszony kifejezésével: *Jákófalva*. A modell és a kód kiválasztása tehát egyidejű, a kettő szorosan összefonódik, gyakorlatilag egyikük következik a másikból. Elméleti elkülönítésüket viszont mégis szükségesnek tartom a nyelvi-etnikai vizsgálatok során is. Nem amiatt azonban, amit a vonatkozó irodalomban több helyütt is olvashatunk, hogy ti. a névadási indítékok univerzálisak, a névadás során felhasznált nyelvi elemek (vagy elemtípusok) pedig nyelvspecifikusak (Vö. pl. ŠRÁMEK 1972–73: 55–75; HOFFMANN 1993: 24–5; TÓTH V. 2001b: 124–5). Pusztán logikai úton ugyanis lehetségesnek tartom, hogy ahogyan a névadás motivációjában (azaz a névdivatban) kronológiailag és területileg is megtalálhatók domináns minták, éppúgy lehetnek egyes minták névadóközösségenként, sőt nyelvközösségenként is eltérők – akár azonos időben és helyen élő közösségenként is. (Banális példával élve: elképzelhető, hogy az egymás közelében élő népcsoportok közül az egyik inkább a jel-

¹⁰² A *Holboka* névrész hangalakja itt is magyar névhasználói réteget valószínűsít, a név eredete viszont korábbi szláv lakosságra utal.

lemző növényzetről, a másik pedig az átszelt településről nevezi el a kisebb folyóvizeket.) A Sásdi járás mai névállományában ilyen jellegzetes eltéréseket nem lehet kimutatni, inkább az arányokban tapasztalhattunk feltűnőbb különbségeket, ez azonban nem jelenti azt, hogy más-
hol ne lehetnének jellemzők akár ilyen nyelvspecifikus eltérések is.

Visszatérve tehát a kiinduló kérdésre: csak az első előfordulást vegyük-e figyelembe vagy pedig valamennyit, inkább azt a megoldást kell választanunk, hogy a nyelvi-etnikai szempontú vizsgálatokban nem releváns a névkörnyezetnek (azaz a rendszer többi elemének) az indukáló hatása, és elegendő azt figyelembe venni, hogy az újonnan megjelenő név mely nyelv elemeiből épül fel. Erre elegendő az első előfordulás vizsgálata, a többi névadat bevonása ráadásul a statisztikai módszerek használhatóságát is korlátozná.

3. Borsod vármegye helynévrendszere és nyelvi-etnikai viszonyai

Az alábbiakban az Árpád-kori Borsod vármegye helyneveiből levonható etnikai következtetéseket mutatom be korszakonkénti, névtípusonkénti és területi (észak–déli) bontásban. A nevek eredetizetéseben KISS LAJOS *Földrajzi nevek etimológiai szótára* című munkájára támaszkodtam (1988). Borsod vármegye településneveit magam is feldolgoztam etimológiai szótár formájában, a vizsgálat eredményeit pedig összefoglaló tanulmányban ismertettem (PÓCZOS 2001: 17–81, 2003a). A következőkben részletesen csak akkor térek ki az egyes nevek származtatására, ha a FNESz. által ajánlott névfejtés problémát vet fel. Az elemzésben nem vettem figyelembe azokat a névadatokat, amelyeknek olvasata, azonosíthatósága vagy lokalizációja bizonytalan (pl. 1247: *Borosk*, 1332: *Bysz*, 1247: *Cybov*).¹⁰³ Szintén nem vontam be a vizsgálatba azokat a helyneveket, amelyeknek az eredete ismeretlen (pl. *Noszkad*, *Sztan*).

3.1. A XIII. század előtti időkből meglehetősen kevés adat maradt fenn. A vizsgált terület nagy folyói közül megemlíti az oklevelek a *Sajó* ([1200 k.]/896-ra: *Louiou ~ Souyoy*) és a *Bódva* ([1200 k.]/896-ra: *Buldua*,) nevét. Az utóbbit a szakirodalom preszláv ősiségűnek tartja, pontos eredete azonban vitatott: KISS LAJOS germán származásúnak gondolja, és a német *Fulda* névvel hozza összefüggésbe (FNESz.) A német *Fuldá*-t újabban az óeurópai víznevek körébe sorolják (UDOLPH 1990: 243, 245–6).

A kisebb folyóvizek közül már ebből a korszakból is van adat a *Hangony* ([1200 k.]/896-ra: *Hongvn*), az *Ostoros* ([1200 k.]/896-ra: *Ystoros*), a *Nyárágy* ([1200 k.]/896-ra: *Naragy*), és a *Hejő* ([1200 k.]/896-ra: *Heuyou*) nevére, ezek kivétel nélkül mind magyar töre vezethetők vissza.

¹⁰³ A helynevek első előfordulásait forrásmegjelölés nélkül közlöm, mert valamennyi névadat visszakereshető a KMHSz.-ben.

Az 1200 előttről való forrásokban¹⁰⁴ nyolc Borsod vármegyei település nevét említik. Közülük mindössze eggyel kapcsolatban vethető fel a szláv eredeztetés lehetősége: a Borsod vármegye déli határán fekvő *Dorogma* ([1200 k.]/896-ra: *Drugma*) nevét egyértelműen szláv¹⁰⁵ származásának tartja a FNESz. A többi hét nevet nagy valószínűséggel tekinthetjük magyar névadás eredményének: ezek a *Csaba* ([1067 k.]/1267: *Soba*), *Emőd* ([1200 k.]/896-ra: *Emeud*), *Győr* ('Diósgyőr', [1200 k.]/896-ra: *Geuru*), *Kács* ([1200 k.]/896-ra: *Casu*), *Százd* ([1067]/1267: mon. S. Marie ... quod dicitur *Zazty*), *Szihalom* ([1067 k.]/1267: *Scenholm*), és a csak latin változatban adatolható *Örsúrvára* ([1200 k.]/X.-ra: de *castro Vrsuur ~ castrum Ursuur*).

Mindezek mellett még 9 denotátum neve maradt fenn a XIII. század előttről. A *Tapolca* víznév szláv előzményre vezethető vissza (de a kezdetektől magyaros hangalakkal adatolható: [1200 k.]/896-ra: *Topulucea*), az *Árok-szeg* ([1067 k.]/1267: *Arukscegy*), *Árok* ([1067 k.]/1267: *Aruk*), *Nádas-szeg* ([1067 k.]/1267: *Nadescygy*), *Sár* ([1067 k.]/1267: *Saar*), *Sár töve* ([1067 k.]/1267: *Sartue*), *Székszó* ([1067 k.]/1267: *Scekszov*), *Szihalom* ([1067 k.]/1267: *Scenholm ~ Zenuholmu*) nevek pedig valamennyien Borsod vármegye délnyugati szélére, Szihalom környékére lokalizálhatók, egy oklevélben szerepelnek és kétségtávol mind magyar eredetűek. (Egynek az olvasata, így eredete is bizonytalan: [1067]/1267: *Geru*.)

3.2. Az előzőeknél jóval tagoltabb képet mutat azoknak a neveknek a rendszere, amelyek első adata a XIII. század első felében jelenik meg. A településneveket vizsgálva a következőket tapasztaljuk: a vármegye középső, lakatlan sávjától (körülbelül a Bél–Mályi vonaltól) délre fekvő falvak nevei egyértelmű magyar dominanciát mutatnak: a 24 névből mindössze 4 az, amelynek szláv eredet vagy szláv eredet is tulajdonítható. Egyértelműen szláv alapszóra vezeti vissza a szakirodalom a *Zsérc* (1248/1326: *Serch*) helynevet, a vármegye délkeleti szélén fekvő *Palkonya* (1245: *Polcona*) nevét is vélhetően szlávok adták, a vele szomszédos *Bába* (*1234/1550: *Baba*) pedig mind magyar, mind szláv alapszóra visszavezethető. Szintén felvethető a magyar és a szláv eredet a *Bábolna* (1215/1550: *Bobona*) településnévvel kapcsolatban is (a FNESz. magyar névadást, névköltöztetést feltételez), de érdemes szem előtt tartani, hogy ez a falu közvetlen szomszédja a korábban említett *Dorogmá*-nak, amely a vármegye déli részének egyetlen 1200 előttről adatolható szláv eredetű településneve. A többi délborsodi településnév egyértelműen magyar névadásra vezethető vissza: *Ábrány* (1221/1550: *Abram*), *Bogács* (1248/1326 *Bagach*), *Csát* (1225: *Sath*), *Lakcsát* (+1237/[1237–42]: *Lockath*), *Szabadcsát* (1225: *Zobodchat*), *Cserép* (1248/1326: *Cherep*), *Hetes* (1225: *Hetes*),

¹⁰⁴ Ide sorolom Anonymus 1200 körül lejegyzett adatait is.

¹⁰⁵ A névfejtésekben nem törekedtem az egyes szláv csoportok, népek megkülönböztetésére. KRISTÓT követve egységesen szlávokként említem őket, ugyanis „a forrásanyag nem engedi meg az egyenkénti bemutatást a csehek, szlovákok, lengyelek, oroszok, bolgárok, szerbek, horvátok [...] esetében, mivel az előzőeket leggyakrabban összefoglaló néven szlávnak [...] nevezik a kútfők” (KRISTÓ 2003: 13).

Lövő (1221/1550: *Luen*), Mályi (1234: *Mali*), Noszvaj (1248/1326: *Nozuey*), Nyárágy (1238/1377: *Narrag*), Nyék (1234: *Nek*), Olaszegyház (1221/1550: *Vlozyghaz*),¹⁰⁶ Panyittardja (1248/1326: *Panithordia*), Pély (+1194/[1230 k.] *Pel*), Tarján (1214/1500: *Tarian*), Tárnok (1220/1550: *Tauornuc*), Tárnokbála (1248/1326: *Tarnukbala*), Tilaj (11221/1550: *Tilos*), Tóslak (+1237/[1237–42]: *Thovsloch*).

A vármegye déli részének magyar lakosságára utalnak a mikronevek is: 1200 és 1250 között 13 új név jelenik meg ezen a vidéken, s valamennyi magyar névadás eredménye. A Bála völgye (1248/1326: *Balauelge*), Bodzás-hegy (1248/1326: *Bozyasheg*, loc. ~ *Bozyashegy*), Farkas-kő (1248/1326: *Forkosku*), Füzér-kő (1248/1326: *Fyuzerku*), Hegyes (1248/1326: *Hegus*), Miklós luga (1248/1326: *Myklousluga*), Szaduszka feje¹⁰⁷ (1248/1326: *Zuduskafeye*) helynevek azonos oklevélben szerepelnek, és a vármegye délnyugati részén, Cserép közelében említik valamennyit. Egy alkalommal jelenik meg a Sajó víznév alakváltozata, a Sajó vize (1248/326: *Sayouvyze*) forma. Négy Pély határában említett magyar helynév, az Elő-homok, a Vég-homok, Szék és a Vajas-örény korábbra keltezett hamis oklevélben is szerepel: +1194/[1230 k.]: *Tyciam; ad priorem homoc, Scecu, Weguhomoc, Woyos [E]uren*.

Merőben más a helyzet a vármegye másik felében, a lakatlan hegyvidéktől északra eső területeken. A XIII. század első felében megjelenő 42 névből itt 15 utal közvetlenül vagy közvetve szláv nyelvű népcsoport (egykori) jelenlétére. A Csokva (1221/1550: *Chokoha*), Kazinc ([1240]: *Cozonch*), Mályin (1254/1364/1399: *Malyn*), Múcsony (1219/1550: *Mulchun*), Radostyán (*1219/1550: *Zudesthan*), Szalonna (1249: *Zolovna*), Vadna (+1237/[1237–42]: *Wodna*), Visnyó (1239: *Wisna*) nevek bizonyára szláv eredetűek, egyik-másik mögött talán elsődlegesen szláv eredetű víznév húzódik. Vélhetően metonimikus úton, magyar névadással keletkezett a Tapolca (1219/1550: *Taplucia*) és a Tardona ([1240]: *Turduna*) településnév, viszont ezek alapja szláv víznév, így ezek szerint a nevek keletkezésének idejére magyar lakosságot, azt megelőzően viszont szláv lakosságot kell feltételeznünk az általuk jelölt falvak környékére. Az egymás közelében fekvő Beleta (1219/1550: *Beleta*) és Lánci (1219/1550: *Lanczij*) kapcsán is felvetődött a szláv származtatás lehetősége, itt azonban valószínűbbnek tűnik a személynévi áttétel: a puszta személynéves névadás magyar névadókra utal, az alapjául szolgáló szláv eredetű személynév viszont egyaránt jelölhet szláv vagy más etnikumhoz

¹⁰⁶ A vármegye népnevet (*besenyő, olasz, orosz, horvát*) tartalmazó helynevei természetesen utalhatnak a megnevezett települések lakóinak nyelvi-etnikai hovatartozására, e névrészek azonban további információk híján személynévi származékként is magyarázhatók. A neveket alkotó lexémák, illetve a névadás módja (szintagmatikus szerkesztés, metonímia vagy magyar képzővel történő névalkotás) azonban ezeknek a neveknek az esetében is magyar névadókat valószínűsítene.

¹⁰⁷ A név előtagja KISS LAJOS véleménye szerint szláv eredetű átvett helynév lehet, bár nem zárja ki teljesen azt a lehetőséget sem, hogy a szláv **sutěska* 'szurdok' közszo jövevényszóként került át a magyar nyelvbe, és magyar névadással válhatott helynévvé (1986: 166–8). A *Szaduszka feje* helynév azonban bizonyosan magyar névadás eredménye.

tartozó névviselet. Szintén többféleképpen magyarázható *Arca* (1222/1550: *Harca*), *Cserne* (1236: *Cherne*) és *Miskolc* (1225: *Myschouch*) neve, mindhárom lehet magyar és szláv névadás eredménye is. Megemlítem még itt a *Mocsolyás* (1221/1550: v. *Mochulas* ~ *Mochulae*) nevet, amely a tövéhez kapcsolódó képző miatt egyértelműen magyar névadói tevékenységhez köthető, a tövében rejlő szláv származású jövevényszó miatt mégis közvetett bizonyítékot szolgáltat a magyar–szláv kölcsönhatás kérdésében. A kor többi településneve ezen a vidéken is a magyarból fejthető meg: *Bacsó* (1246/1437: *Bucco*), *Boldva* (1249: *Buldua*), *Borsod* (1213/1550: *Borsod*), *Császa* (1219/1550: *Shazka*), *Cseb* (1221/1550: *Shyub*), *Daróc* (1220/1550: *Drancy*), *Dédes* ([1240]: *Dedus*), *Dédesköve* (1247: *lapidis Dedus*, 1254/1364/1399: *Deduchkwe*), *Nagygyőr* (1248/1326: *Noggeurh*), *Ecseg* (1248/1326: *Echeg*), *Iván* (+1237/[1237–42]: *Ywan*), *Karácsony* (1234: *Karachan*) és *Karácson(y)falva* (+1237/[1237–42]: *Karachenfolwa*), *Kaza* (1231: *Kaza*), *Kiliáni* (1237/1244/1356 *Kyliani*), *Királd* (1246/1437: *Crald*), *Kondó* ([1240]: *Cundo*), *Lád* (1221/1550: *Lad*), *Lak* (1222/1550: *Loch*), *Marton* (1249: *Mortun*), *Németi* (1230/1285: *Nemty*) és *Német* (1219/1550: *Nemeth*), *Nyilas* (1221/1550: *Nylos*), *Páli* (1216/1387: *Pauli*), *Sasa* (1213/1550: *Susa*), *Simon* (1221/1550: *Simon*), *Szuhod* (1229: *Zymhud*), *Vámos* (1219/1550: *Vamus*), *Zsíros* (1249: *Ziros*).

A nem települést jelölő helynevek (13) a vármegye északi felében a *Ludna* ([1240]: *Lubna*), a Tardona határában említett *Holboka* ([1240]: *Holboca*) és a *Rakaca* (1249: *Rococha*) víznevek kivételével magyar névadás eredményének tekinthetők. E három név közül is az utóbbi kettő hangalakjából olyan hangtörténeti változásokra lehet következtetni (**Rakovica* > *Rakaca*, **Hlboka* > *Holboka*), amelyek magyar nyelvű névhasználókat feltételeznek. A *Ludna* származása, etimológiája meglehetősen homályos: KISS LAJOS szláv eredetűnek tartja, a korábbi *Lubna* forma alapján a cseh *Libina*, szlk. *Lubina* helynevek tövével hozza összefüggésbe (vö. FNESz.: *Harica*). Ugyanakkor érdemes közelebbről is megvizsgálni a többi, magyar származásúnak ítélt helynevet. Ezek közül négy, a *Lipóc pataka* ([1240]: *Lypouch potoka*), *Kamunuska pataka* ([1240]: *Kamunuska potoka*), *Rednik pataka* ([1240]: *Rednichpotoca*) és *Tardona pataka* ([1240]: *Turduna potoka* ~ *Turduna potoca*) bizonyára azonos módon jött létre: egy korábbi, idegen eredetű víznévből kiegészüléssel, a *pataka* utótag hozzákapcsolásával. A földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülést a korabeli magyar uralkodó névmodellek követelheték meg: az ebben a korban adatolható újonnan megjelenő 21 mikronév között mindössze három olyan egyrészes név van, amelynek nincs kétrészes változata (*Hegyes*, *Liszkó*, *Ludna*). Mivel ezek a nevek azonos oklevélben szerepelnek, és későbbi adatuk nincs, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az oklevél írójának szerepét sem. A *Lipóc pataka*, *Kamunuska pataka*, *Rednik pataka* és *Tardona pataka* víznevek előtagjai minden bizonnyal szláv víznevek folytatói, és hasonló módon alakulhatott a *Rakaca* víznévnek ugyan-

ebben a korban megjelenő alakváltozata, a *Rakaca pataka* (1249: *Rokocha potoka*) és a *Holboka* víznévből létrejött *Holboka pataka* ([1240]: *Holboca potoka*) is. A *Rednik pataka* előtagjának etimológiája bizonytalan. Ezeket a neveket – ahogy fentebb már utaltam rá – az utolsó névadási mozzanat alapján magyar névadókhoz kötjük, ugyanakkor előtagjuk a magyar név keletkezésének idejénél korábbi szláv névadói tevékenységet feltételez,¹⁰⁸ mégpedig ugyanazon a területen (a középső lakatlan vidéktől északra), ahol azt a településnevek is mutatták. A nem települést jelölő nevek közül ezen a vidéken valószínűleg magyar származású a *Bata köve* ([1240]: *Bathakue*), *Irmeg pataka* (1249: *Yrmeg potoka*), a *Medve-fő* ([1240]: *Medwefeu*) és a *Széles-Hárs-fő* ([1240]: *Zelushasfeu*).

3.3. A XIII. század második felében megjelenő neveket újra érdemes észak–déli tagolásban vizsgálni. A vármegye déli részében felbukkanó településnevek közül csak a *Pazsag* (1269: *Posog*) nevet tartja a vonatkozó irodalom szláv eredetűnek, a *Bála* (1265/1272, 1272: *Bala*), *Muhi* (1273: *Muhi*), *Recsk* (1284/1299: *Rekch*) és *Szomolya* (1275: *Zamala*) nevekkal kapcsolatban pedig a magyar és szláv származtatás egyaránt felvetődött. Megjegyzendő, hogy az öt településből négy egymáshoz viszonylag közel, a vármegye délnyugati részén feküdt. A déli területek többi településneve (41) magyar névadással jött létre *Ábrahámfalva* (1292>XIX.?: *Abrahámfalva*), *Apáti* (1261/1271: *Apati*), *Aranyos* (1285/1346: *Aranyas*) és *Kisaranyosd* (1291/1388: *Kys Aranasd*), *Bél* (1261/1271: *Beel*), *Bikk* (1292: *Byk*), *Bód* (1269: *Bold*), *Bökény* (1284/1299: *Buken*), *Cinegéd* (1300: *Cheneged*), *Csécs* (1280: *Czech*), *Csépes* (1281/1324: *Chepus*), *Farkaskorhi* (1296/XV.: *Forkoskorhy*) és *Farkaskorhija* (1296: *Forkoskurhya*), *Felnyék* (1291/1325: *Felneek*), *Geszt* (1292/1372/1380: *Kezth*), *Harsány* (1261/1271: *Harsan*), *Hejőtő* (1292: *Heyeuteu*), *Igrici* (*1280: *Igriczy*), *Kacsád* (1284/1299: *Kachad*), *Kisfalu* (1268: *Kysfolu*), *Kisgyőr* (1261/1271: *Kysgeur*), *Kövesd* (1275: *Kuesd*), *Kürt* (1261/1271: *Kyrth*), *Mezőbábolna* ([1280 k.]: *Mezeu Babuna*), *Mezőpüspöki* (1261/1271: *Mezeupispuky*), *Montaj* ([1257–62]>1412: *Monthay*), *Négyes* (1277/1325: *Neges*), *Novaj* (1275: *Nouoy*) és *Noé* (1288: *Nohe*), *Olaszi* (1275: *Vluosci*), *Ónod* (1296: *Olnod*), *Pap* (1261/1271: *Poph*), *Szalonta* (1275: *Zolonta*), *Szederkény* (1268: *Scederkyn*), *Szemere* (1261/1271: *Scemere*), az Ostoros patak forrásánál fekvő *Szőlős* (1261/1271: *Sceleus*), a Szalonta szomszédságában fekvő *Szőlős* (1293/1323: *Zeus*), *Tihamér* (1261/1271: *Tyhemer*), *Vajla* (1261/1271: *Wayla*), *Váralja* (1292: *Waralya*).

A folyamatos magyar névhasználatot ebben a korban is az újonnan megjelenő morfológiai változatok bizonyítják (pl. *Aranyos* ~ *Kisaranyosd*, *Bábolna* ~ *Mezőbábolna*, *Nyék* ~ *Felnyék*).

¹⁰⁸ A típus értékelhetőségéhez l. BENKŐ 1948: 95–101 és KNIEZSA 1948: 101–5.

Dél-Borsod egyéb helynevei a XIII. század második felében döntően magyar névadói tevékenységről tanúskodnak: a 19 névből mindössze egy tekinthető szláv eredetűnek, a *Beretva* (1270: *Bertua*) víznév, illetve ekkor említik először a vármegyével összefüggésben a *Hernád* (1261/1271: *Hornad*) preszláv származásának minősíthető folyónevet is.¹⁰⁹ A többi név magyar névadás eredménye: *Fehér-nád* (1293/1323: *Feyrnad*), *Fekete-sír* (1297: *Fekete Syr*), *Forró-d* (1284/1454: *Forrod*), *Fül-tó* (1268: *Fyltou*), *Hamis-tó* (1255: *Hamisthov*), *Hév-jó-tő* (1261/1271: *Heuiotheu*), a Korh határában említett *Hideg-kút* (1296: *Hydegkuth*), a Bogács határában említett *Hideg-kút* (1298: *Hydegkwth*), *Hosszú-verem* (1284/1454: *Hwzyverem*), a Noszkad határában említett *Kengyel-ér* (1284/1454: *Kengeler*), *Kevélyd halma* (1279: *Keweldholma*), *Kökény-kerek* (1269: *Kukenkerek*), *Köves-rév* (1298: *Kuesrew*), *Közép-bérc* (1298: *Kvzepberek*), *Külső-kerek-tó* (1255: *Cusekherekthou*), *Szenke halma* (1270: *Zenkeholma*), *Telek-ér foka* (1284/1454: *Thelukerfoka*), *Teremalja-tó* (1255: *Teremaliathou*).

A vármegye északi felében ebben a korban körülbelül hasonló arányok tapasztalhatók, mint a már bemutatott előző ötven évben. A déli részekhez viszonyítva nagyobb a szláv eredetű nevek hányada, a 61 névből 6 olyan van, amelyek bizonyára szláv tövek származékai: *Alacska* ([1280 k.]: *Olochka*), *Harasztica* (1267>1353: *Herostouiche*), *Kurityán* (1299: *Korythan*), *Mercse* (*1281/1792: *Medche*), *Parasznya* (1281/1341: *Perezne*), *Zsolca* (1281/1347: *Zolcha*). További négy helynév szláv és magyar töre egyaránt visszavezethető: *Barc* (1280: *Borch*), *Barca* (+1194/[1230 k.]: *Borcha*), *Szinye* (1282: *Scynne*), *Ruda* (1299: *Ruda*). Három településnév vélhetően magyar névadással, metonimikusan jött létre, de az alapjukul szolgáló víz-, illetve helynevek szláv eredetűek: *Ludna* (1267>1353: *Lubna*), *Rakaca* (1273>1435: *Rakocha*), *Lászó* (1298>1381: *Lazow*). A többi név — tehát a nevek nagy többsége — egyértelműen magyar névadás eredményeképpen jött létre: a Boldva mellett fekvő *Abod* (1284/1366: *Obud*), *Alzsolca* (1281/1347: *ad inferiorem Solcham*), *Arnót* (1281/1347: *Arnold*), *Balajt* (1263>1349/1393, 1332: *Balahth*), *Boskfölde* (1280>1413: *Boskfelde*), a Miskolc közelében fekvő *Besenyő* (1291/1388: *Besenew*), a Borsod közelében fekvő *Besenyő* (1293: *Besenew*), *Buska* (1294: *Buska*), *Damak* (1279/1312: *Domok*) és *Egyeddamak* (1279/1312: *Egeddomok*), *Dusnok* (1283: *Dumuk*), *Edelény* (1299/1406: *Edelin*), *Finke* (1300: *Fynke*), *Hangács* (1300: *Hangach*), *Hegymege* (1272: *Higmugi*), *Hét* (1255/XV.: *Heg*), a Szuha melletti *Horvát* (1283: *Hurva*), a Kaza környékén említett *Horvát* (1281/XVIII.: *Horvath*), *Jákófalva* (1299/XIV.: *Jakowfalua*), *Karácsonyfalva* (+1237/[1237–42]: *Karachenfolwa*), *Kécs* (1256: *Keych*), *Kendkécs* (1279/1312: *Kondkech*) és *Váraskécs* (1279/1312: *Varaskech*), *Kovácsi* (1283/1464: *Kowachy*), a Dédes várától északra fekvő

¹⁰⁹ A *Hernád* víznevet azonban más vármegyék kapcsán már Anonymus is említi 1200 körül *Honrad* ~ *Honrat* formában.

Ludna (1267>1353: *Lubna*), *Martonyi* (1283>1464: *Mortuny*), *Mile* (1283>1405, 1283/1464: *Myle*), *Mogyorósd* (1292/1358//1406>1411: *Monyorosd*), a *Szuha* melletti *Nyárágy* (1299: *Naragh*), *Olán* (1269: *Olan*), *Ormos* (1275: *Vrmus*), *Ózd* (1272: *Ovzd*), *Pabar* (1273>1372/1377: *Pobor*), *Pác* (1275: *Pach*), *Sáp* (1277: *Sap*), *Szakácsi* (1300: *Zakachy*), *Szend* (*1273>1372/1377: *Zenthmartun*), *Szentjakab* (1273>1372/1377: *Zenth Jacab*), *Szentlak* (1273>1377: *Zenthlak*), *Szentpéter* (1281/1341: *Zenthpeter*), *Szinye* (1282: *Scynne*) *Szirák* (1261/1271: *Zyrakh*), *Telekes* (1272/1303: *Telekus*), *Tokaj* (1256: *Tokoy*), *Várkony* (*[1263]: *Warkun*), *Vármos* (1273>1377: *Warmus*), *Velez* (1294: *Welez*), *Ziliz* (1284/1366: *Selez*).

A terület mikronevei között alacsonyabb a szláv származékok, átvételek száma: a 36 névből 5 nagy valószínűséggel értékelhető szláv eredetűnek: *Holboka* (1298/1390: *Hulboca*), *Kurit* (1280>1413: *Koryth*), *Szuha* (1294: *Zuha*), *Varbóc* (1298/1390: *Worbouch*), *Vadna* (1281/1792: *Wnna*). Legtöbbjük hangalakja azonban már ebben a korban is, az első előfordulástól kezdve olyan változásokat tükröz, amelyek magyar névhasználói tevékenység következményei lehetnek: például a szláv etimon szóeleji mássalhangzó-torlódása az adatok szerint ekkorra már feloldódott a *Varbóc* víznév és a *Holboka* víznév, illetve hegynév hangalakjában. Talán e nevek csoportjába kerülhet a bizonytalan eredetű, de nagy valószínűséggel szláv eredetű *Lászó* (1298/1390: *Lazow*) és *Szinva* (1296: *Zynua*) is. Ebben az időszakban jelenik meg a *Ludna* magyar utótagú alakváltozata, a *Ludna pataka* (1281/1341: *Lubunapotaka*). (Tekintve, hogy ez a víz az előző pontban említett magyar utótagú, szláv víznévi előtagot tartalmazó nevek denotátumainak közvetlen környezetében folyik, elképzelhető, hogy nevének kétrészes alakváltozata az előző korszakban éppúgy használatban volt, mint a többi szomszédos pataké, csak épp nem maradt fenn róla adat.) Talán hasonló (szláv eredetű előtag + kiegészítéssel hozzászatolt földrajzi köznév) szerkezetű a *Kurit-völgy* (1299: *Korythweulgh*) és a *Radik pataka* (1299/1406: *Radykpataka*) is. Akárcsak az előző korszakban, a XIII. század második felében is jelennek meg olyan nevek, amelyek töve (vagy egyik névrészének töve) szláv eredetű jövevényszót rejt, vagy esetleg közvetlen szláv névadás eredményei. Ilyen például a *Nagy-láz* (1298/1390: *Noglaz*).

Az említetteken kívül is nagyszámú magyar névadat jelenik meg a XIII. század második felében: *Borsó-hegy* (1298/1390: *Borsowhyg*), *Damak pataka* (1279/1312: *Domokpotoka* ~ *Domokpotaka*), *Disznópásztor völgye* (1283/1464: *Diznopasztorwelge* ~ *Dyznopasztorwelge*), *Galyahorka pataka* (1281/1341: *Galahurkapotaka*), *Hollófészek* (1298/1390: *Hollofezek*), *Holoró-haraszt* (1281/1341: *holorohorosth*), *Köves-bérc* (1298/1390: *Kuesbere*), *Kurit-völgy* (1299: *Korythweulgh*), *Mély pataka* (1281/1341: *Melpataka*), *Mile pataka* (1283/1464: *Milepothoka*), *Nádas-rét* (1281/1792: *Nadas reth*), *Negyven* (1281/1341: *Negewen*) és *Negyven pataka* (1281/1341: *Negewenpotaka*), *Ördög gátja* (1298/1390: *Vrdungata*), *Őr-hegy*

(1279/1312: *Ewrheg*), *Panyit köve* (1283/1464: *Ponitkewe*), *Sós-patak* (1281/1341: *Souspotak*) és *Sós pataka* (1281/1341: *Souspotaka*), *Szamár berke* (1281/XVIII.: *Zamar-bereke* ~ *Szamar Kereke*), *Szőlős pataka* (1281/XVIII.: *Zölőspataka* ~ *Zelven pataka*), *Telek* (1255/XV.: *telek*), *Telekes* (1298/1390: *Thelekus*), *Telekes köz* (1298/1390: *Thelekuskuz*), *Várad ere* ([1262]/1262: *Warodhere*). A lakosság magyar dominanciáját tükrözi mind a magyar eredetű nevek magyar névváltozatainak a megjelenése (pl. *Sós-patak* ~ *Sós pataka*), mind pedig az eredetileg nem magyarok által használt nevek „magyarosítása” (pl. *Ludna pataka*).

3.4. A Korai magyar helynévszótár adatközléseinek felső időbeli korlátja az 1350-es év, ennek megfelelően a borsodi neveket is eddig az időbeli határig vizsgálom. A nagyobb vizek nevei az előző időszakok valamelyikében jelentek meg először, a XIV. század első felében sem új folyónév, sem pedig a régieknek újabb morfológiai változata nem bukkan fel.

A vármegye déli részében mind a településnevek, mind pedig az egyéb helyek nevei egyértelműsítik az előző korszakokban feltételezett tendenciákat: a lakatlan hegyvidéktől délre a XIV. század első felében már csak olyan nevek jelennek meg, amelyek magyar névadás eredményei. Településnevek: *Alkács* (1347: p. *Alkaacs*) és *Felkács* (1347: *Felkach*), *Alkemej* (1345: *Olkemey*), *Alsópalkonya* (1338: *Olsoupolkuna* ~ *Olsoupokunya*), *Ároktő* (1332–5/Pp. Reg.: *Aruktu* ~ *Arakteu* ~ *Artokteu* ~ *Arukchu* ~ *Aracta* ~ *Araktel*), *Bedesfölde* (1332: *Bedesfolde* ~ *Bedesfeulde*), *Burok* (1332: *Burok* ~ *Borok*), *Daróc* (1301/1378: *Darolch*), *Déta* (1323: *Detha*), *Egyházasszemere* (1323: *Eghazaszemere*), *Felsőónod* (1343: *Felsewolnad*), *Gelej* (1323, 1325: *Geley*), *Keresztes* (1323: *Cruciferorum*), a Hejő mellett említett *Keresztúr* (1332: *Kerezthwr* ~ *Kereztur*), *Kesző* (1332–5/Pp. Reg.: *Kezu* ~ *Q(ue)ssu* ~ *Kescen* ~ *Bezin*), *Kisaranyos* (1325/1347: *Kysaranas*), *Kisgyőröd* (1319: *Kysgeurud*), *Leány* (1307>1430: *Lean*), *Lövő* (1319: *Lewew*), *Mészalja* (1347: *Mezallya*), *Noszkadkeresztúr* (1332: *Nozkadkerezthur* ~ *Nozkadkereztur*), *Nyárád* (1317: *Narad*), *Odolmány* (1319: *Odolman*), *Orosz* (1323: *Wruz*), *Ostoros* (1330/1771: *Ostoros*), *Oszlár* (1323: *Vzlar*), *Örös* (1319: *Ewres*), *Papi* (1332–5/Pp. Reg.: *Popi* ~ *Papy* ~ *Popy*), *Püspöki* (1332–5/Pp. Reg.: *Pyspeky* ~ *Perspik*), *Sály* (1348: *Saal*), *Sejpestő* (1319: *Zelpestu*), *Szentistván* (1332–5/Pp. Reg.: de *S. Stephano*), *Szöged* (*1327/1373/1762: *Szeged* ~ *Syeged*), *Tetes* (1319/1446: *Tetes*), *Valk* (1332–5/Pp. Reg.: *Wolk* ~ *Wolkh* ~ *Welk*), *Vatta* (1323: *Watha*). Egyéb nevek: *Bába örème* (1332/414: *Babawreme*), *Csincse pataka* (1334: *Chinchepotaka*), *Eger vize* (1317: *Eguruize*), *Holt-Nyárád* (1323: *Holthnarag*), *Kápás* (1326: *Capas*), a Szemere határában említett *Kenyel-ér* (1333: *Kengeleer*), *Lyukas-kő* (1333: *Lyukaskew*), *Nád-szék* (1332/414: *Nadzek*), *Ostoros-völgy* (1332/414: *Wstarazwelgh*), *Sámod réve* (1323: *Samudreui*), *Sebő kuta* (1301/1378: *Sebokuta* ~ *Subokuta*), *Száraz-ér* (1323: *Zarrazer*), *Szék* (1334: *Sceek*), *Székely út* (1333: *Zekuluth*), *Szemd* (1332/414: *Zemd*), *Tanya* (1334: *Tanya* ~ *Thania*). Számos olyan

névváltozat is keletkezett ebben a korszakban (vagy az ezt megelőző időkben, de adattal csak ebből a korból igazolhatóan), amelyek szintén mind azt bizonyítják, hogy magyar névhasználók alakították a korabeli magyar névadási normáknak megfelelően a helynevek alakját (pl. *Kács ~ Alkács ~ Felkács*; *Aranyos ~ Kisaranyos*, *Szemere ~ Egyházasszemere* stb.). A szláv eredetű *Palkonya* névnek is megjelenik ekkorra magyaros névváltozata, az *Alsópalkonya*. Egyetlen névadatot találunk csak ezen a vidéken, éppen *Palkonya* szomszédságában, melynek lokalizációja, olvasata egyaránt bizonytalan: talán *Polká*-nak olvasandó (1334: *Polka*). Egyedül ezt az egy formát nem tudjuk biztosan magyar névadási tevékenységhez kötni.

Mindezekkel szemben az észak-borsodi településnevek között több olyan szláv eredetre visszavezethető helynév is van, amelynek első előfordulása a XIV. század első felére esik: 55 névből 6 biztosan ide sorolható, ezek *Dövény* (1325: *Dewen*), a Bódva melletti *Kazinc* (1323: *Kazinch*), *Berente* (1322/1323: *Berenthe*), *Garadna* (1303/1352//1450: *Garadna*), *Horsó* (1323: *Hurusou*), *Omány* (1301/1378: *Wman ~ Human*), és néhány további névvel kapcsolatban magyar és szláv származtatás egyaránt felvethető, pl. *Arló* (1327: *Orl*), *Irota* (1320: *Irata ~ Iratam*), *Galvács* (1332–5/Pp. Reg.: *Kaloach ~ Bolonach*), *Bábony* (1325/1347: *Babun*), *Boroszló* (1307: *Buruzlo ~ Buruzlou*), *Domonyó* (1325: *Domonow*). Ez utóbbiak között vannak olyanok, amelyek vélhetően metonimikusan, pusztá személyneves névadással jöttek létre úgy, hogy a névadás alapja szláv személynév. Ez — mint fentebb említettem — a magyar–szláv érintkezésnek csak nagyon közvetett, esetleges bizonyítéka lehet. A *Varbó* (1303/1352//1450: *Warbo*) településnevet szintén metonimikus névadással hozták létre magyar névadók, az alapjául szolgáló szláv eredetű víznév a szintén ebben a korban megjelenő *Varbó pataka* (1303/1352//1450: *Warbopathaka*) víznév előtagja lehetett. (Ebben az esetben elvileg elképzelhető a fordított irányú névadás is: az elsődleges *Varbó* településnévről kapta a nevét a határában folyó patak.) Nem zárható ki, hogy e korszak nevei közül más is idetartozhat, pl. a *Horsó* (1323: *Hurusou*, vö. szlk., cseh *hruška* ’körte’, ŠMILAUER 1970: 73) magyarázata szintén utalhat víznévi áttételre. A korszak településnévanyagának jelentős hányada egyértelműen magyar névadással jött létre: *Alborsod* (1332–5/Pp. Reg.: *Olborsod ~ Alborsod ~ Olbordino*), *Alsóarnót* (1325/1347: *Alsoarnolth*), *Apátfalva* (1330/1771: *villa Abbatis*), *Arló* (1332–5/Pp. Reg.: *Orl*), *Nagyarl* (1301/1378: *Nagor*), *Kisarl* (1323: *Kysorl*) és *Olaszarl* (1301/1352: *Olosorl*), *Bolyok* (1320>1435: *Bolk*), *Csanyik* (1313: *Chenyh*), *Csernej* (1323: *Cherney*), *Diósgyőr* (1304: *Gyous Geur*), *Felzsolca* (1317: *Felsolcha*), *Jenke* ([1320 k.]: *Junce*), *Jétyőfő* (1317–42]>XVI.: *Jeteofü*), *Kálló* (1317: *Carlou*), *Kápolna* ([1317–42]>XVI.: *Kapolna*), *Kisfalud* (1327>1354: *Kysfalud*), *Kiszsolca* (1332–5/Pp. Reg.: *Minori Zolcha ~ Myneusoltha*), *Külsővámos* (1320/1358: *Vamus exterior*), a Sajó melletti *Lád* (1349: *Lad*), *Lőrincfölde* (1329/1406: *Leurenthfelde*), *Meszes* (1317: *Mezes*), *Nádasd* (1327: *Nadasd*),

Nagyzsolca (1332–5/Pp. Reg.: *Maiori Zossa ~ Nogsoltha*), *Barátinyárád* (1323: *Barathynarag*), *Nyomár* (1329/1406: *Nomar*), *Pálfalva* (1320/1358: *Paulfolua*), *Pap rétje* (1313/1339: *Poprethe*), *Petri* (1317: *Petri*), *Senye* ([1312 k.]: *Sene*), *Simókfölde* (1323/1470: *Symokfelde*), *Sinkó* (1301/1378: *Sinko*), *Szendrő* (1312: *Zundreu*), *Szentmárton* (1331: *Zenthmartun*), *Sziget* (1325/1347: *Zyked*), *Szirma* (1343: *Scirma*), *Várád* (1332–5/Pp. Reg.: *Warad ~ Worad ~ Warada*), *Várkond* (1332–5/Pp. Reg.: *Warkundi*) és *Kisvárkony* (1345: *Kysvarkun*).

Ha a korszak mikroneveit vesszük szemügyre, merőben más képet kapunk. A vármegye északi részének nevei ugyanis — éppúgy, mint a déliek — kizárólag magyar nyelvi elemekből jöttek létre: *Balajt pataka* (1332: *Boluhthpataka*), *Békás-tó* (1315/1339: *Begas tow*), *Csókás* (1303/1352//1450: *Chokas*) és *Csókás-kő* (1315/1339: *Chokasku*), *Földvár* (1334: *Feldwar*), *Kalpi-bérc* (1301/1378: *Kalpi berch*), *Kék-mező* (1325/1347: *Kekmezeu*), *Kis-Galya* (1325/1347: *Kysgala*), *Köves út* (1325/1347: *Kuueswth*), *Kuna* (1303/1352//1450: *Kwna*), illetve *Kuna pataka* (1303/1352//1450: *Kwnapathaka*), *Lázárharaszt-bérc* (1301/1378: *Lazarharast Berch*), *Mély-patak-fő* (1303/1352//1450: *Melpothokfew*), *Mély-völgy* (1325/1347: *Meluewlg*), *Mész* (1303/1352//1450: *Meez*), *Nagy-Galya* (1325/1347: *Noggala*), *Nagyút* (1301/1378: *Nogwtch*), *Nyires* (1325/1347: *Nyres*), *Poklos-telek* (1325/1347: *Puklustheluk*), *Rakottyás* (1315/1339: *Rakatyas*), *Szinva pataka* (1303/1352//1450: *Zynopathaka*), *Sztan-fő* (1315/1339: *Stanfeu*), *Zakariás pataka* (1315/1339: *Zacharispothoka ~ Zachariaspothoka*). Egyetlen kivételként említhetjük a *Gony* nevet (1325/1427/1470: *Gon*), melynek helye, olvasata, eredete egyaránt bizonytalan.

4. A vizsgálat eredményei

A fentieket összegezve a következőket állapíthatjuk meg Borsod vármegye korai ómagyar kori etnikai összetételéről:

4.1. A vizsgált évszázadokban végig jelentékeny különbség mutatkozik a vármegye északi és déli területei között. Mindkét régióban a magyar lakosság dominanciájára lehet következtetni a helynevekből, a vármegye északi felében viszont nagyobb tömegű szlávság is élhetett. Ennek a területnek a szláv előzményre visszavezethető névanyaga (legalábbis részben) vélhetően a vizsgált kornál régebbi időszakokból öröklődött át. Ez a feltevés két bizonyítékkal támasztható alá: egyrészt már a legkorábban kimutatható szláv eredetű nevek hangalakján, morfológiai szerkezetén is megfigyelhetők olyan jegyek (pl. hangtörténeti változások, magyar földrajzi köznévvvel történő kiegészülés), melyek bizonyosan magyar névhasználói tevékenység nyomai, másrészt pedig időben előre haladva egyre kisebb a szláv eredetű nevek aránya az újonnan megjelenő nevek között. A megye északi részének népességére vonatkozóan ebből

a két tényből az alábbiakra következtethetünk: 1. az okleveles kor előtti időkben ezen a vidéken bizonyára jelentős számban éltek szlávok, 2. a vizsgált korszakban a szlávok jelenléte egyértelműen nem bizonyítható (igaz, nem is zárható ki), 3. magyarokon és szlávokon kívül más népcsoportok meglétére a helynevek nem utalnak, 4. ebben a korszakban nem látszik biztosan újabb betelepülő szlávok nyoma sem (még a tatárjárást követő időszakban sem).

A vármegye déli részén szláv lakossággal még kevésbé számolhatunk: csupán a vármegye déli szélein jelenik meg a vizsgált korszak elején néhány szláv és magyar eredetre egyaránt visszavezethető településnév.

4.2. Az aktuális névhasználók etnikai hovatartozását (a mai névanyag tanúsága szerint) a településneveknél és nagyobb vizek neveinél pontosabban tükrözi a mikronévhasználat. Ezeknek a neveknek az együttes tanulmányozása is a fenti megállapításokat támogatja: a vármegye déli részében egyetlen kivétel (a *Beretva* víznév) mellett csakis magyar névadással létrejött neveket találunk 1000 és 1350 között. Az északi területeken minden harmadik mikronév származtatható közvetve vagy közvetlenül szláv¹¹⁰ előzményből, ám ezek nagy része (hangalakját és morfológiai szerkezetét tekintve) vagy csak magyar névhasználókhoz köthető, vagy nyelvi szerkezetük alapján magyar és szláv névhasználókra egyaránt utalhat. Olyan helynév ezen a vidéken sem adatolható, amelyből egyértelműen szláv etnikum jelenlétére következtethetnénk.

4.3. A korai ómagyar kort 50 éves periódusokra osztva az alábbi tendenciákat tapasztaljuk: a vármegye déli részén 1200-ig mindössze egy, 1250-ig további három, majd 1250 és 1300 között még mintegy féltucat szláv és magyar előzményre is visszavezethető név jelenik meg (közülük csak három helynév tűnik egyértelműen szláv eredetűnek). 1300 után csak magyar származású nevek első előfordulásai adatolhatók. A déli terület valamennyi mikroneve (a fent említett egyetlen kivétellel) az egész korszakban magyar eredetű.

Észak-Borsod településnevei körében korszakról korszakra egyre kisebb arányban jelennek meg új névként azok a helynevek, amelyek végső fokon szláv előzményre vezethetők vissza (vagy szláv és magyar előzményre egyaránt visszavezethetők). A legkorábban adatolt településnevek körében 1200 és 1250 között arányuk a kb. 40%, 1250 és 1300 között mintegy 25%, 1300 és 1350 között 20%. Az egyéb denotátumot jelölő nevek között ez a csökkenés még egyértelműbb: 1200 és 1250 között kb. 60%, 1250 és 1300 között már csak 30% körül van azoknak az először megjelenő mikroneveknek az aránya, amelyek szláv etnikumra utalnak. 1300 után pedig ilyen név már az északi régióban sem jelenik meg. A változásvizsgálat tehát szintén az előzőekben megfogalmazott feltevést erősíti: a vizsgált korszak elején felbuk-

¹¹⁰ Ide sorolom tehát azokat a neveket is, amelyeket az utolsó névadási mozzanat alapján magyar névadás eredményének tekinthetünk, de tövükben felismerhető egy eredetibb szláv helynév, pl. *Rakaca pataka*.

kanó nevek még magukon hordozzák a (talán csak korábban) itt élő szlávtság nyomait, a XIV. századra viszont az új nevek semmilyen bizonyítékkal nem szolgálnak szláv jelenlétre.

Az 1200 előtti lakosságra a helynevekből csak nagyfokú óvatossággal lehet következtetni: a vármegye Árpád-kori helynevei alapján csak magyar és szláv lakosokkal lehet számolni, más, vélhetően korábban itt élő etnikumra csupán a *Bódva* és *Hernád* folyóneveink utalnak. Ezek eredete erősen vitatható, nagy biztonsággal csak annyit állíthatunk róluk, hogy preszláv ősiségűek.

4.4. A mai többnyelvű névállomány elemzésének tapasztalatai a régiség névállományára visszavezetve a korábban feltételezett etnikai képet nem csupán árnyalják, de valamelyest bizonytalanabbá, homályosabbá is teszik, mintha pusztán a nevek eredetmagyarázata alapján következtetnénk a hajdani lakosságra. Az esetlegesen megfogalmazott, több lehetőséget is megengedő megállapítások azonban mégis realisabban közelíthetnek az egykori valósághoz, mint a biztosnak tűnő, ám ingatag alapokra állított következtetések.

VI. Összegzés

Értekezésemben egy mai kétnyelvű helynévallományt tanulmányoztam azzal a céllal, hogy a régiség névanyagára is érvényes rendszerjellemzőket, tendenciákat állapítsak meg, melyek a korai nyelvi-etnikai viszonyok feltárásában újabb támpontként szolgálhatnak.

A vizsgálat korpuszául a BMFN. Sásdi járásának mintegy 13.000 névadatból álló helynévrendszerét választottam, az elemzés során pedig a dolgozat céljának megfelelően több ponton módosított, illetőleg újabb vizsgálati szinttel bővített Hoffmann-féle helynévleírási modellt alkalmaztam.

A magyar és a német névallományt funkcionális-szemantikai és keletkezéstörténeti szempontok szerint vettem össze. A két vizsgálati szint alapvető tanulságai a következők:

1. A különböző denotátumtípusok neveinek etnikumjelölő értéke eltérő lehet: a régiségben is kimutatható névfajták közül a településnevek a legkevésbé alkalmasak a népességi következtetésekre, míg a kisebb közösségekben használatos, a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtának (a víz- és határneveknek) jóval megbízhatóbb etnikumjelölő értéke van.

2. Mind a névadásban, mind a névhasználatban, mind pedig az adatok rögzítésében kiemelkedő szerepe van a nyelvi presztízviszonyoknak: egyrészt a szociális szempontból magasabban lévő közösség élen jár a névadásban, míg az alacsonyabb presztízssű nyelv névhasználói hajlamosabbak a már meglévő helynevek átvételére; másrészt pedig a kétnyelvűség esetén a szórvány kétszeres választás (a határt ismerő „adatközlő” és az oklevélíró döntése) után került be az oklevélbe. Ezt a kétszeres szűrőt, melyet minden bizonnyal a korabeli presztízviszonyok is nagymértékben befolyásolhattak, szintén nem hagyhatjuk figyelmen kívül a régiség helyneveinek értékelésében.

3. A névalkotási minták közül leíró szempontból a megnevező funkciójú névrészek, míg keletkezéstörténeti szempontból az átvételek nyújtják a legtöbb információt egy adott időszak nyelvi viszonyainak feltáráshoz. Direkt módon, azaz csupán a nyelvi eredet megállapításával azonban ezek a névtípusok sem utalnak a névhasználók etnikai hovatartozására: a Sásdi járás névkincsében például az egykori szlávtság nyomai is fellelhetők, noha szlávok az adatok felvételének idején már csak egy településen élnek. Mivel a fokozatosan beolvadó etnikum helynevei is fokozatosan tűnnek el a terület névallományából, a nevek származásából egy adott kor szak népességi viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni, viszont sokkal biztosabban támaszkodhatunk a helynevek tanúvallomására, ha azok integrációs fokát is figyelembe vesszük.

A vizsgálat során a magyar és a német helynévrendszerek többszemponútú összehasonlítása mellett a teljes névállomány együttes vizsgálata is szükségesnek bizonyult. A többnevűség jelenségeit Hoffmann modelljét külön elemzési síkkal kiegészítve tanulmányozhatjuk, az azonos denotátumra utaló névpárok, névcsoportok ugyanis a mai névrendszer tanúsága szerint nem függetlenek egymástól, hanem jól megragadható rendszerbe szerveződő mintákat alkotnak. A többnevűség vizsgálata az egy időben egymás mellett élő, aktív két nyelvűséget mutató közösségek névkincsének etnikumjelölő jegyeire deríthet fényt, és adalékokat szolgáltathat Kniezsa párhuzamos névadásról szóló elméletének egyik központi kérdésében, a fordítás és független névadás ügyében is.

Ha a mai névrendszereken végzett vizsgálatok eredményeit a régiség névállományára vetítve próbálunk a korai nyelvi-etnikai viszonyokra következtetni, azt tapasztaljuk, hogy jórészt csak lehetőségeket fogalmazhatunk meg, határozott irányú, éles kronológiai határokhöz köthető népességtörténeti folyamatok vázolására aligha vállalkozhatunk.

Irodalom

- ANDERSSON, THORSTEN (1984), Semantisch verbundene Namenpaare. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 38–40.
- BALOGH JUDIT (2001), A kereszteződő szófajúságról. *Nyr.* 125: 437–43.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. 2., bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1966), *A magyar nyelv életrajza*. Budapest.
- BARICS ERNŐ (1989), A BMFN. [Baranya megye földrajzi nevei] mint a szláv névtan és dialektológia fontos forrása. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 20–6.
- BAUER, GERHARD (1985), *Namenkunde des Deutschen*. Bern–Frankfurt am Main–New York.
- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *MNy.* 44: 95–101.
- BENKŐ LORÁND (1966), Az anonymusi hagyomány — és a *Csepel* név eredete. *MNy.* 62: 134–46, 292–305.
- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1995), A helynevek szerepe az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban. In: *Magyarország történeti demográfiája I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. Az 1995. febr. 16-án Bp.-en rendezett Népesedéstörténeti Konferencia előadásai*. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 96–105.
- BENKŐ LORÁND (1997), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ebből következik. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947/2001), *A Nyárádmente földrajzinevei*. *MNyTK.* 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003a), Maros- és Udvarhelyszék település- és népességtörténetéhez. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 108–123. Ld. még *Századok* 137 (2003): 343–58.
- BENKŐ LORÁND (2003b), Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 124–32.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC (2002), *Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.

- BLANÁR, VINCENT (1984), Zu einigen Aspekten der sprachlichen und speziell onymischen Integration. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 20–3.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BOREK, HENRYK (1984), Onymische Integrationsprozesse als Teilaspekt der onomastischen Theorie. Zu einigen Arten der Integration. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 20.
- BUSSMANN, HADUMOD (1983), *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart.
- CATFORD, J. C. (1989), Ekvivalencia, formális megfelelés és jelentés. In: *Fordításelméleti szöveggyűjtemény*. Szerk. BART ISTVÁN–KLAUDY KINGA. Bp. 147–71.
- CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF (szerk.) (1984), *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Leipzig.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp.*, 1890
- DÉNES GYÖRGY (1991), Földtudományi módszerek szerepe a földrajzi nevek névtudományi kutatásában. *NÉ*. 13: 59–60.
- DÉNES GYÖRGY (1997), A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. *MNyTK*. 209: 284–8.
- EICHLER, ERNST (1976), Sprachkontakte im Lichte der Onomastik. *Onoma* 20: 128–141.
- EICHLER, ERNST (1981), Sprachkontakte und Sprachebenen in der Onomastik. *Onomastica Slavogermanica* 13: 7–19.
- EICHLER, ERNST–ŠRÁMEK, RUDOLF (1984), Thesen zur toponymischen Integration. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 9–18.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Bp.
- FLEISCHER, RUDOLF (1961), *Namen und Mundart im Raum von Dresden I. Deutsch-Slavische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte*. Nr. 11. Berlin.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, javított és bővített kiadás. Bp., 1988.
- GERSTNER KÁROLY (1981), Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. *MNyTK*. 160: 181–3.
- GERSTNER KÁROLY (1993), Folyóvíznevek kétnyelvű környezetben. *NÉ*. 15: 125–7.
- GUTSCHMIED, KARL (1984), Zu extralinguistischen Aspekten der Integration, Bemerkungen zur Bedeutungsproblematik. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an*

- Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 23–5.
- GRUCZA, FRANCISZEK (1971), Zu den theoretischen Grundlagen der slawisch–deutschen Toponomastik im polabisch–pomoranischen Raum. *Onoma* 16: 6–25.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kor Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2005), A helynevek jelenéstani kategóriáiról. *MNyj.* 43: 95–102.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2007), Vizsgálódások vízneveink körében. Tézisek egy kutatási programhoz. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 29–36.
- GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális–szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. *MNyj.* 41: 195–204.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1948), *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972): Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 1972: 261–320.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj-Csongrád vármegye*. A Magyar Névachívum Kiadványai 1. Debrecen, 1997. 2. *Doboka-Győr vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 3. Debrecen, 1999.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv onomasztika kérdéseiből. *NytudÉrt.* 70: 235–9.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1989), A magyar nyelv kelet–közép-európai szellemi rokonsága. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 7–46.
- HAJDÚ MIHÁLY (1975), *Budapest utcanéveinek névtani vizsgálata*. NytudÉrt. 87. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981), Helyneveink -d féle képzőinek funkcióiról. In: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 161–72.
- HENGST, KARLHEINZ (1976), Interferenz in der Wortbildung der Toponyme. *Onomastica Slavogermanica* 11: 17–24.
- HENGST, KARLHEINZ (1977), Interferenz in der Wortbildung von Toponymen im deutschslawischen Kontaktbereich. *Onoma* 21: 440–448.
- HENGST, KARLHEINZ (1981), Zur Integration slawischer Toponyme ins Deutsche. *Onomastica Slavogermanica* 13: 21–42.

- HENGST, KARLHEINZ (1984a), Zur Terminologie im Integrationsprozeß. Der funktionale Aspekt — ein weiterer Aspekt in der Betrachtung des Integrationsprozesses. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 30–3.
- HENGST, KARLHEINZ (1984b), Integrate als Resultate des Übernahmeprozesses. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 41–2.
- HENGST, KARLHEINZ (1984c), Integrationsprozesse von Substrattoponymie ins System der Superstratsprache. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 46–51.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–21.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 39: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen 9–62.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007a), Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 11–20.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007b), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN OTTÓ (1989), A cigányok földrajzinévadásának néhány jellegzetessége. *MNyTK.* 183: 323–8.
- HÓMAN BÁLINT (1912), A honfoglaló törzsek megtelepedése. *Turul* 1912: 89–114.
- HÓMAN BÁLINT (1923), *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. Bp.
- HUTTERER MIKLÓS (1970), A magyarországi némettség 1686 utáni névanyagának vizsgálata. *NytudÉrt.* 70: 289–93.
- INCZEFI GÉZA (1965), A földrajzi nevek differenciálódásáról. *MNy.* 61: 75–80.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.

- JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD (1987), *A Nyírbátori járás földrajzi nevei*. Nyírbátor.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1986), Átvétel, fordítás, új név. *NÉ.* 11: 48–53.
- KÁLMÁN BÉLA (1989a), *A nevek világa*. 4., átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁLMÁN BÉLA (1989b), Párhuzamos helységnevek. *MNyTK.* 183: 120–3.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KAMPIS GYÖRGY–SÁNDOR KLÁRA (2000), Nyelv és evolúció. *Replica* 40: 125–43.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. sz. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben*. Bp.
- KIEFER FERENC (2000), *Jelentéselmélet*. Bp.
- KIRÁLY PÉTER (2001), *A nyelvkeveredés*. Nyíregyháza.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Bp.
- KISS LAJOS (1982), Régi földrajzi nevek, régi térképek. *Nyr.* 106: 477–83.
- KISS LAJOS (1986), Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. *MNy.* 82: 162–9.
- KISS LAJOS (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *MNy.* 85: 129–55.
- KISS LAJOS (1992), A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helyneveiben. *MNy.* 88: 410–20.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei. *MNy.* 90: 1–19.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1996a), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS LAJOS (1996b), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 1996: 964–71.
- KISS LAJOS (1997a), Erdély vízneveinek rétegződése. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 199–210.
- KISS LAJOS (1997b), Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 187–97.
- KISS LAJOS (1997c), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68.
- KISS LAJOS (1997d), Korai magyar helységnevtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk.: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 177–85.
- KLAUDY KINGA (1997), *Fordítás I. Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Bp.
- KMHSz. = *Korai magyar helynévszótár I. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. *MNy.* 44: 1–11.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helységnévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958*. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 19–26.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1963), Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica* 1963: 27–44.
- KOCÁN BÉLA (2007a), Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 97–112.
- KOCÁN BÉLA (2007b), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–104.
- KOSS, GERHARD (1996), *Namenforschung. Eine Einführung in die Onomastik*. Tübingen.
- KOVACSICS JÓZSEF (2003), *Baranya megyei népességtörténeti lexikon*. Bp.
- KRAHE, HANS (1964), *Unsere ältesten Flußnamen*. Wiesbaden.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1980), A magyar névtudomány és az objektív kritika. *Nyr.* 104: 250–6.
- KRISTÓ GYULA (1983), Névtelenség, elnevezés. In: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 404–21.
- KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. *MNyTK.* 170: 15–22.
- KRISTÓ GYULA (1997), A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *MNy.* 93: 129–35.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2001), Nyelvtudomány. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 319–30.
- KRISTÓ GYULA, (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.

- LÖRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
- MATICSÁK SÁNDOR (1995), *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere*. Debrecen.
- MATICSÁK SÁNDOR (2002), A mordvinföldi víznevek keletkezéstörténeti kérdései. *Folia Uralica Debreceniensia* 9: 107–22.
- MELICH JÁNOS (1902–5), *Szláv jövevényszavaink*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1906), *Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XI. századi helyneveinek elemzéséhez*. MNy. 2: 49–58, 97–106.
- MELICH JÁNOS (1921), Bolgárok és szlávok. MNy. 17: 1–15, 65–78.
- MELICH JÁNOS (1923a), Az erdélyi helységnevek. MNy. 19: 97–8.
- MELICH JÁNOS (1923b), Helyneveink egy csoportjáról. MNy. 19: 105–11, 137–42.
- MELICH JÁNOS (1925–29), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1928), Erdély ősi földrajzi neveinek eredetéhez. MNy. 24: 161–4.
- MELICH JÁNOS (1938), Melyik nép nevezte el Pestet *Pest*-nek? MNy. 34: 129–40.
- MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. MNy. 64: 51–6.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
- KESZLER BORBÁLA (2000), A határozók. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 423–43.
- LENGYEL KLÁRA (2000), Szófajok a nyelvben és a beszéd mondataiban. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 77–80.
- MOLLAY KÁROLY (1960), A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958*. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Bp. 35–56.
- MOLLAY KÁROLY (1970), A magyarországi németiség 1686 előtti névanyagának vizsgálata. *NyudÉrt.* 70: 285–9.
- MOLLAY KÁROLY (1989), A német–magyar nyelvi érintkezések. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 231–90.
- MOLLAY KÁROLY (1991), Importált földrajzi nevek. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 453–6.
- MOÓR ELEMÉR (1929), Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze. *Ungarische Jahrbücher* 9: 41–67, 230–55.
- MOÓR ELEMÉR (1936a), *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged.
- MOÓR ELEMÉR (1936b), Magyar helynévtípusok. *Népünk és nyelvünk* 8: 110–7.

- MOÓR ELEMÉR (1938), Pest. *Népünk és nyelvünk* 10: 90–3.
- PAIS DEZSŐ (1957), Melich János: A Honfoglaláskori Magyarország. *MNy.* 53: 13–7.
- PAPP GYÖRGY (1981), A többnyelvűség néhány kérdése a névkutatásban. *MNyTK.* 160: 129–31.
- PAPP ISTVÁN (1963), A szóalkotás problémái. *MNyj.* 9: 3–31.
- PENAVIN OLGA (1970), Észak-Bácska földrajzi neveiről. *NytudÉrt.* 70: 93–9.
- PENAVIN OLGA (1989), A BMFN. [Baranya megye földrajzi nevei] szlavisztikai értékeiről. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 54–5.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névtár Kiadványai 5. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2002), Nyelvi kölcsönhatások a helynévrendszerekben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészeti szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 99–106.
- PÓCZOS RITA (2003a), Über die altungarischen Ortsnamen. *Namenkundliche Informationen* 83/84: 135–48.
- PÓCZOS RITA (2003b), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *MNyj.* 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–27.
- PÓCZOS RITA (2005), Nyelvtörténeti szempontok az Árpád-kor etnikai vizsgálatához. *NÉ* 27: 2005: 136–43.
- PÓCZOS RITA (2006), Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 87–105.
- PÓCZOS RITA (2007), Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 21–8.
- PÓCZOS RITA (2008a), Többnevűség egy mai helynévrendszerben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 179–207.
- PÓCZOS RITA (2008b), A párhuzamos helynévadás. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 223–9.
- RÁCZ ANITA (1997), Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról. *MNyj.* 34: 125–46.
- RÁCZ ANITA (2004), Népeségtörténet és helynévkutatás. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 63–89.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* A Magyar Névtár Kiadványai 9. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A

- Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen.
- RECKER, JA. I. (1989), A törvényszerű megfelelések elméletének alapjai. In: *Fordításelméleti szöveggyűjtemény*. Szerk. BART ISTVÁN–KLAUDY KINGA. Bp. 179–92.
- REITZENSEIN, WOLF-ARMIN FRHR. VON (1986), *Lexikon bayrischer Ortsnamen. Herkunft und Bedeutung*. München.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- RESZEGI KATALIN (2008), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–15.
- REUTER CAMILLO (1989), A párhuzamos helynévadás és a Temesköz történeti hely(ség)névanyaga. *MNyTK*. 183. Bp. 159–62.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1969), A tulajdonnevek jelentéséhez. *NytudÉrt*. 70: 302–7.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1971), Földrajzi neveink helyesírásához. *MNyj*. 17: 159–72.
- ŠMILAUER, VLADIMIR (1970), *Průručka slovanské toponomastiky*. Praha.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1972), Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *MNy*. 68: 179–90.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972/73), Zum Begriff "Modell" und "System" in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1978), Zu den theoretischen Problemen der Namenforschung im Sprachkontakt. *Onoma* 22: 388–401.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1984): Der kommunikative Aspekt als Bestandteil der Methode zur Untersuchung der Integrationsprozesse. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 40–1.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1986), Die Stellung der onymischen Benennungsmodells in der Namenintegration. *Onomastica Slavogermanica* 15: 29–35.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1993), Das Namensystem in seinem Abbild auf onymischen Karten. *Onomastica Slavogermanica* 21: 15–19.
- STANISLAV, JÁN (1948), *Slovenský juh v stredoveku I–II*. Tíručiansky Sv. Martin.
- SZABÓ T. ÁDÁM (1984), Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: Kolozsvár ~ Cluj ~ Napoca ~ Klausenburg. *NÉ*. 9: 7–11.
- SZABÓ T. ÁDÁM (1986), Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: Brassó ~ Brasov ~ Kronstadt. *NÉ*. 11: 54–7.
- SZABÓ T. ATTILA (1940), A magyar helynévadás történetéhez. *MNy*. 36: 127–9.

- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–258.
- SZEGFÜ MÁRIA (1992), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 268–320.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (2007), *Magyar stilisztika*. Bp.
- H. TÓTH IMRE (1996), Magyarok és szlávok a 9–11. században. In: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szerk. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Szeged.
- H. TÓTH IMRE (1999), *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan I*. Szeged.
- TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *MNyj.* 34: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1999a), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *NÉ.* 21: 58–62.
- TÓTH VALÉRIA (1999b), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2002), Helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 127–38.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ.* 25: 89–94.
- TÓTH VALÉRIA (2005), Változásmodelek a településnevek körében. *NÉ.* 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2007a), A többnevűség a településnevek körében. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 285–93.
- TÓTH VALÉRIA (2007b), A településnevek változási érzékenységről. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 57–65.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen.
- TÖRÖK TAMÁS (2002), *Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében*. Bp.
- UDOLPH, JÜRGEN (1990), *Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*. Heidelberg.

- G. VARGA GYÖRGYI (1973), Néhány nem tiszta kategória vizsgálati módjáról. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv alaktana és szófajtana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. 59–74.
- VELCSOV MÁRTONNÉ (1968), A szófajok. In: *A mai magyar nyelv*. Szerk. BENCZÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ. Bp. 9–56.
- WAUER, SOPHIE (1984), Integration oder Übersetzung. In: *Sprachkontakt im Wortschatz. Dargestellt an Eigennamen*. Szerk. CHRISTOPH, ERNST MICHAEL–EICHLER, ERNST–HENGST, KARLHEINZ–ŠRÁMEK, RUDOLF. Leipzig. 40.
- WELLMANN, HANS (1998), Die Wortbildung. In: *Die Grammatik*. Szerk. KLOSA, ANETTE–SCHOLZE-STUBENRECHT, WERNER–WERMKE, MATTHIAS. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich. 408–557.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), A szóösszetétel. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523–552.
- ZSILINSZKY ÉVA (2003), Szókészlet-történet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 173–203, 372–92, 618–31, 725–38.